ЈУСИФ СЕЈИДОВ

НӘСИМИНИН ДИЛИ

ЈУСИФ СЕЈИДОВ

НӘСИМИНИН ДИЛИ

М. Ф. Ахунд... ...на
Азәрбај... ...ка
Ки... ...ы

«Азәрбајчан» нәшријјаты
Бакы—1996

С 52(96)

Редактору профессор **Низами Чәфәров**

Китабда бөјүк Азәрбајчан шаири вә мүтәфәккири Имадәддин Нәсиминин дил хүсусијјәтләринин әтрафлы тәдгиги верилир; шаирин әсәрләринин дили XIV әср Азәрбајчан түрк әдәби дилинин нүмунәси кими тәгдим едилир.

© «Азәрбајчан» нәшријјаты, 1996.

МҮӘЛЛИФДӘН

Мән дил тарихчиси дејиләм, бу саһәјә аид мәгаләләр јазсам да, башга әсәрләримдә дә ара-сыра Азәрбајчан дилинин тарихи фактларына мүрачиәтләр етсәм дә, өзүмү бу саһәнин мүтәхәссиси сајмырам. Анчаг охучуларын истифадәсинә верилән «Нәсиминин дили» адлы бу әсәрин јазылма сәбәби вар.

1969-чу илдә Нәсиминин анадан олмасынын 600 или тамам олмушду. Бөјүк јубилејә һазырлыг кедирди. Бу һагда ЈУНЕСКО-нун да гәрары вар иди. Мән дә өз сөзүмү демәк истәдим, кичик бир мәгалә јазыб «Бакы» ахшам гәзетиндә (18.03.1973) чап етдирдим, һәмин мәгаләнин мәтни радиода охунду. Нәсими һаггында дикәр бир мәгаләм университетин «Елми әсәрләри»ндә (1973, № 4) нәшр едилди. Бунунла кифајәтләнмәк истәјирдим. Бу вахтлар Азәрбајчан Елмләр Академијасынын Низами адына Әдәбијјат Институту јубилејлә әлагәдар олараг «Имадәддин Нәсими» адлы мәгаләләр мәчмуәси һазырлајырды. Мәним мәгалә илә мәчмуәдә иштиракымы лазым билмишдиләр. Бу мәни Нәсими јарадычылығы, хүсусән онун дили илә даһа чидди мәшғул олмаға сөвг етди вә мән һәмин мәчмуәдә (1973-чү ил) чап олунан «Нәсиминин әсәрләри Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи абидәси кими» адлы мәгаләни һазырладым.

Мәндә Нәсиминин дили һаггында ајрыча китаб јазмаг арзусу, нисбәтән, сонралар әмәлә кәлмиш вә охучулара тәгдим олунан бу әсәр мејдана чыхмышдыр. О, Нәсими дилинин там вә әтрафлы тәдгигиндән узагдыр, һәтта чох узагдыр. Ону Нәсими дили һаггында гејдләр һесаб етмәк даһа дүрүст оларды. Китаб, һәрдән кәнара чыхма һаллары олса да, әслиндә Нәсими дилинин грамматикасыдыр. Азәрбајчан дилинин грамматик гурулушуна бәләд олан, бу дилин грамматикасыны аз-чох билән вә бу саһәдә тәдгигат сәриш-

тәли һәр бир адам бу әсәри јаза биләрди. Садәҹә олараг, ҹидди зәһмәтә гатлашмаг лазым иди.

Әсәр үзәриндә ишләркән һәрдән Нәсиминин фикир дүнјасына дахил олмаг арзусунда да олурдум. Бунун үчүн тәкҹә Нәсиминин ше'рләрини дәфәләрлә, һәм дә дүшүнә-дүшүнә охумагла кифајәтләнмәк бәс етмирди. Бунун үчүн XI—XVI әсрләр Азәрбајҹан поезијасыны јенидән нәзәрдән кечирдим, бу дөвр поезијасы, хүсусән Нәсими јарадыҹылығы һаггында јазылмыш чохлу әсәр охудум, бир сыра фәлсәфи вә дини әсәрләри вәрәгләдим. Лакин Нәсиминин фикир дүнјасы јенә дә мәним үчүн әлчатмаз, һејрәтамиз, сирли бир дүнја олараг галды вә мән бу дүнјаны јалныз кәнардан сејр едә билдим.

Нәсиминин дили бир нечә истигамәтдә, бүтөвләшдирсәк, ики истигамәтдә өјрәнилә биләр.

1) Әдәби-бәдии дил нүмунәси кими.

2) Дөврүн әдәби дил нүмунәси кими—тарихи грамматика истигамәтиндә.

Биринчи истигамәтдә тәдгигат Нәсими дилини сәнәткарын фәлсәфи вә бәдии фикри фонунда бүтүн ифадә чаларлары илә, үслуб хүсусијјәтләри илә арашдырмалыдыр. Бу чох ағыр, чәтин ишдир. Бунун үчүн јалныз дилчилик билији кифајәт етмәз. Буна киришән тәдгигатчы, биринчи нөвбәдә, дилшүнас олса да, классик әдәбијјаты јахшы билән кениш диапазонлу филолог, Шәрг фәлсәфәсинә, суфи вә хүсусән һүруфи иҹтимаи-фәлсәфи фикринә бәләд алим олмалыдыр.

Икинчи тәдгигат биринчи истигамәтдән хејли фәргләнир. Бурада мәгсәд дилин грамматик гурулушунун тәдгигидир. Әкәр биринчи истигамәт шаирин сәнәт гүдрәтини, милли дилин поетик потенсиалындан истифадә бачарығыны, сөзүн семантик чаларыны ачмаг үсулларыны мүәјјән етмәјә хидмәт едирсә, икинчи истигамәт шаирин ше'р дили фонунда дөврүн әдәби дилинин инкишаф вә формалашма сәвијјәсини мүәјјәнләшдирмәјә хидмәт едир. Анҹаг бурада бир мәсәлә вар ки, тәдгигат һансы истигамәтдә апарылырса, јери кәлдикҹә, дикәр истигамәтин үнсүрләриндән истифадә едилир. Бунсуз кечинмәк мүмкүн дејил.

Бу китабда Нәсими дилинин грамматик гурулушунун тәсвири

верилир, тәдгигат синхрон планда апарылса да, һәрдән мүгајисәләр дә едилмишдир. Һәм дә бә'зән ади грамматика даирәсиндән кәнара чыхма һаллары да олмушдур.

Нәсими дилинин грамматик хүсусијјәтләри морфолокија вә синтаксис истигамәтиндә тәһлил едилир. Беләә һалда тәдгигат нитг һиссәләри, сөз бирләшмәләри вә ҹүмлә үзрә апарылыр. Охуҹу көрәҹәкдир ки, бу ҹәһәтдән Нәсими дили илә мүасир Азәрбајҹан дили арасында фәрг о гәдәр дә чох дејил. Бунунла белә, Нәсиминин дили Азәрбајҹан әдәби дилинин, һәтта үмумән Азәрбајҹан дилинин XIV әср мәрһәләсинин мәнзәрәсини әкс етдирир вә бу ҹәһәтдән бөјүк мараг доғурур.

Китабын гурулушу һаггында. О, «Нәсиминин дили XIV әср Азәрбајҹан түрк әдәби дилинин тарихи абидәси кими» адлы һиссә илә башланыр. Бундан сонра «Нәсиминин хүсуси адлар аләми» дејилән һиссә кәлир. Хүсуси адлар нитг һиссәси кими, исимләрдир. Лакин биз бу һиссәдә һәмин адлардан нитг һиссәси истигамәтиндә бәһс ачмырыг. Јә'ни сөзүн—адын өзүндән дејил, даһа чох онун објектиндән данышырыг. Бу ҹәһәтдән Нәсими дили зәнкин материал верир. Саја вә әвәзлијә аид һиссәләрдә дә бу типли изаһатлар вар.

Күман едирик ки, әсәр Нәсими јарадыҹылығы илә, Нәсими дили илә, үмумән Азәрбајҹан түрк әдәби дилинин тарихи илә, тарихи грамматика илә маарагланланлар үчүн марагсыз олмајаҹагдыр.

НӘСИМИНИН ӘСӘРЛӘРИ АЗӘРБАЈЧАН ТҮРК ӘДӘБИ ДИЛИНИН ТАРИХИ АБИДӘСИ КИМИ

Нәсими орта әсрләрин әзабкеш мүтәфәккирләриндән олмуш, феодализм гаранлыглары ичәрисиндә күнәш кими парламыш, әсрдән-әсрә ишыг сачараг бу күнкү һәјатла говушмушдур. Онун әсәрләри чох өлкәләрдә јурд салса да, ады мәрдлик символу кими дүнјаны долашса да, биринчи нөвбәдә өз јурдуна бағлы олмуш, онунла шөһрәт тапмышдыр. Дөвр Нәсимини өз вәтәнини тәрк етмәк мәчбуриијјәтиндә гојду, лакин әсрләрдән сонра о, бир шаир кими, бир бөјүк вәтәндаш кими өз јурдуна, она ше'р-сәнәт чәләнки һөрән Азәрбајчана гајытды. Нәсими јад өлкәләрдә һәлак олду, лакин мәғлуб олмады, галиб кәлди вә јашады.

Азәрбајчан әдәбијјатынын мүәјјән бир дөврү Нәсиминин ады илә бағлыдыр. О, ана дилинин фәдаиси кими дә Азәрбајчан мәдәнијјәти тарихиндә көркәмли јер тутур. Нәсими бир һәгигәти јахшы баша дүшүрдү. Баша дүшүрдү ки, халгын дили онун (халгын) ән јахшы вә е'тибарлы тәмсил едәнидир, дил халгын ән зәрури көстәричиләриндәндир. Дилини итирән халг өзүнү итирмиш олур, өз варлыгыны итирмиш олур.

Нәсими, ше'рләринин бөјүк гисмини өз ана дилиндә јазмыш вә бу ше'рләри илә Азәрбајчан түрк әдәби-бәдии дилинин инкишафы тарихиндә мисилсиз рол ојнамышдыр. Буна көрәдир ки, Нәсиминин бәдии јарадычылығы илә јанашы, онун ше'р дили дә Нәсими һаггында тәдгигатын мәркәзи проблемләриндән һесаб олунур.

Нәсимијә гәдәр Азәрбајчан түрк дилини, поезија дили кими, фарс вә әрәб дилләри илә јанашы гојан вә бу дилдә, сөзүн кениш мә'насында, јазыб-јарадан икинчи бир көркәмли шаир бизә мә'лум дејил. Нәсими азәрбајчанча ше'рин мөһкәм әсасларыны гојмагла, бу саһәдә чидди аддым атан вә Азәрбајчан түрк дилинә јүксәк поезија дили һүгугу верән илк бөјүк сәнәткар олмушдур. «Онун тарихи хидмәти сајәсиндә Азәрбајчан дили әрәб, фарс дилләри илә јанашы Јахын Шәргин ән кениш јајылмыш әдәби дилинә чеврилмишдир».[1]

Нәсиминин ше'р дили бир сыра чәһәтләринә көрә тамамланмыш, јүксәк сәвијјәли әдәби-бәдии дил нүмунәсидир. Бу бәдии дил нүмунәси шаирин әсәрләринин һамысында ејни сәвијјәдә өз әксини тапмышдыр. Ше'рләринин нөвләри вә мөвзулары Нәсиминин ифадә үсулуна, үслубуна тә'сир көстәрсә дә, бунунла әлагәдар олараг онун дили бә'зән там анлашыглы, бә'зән чәтин олса да, бу дилин үмуми әдәби әсасы һәмишә горунуб сахланыр. Һәм дә бу әдәби әсас чох мүхтәлиф бојаларла, чаларларла тәзаһүр едир.

Нәсими дили бир әдәби дил кими, лексик вә грамматик категоријаларла зәнкиндир. Ону демәк кифајәтдир ки, биз бурада сөз бирләшмәләри вә чүмләләрин әсас структур типләринин һамысыны көрә билирик. Азәрбајчан дили тарихинин тәдгигатчыларындан олан С. Әлизадәнин фикринчә, «сөз бирләшмәсинин елә бир типи, садә вә мүрәккәб (табесиз вә табели) чүмләнин бу күн бизә мә'лум олан елә әсас нөвү јохдур ки, Нәсими дилиндә олмамыш олсун».[2] Бу ше'рләрин дилиндә классик ше'р дили үчүн сәчијјәви олан *ләби-ширин, мәхзәнүл-әсрар, әһли-дил, аби-һәјат, сидргтүл-мүнтәһа*

---

[1] Г. М. Гулузадә. Нәсиминин һәјаты вә јарадычылығы. «Нәсими». Сечилмиш ше'рләри, Бакы, 1962, с. 6.

[2] Самәт Әлизадә. Нәсими дилиндә сөз бирләшмәләри. «Елми әсәрләр» (дил вә әдәбијјат серијасы), АДУ нәшри, 1971, № 1, с. 10.

кими фарс вә әрәб бирләшмә формалары илә јанашы, һәм дә онлардан даһа чох, һәмин бирләшмәләрин грамматик еквиваленти олан Азәрбајчан түрк дили бирләшмәләриндән истифадә едилмишдир: *ләбләрин гәнди, кирпијин оху, гашын јајы, ашигин синәси, хублар үзү, әзазилин сөзү, мөһкәм иш, бу сөз вә с.* Өз әсасыны чанлы данышыг дилиндән алан вә әдәби дилин бәдии голу үчүн даһа сәчијјәви олан *күнәш тәл'әтли, әнбәр гохулу, сачы гара, гәмәр үзлү, боју сәдрә, јанаглары күл* кими бирләшмә формалары да Нәсими дилиндә чохдур. Бу бирләшмәләрдә әрәб вә фарс сөзләриндән сых-сых истифадә едилсә дә, онлар милли формалар кими галыр. Нәсими дилиндә дилимиз үчүн чох характер олан фе'ли бағлама, фе'ли сифәт, мәсдәр тәркибләринә дә тез-тез тәсадүф олунур: *сәһәр јели кәләли; күлзари-чананы гојубан* (харә јапышма); *ешгин јолунда үзүну хак ејләјән; сәни бу һүсни-чәмал илә, бу лүтф илә көрән; ләбләрин вәслинә ирмәк.* Тәркибләр үмумән түрк дилләриндә, еләчә дә Азәрбајчан түркчәсиндә кениш јајылан, әдәби дилимизин тарихиндә онун (әдәби дилин) үмумхалг данышыг дили илә тәмасынын дәрәчәсини көстәрән фактлардан олмушдур. Дилимизин тарихи инкишафы көстәрир ки, әдәби дил чанлы дилә јахынлашдыгча, ондан даһа чох гидаландыгча тәркибләрин дә ишләнмә тезлији артмышдыр. Нәсими дилиндә дә тәркибләрин хејли јер тутмасы бу тәмасын нәтичәсидир. Бу тәркибләр шаирин ше'рләринин дилиндә өз грамматик еквивалентини (будаг чүмләләри) инкар етмир. Нәсиминин дили бу чәһәтдән дә тәдгиг олуна биләр. Бурада будаг чүмләләрин ајры-ајры нөвләри форма вә әлагәләнмә гајдаларынын камиллији вә мүхтәлифлији илә диггәти чәлб едир: *Адәт будур ким, дили дилдарә верәрләр. Тәррар кәр апарса гаму рәхти, рәвадыр, чүн гафиләдә бир киши бидар булунмаз. Ким ки үзүн көрмәди, вәслинә чан вермәди, јохдур анын һәгигинә зәррәчә играрымыз.*

Бунлар илк бахышда ади фактлар кими көрүнүр, јә'ни јаздығы дилин имканларындан, ајры-ајры васитәләриндән шаирин истифадә етмәси ади һалдыр, бунсуз кечинмәк мүмкүн дејилдир. Бу доғрудур. Лакин бурада фактларын кәмијјәти вә кејфијјәти, мөвгеји, нечә истифадә олунмасы әһәмијјәт кәсб едир. Мәсәлән, суал чүмләләри чүмлә системиндә вачиб үнсүрләрдән бири кими һамы тәрәфиндән истифадә едилир. Бурада гејри-ади һеч бир шеј јохдур вә үмумән әдәби дилин, еләчә дә бәдии дилин, фәрдин дилинин хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн бу факт өзлүјүндә һеч бир әсас верә билмир. Лакин, мәсәлән, бир категоријанын, еләчә дә суал чүмләләринин инди бизә мә'лум олан бүтүн мүмкүн формаларындан әдәби дилин тәләбләри сәвијјәсиндә һәлә XIV әсрдә истифадә едилибсә, бу диггәтимизи чәлб етмәјә билмир. Суал чүмләләринин чаваб алмаг мәгсәди илә дејил, нә исә демәк мәгамында ишләдилмәси, нәгли чүмләләрин емосионал еквиваленти кими истифадә едилмәси әдәби дилин, хүсусән онун бәдии үслубунун инкишафы илә бағлыдыр. Нәсими дили үчүн исә бу, ади бир һалдыр. Нәсими суал чүмләләринин бүтүн формаларындан бу мәгсәдлә истифадә едир, һәм дә тәсадүфдән-тәсадүфә дејил, тез-тез истифадә едир. Бә'зән belә чүмләләр ше'ри башдан-баша әһатә едир. Мәсәлән, «Әчәб лә'линми шол, ја чани-әһбаб?» мисрасы илә башланан гәзәл јалныз бәдии суал чүмләләри әсасында гурулмушдур. Ашағыдакы гәзәлдә дә суал чүмләләри әсас јер тутур:

Дилбәра, мән сәндән ајры тәндә чаны нејләрәм?
Малу-мүлкү, тахту-тачы, ханыманы нејләрәм?

Та ки көрдүм фәзли-һалын, гылмышам дәрдә дәва,
Мән сәнин бимаринәм, өзкә дәваны нејләрәм?

Еј мүсәлманлар, билин, јар илә хошдур бу чәһан,
Мән ки јардан ајры дүшдүм, бу чәһаны нејләрәм?

Чох дуалар гылмышам мән халигин дәркаһинә,
Чүн мурадым һасил олмаз, мән дуаны нејләрәм?

Дилбәр өлдү, еј Нәсими, сәбр елә, гылма фәған,
Мән бу күн сәбр ејләсәм, дахи фәғаны нејләрәм?

Нәсими дили, морфолокијасы илә дә јүксәк инкишаф мәрһәләсиндә олан мүкәммәл әдәби дилдир. Сөзләрин дәјишмәси, сөзләр арасында әлагә васитәләри, сөзјаратма үсуллары там систем һалындадыр. Азәрбајчан дили фе'лләринин көмәкчи мөвгедән чыхыш едәрәк јалныз милли сөзләрлә дејил, әрәб вә фарс сөзләри илә дә фразеоложи бирләшмәләр јаратмасы кениш интишар тапмышдыр: *мүнфәил олмаг, батил олмаг, шәрә дүшмәк, фаш етмәк, бәднам ејләмәк* вә с. Кәлмә сөзләрин милли фе'л гојнуна бу гәдәр меһрибанчасына гысыла билмәси анчаг мүәјјән инкишафын нәтичәсиндә ола биләрди, илк мәрһәләдә, башланғычда бу гәдәр тәбии көрүнә билмәзди.

Нәсими дилинин шәкилчи системи инкишаф сәвијјәсинә көрә индикиндән кери галмыр. Азәрбајчан түрчәси илтисаги дил кими, грамматик (еләчә дә лексик) шәкилчиләрлә зәнкиндир. Шәкилчиләр дилләрин илкин морфемләри һесаб олунмур, онлар дилин узун заманлы тәкамүлү просесиндә јаранмышдыр. Нәсиминин ше'рләринин дилиндә шәкилчиләр һәм грамматик системин формалашмасынын көстәричиләри кими чыхыш едир, һәм дә сөз јарадычылығында фәал иштирак едир. Шаирин «Шол ләби ширинә, ја рәб, кәр шәкәр дерсәм, нола?» мисрасы илә башланан он бејтлик гәзәлиндә јүздән чох шәкилчидән истифадә олунмушдур (тәкрарлары да сајырыг). Фарс вә әрәб изафәтләриндә истифадә едилән *и* вә *үл* үнсүрләриндән, еләчә дә мәншәчә фарс дилинә мәхсус олуб инди дә Азәрбајчан түрк дилиндә сифәт дүзәлдән шәкилчи кими ишләнән *и, би* шәкилчиләриндән башга, һәмин гәзәлдә истифадә олунан шәкилчиләрин һамысы Азәрбајчан түрк дилинин милли фактларыдыр.

Һәм дә мараглыдыр ки, *ра* шәкилчисиндән башга һәмин шәкилчиләрин һамысы мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләнмәкдәдир; *ра* шәкилчиси исә ора, бура, һара кими сөзләрин тәркибиндә галмышдыр.

Әлавә едәк ки, Нәсиминин ше'рләриндә, еләчә дә бу гәзәлдә истифадә едилән *и (дөври-фәләк), үл (хејрүлбәшәр)* һиссәчикләри нитгин коминикасијасында иштирак етмир, әслиндә онлар һәрәкәтсиз үнсүрләр олуб ифадәләрин ичиндә галыр. Үстәлик онлар әлачсызлығын нәтичәси дејил. Нәсими һәмин шәкилчиләрин Азәрбајчан түрк дилинә мәхсус еквивалентләриндән, һәм дә даһа динамик вә чохвариантлы еквивалентләриндән даһа тез-тез истифадә едир *(ешгин тәриги, Нәсиминин мәгамы)*. Јенә һәмин гәзәлдә *би* шәкилчиси илә *(бибәсирәт)* јанашы, *сиз* шәкилчисиндән истифадә едибдир *(сәнсиз)*. Бу гәзәлдә вә бә'зи башга гәзәлләриндә *вә* јеринә *ү-дән* истифадә едибсә (зүлфү рухсар), онларла ше'рләриндә дә *вә* бағлајычысынын өзүндән истифадә едибдир *(кәс сәсини вә әбсәм ол)*.

«Көмәкчи нитг һиссәләри» вә ја садәчә олараг «көмәкчи сөзләр» адланан дил ваһидләри дә, әслиндә грамматик ваһидләр олуб (грамматик шәкилчиләр кими), дилин инкишафы просесиндә јаранмышлар. Белә сөзләр дә дилин узун инкишаф јолуна шаһидлик едә билирләр. Нәсими дилиндә көмәкчи сөзләрин кәмијјәти вә фәалијјәти мәһдуд дејил. Индичә нүмунә кими көстәрдијимиз гәзәлдә алты мүхтәлиф көмәкчи сөздән *ја, кәр/әкәр, чүн, еј, ки, имиш*) ијирми бир дәфә истифадә олунмушдур. Бурадача, Нәсими дилинә мәхсус белә бир чәһәти гејд етмәји лазым билирик. Көмәкчи сөзләрин шәкилчи гәбул етмәсинә дә тез-тез раст кәлмәк олур.

Ше'рин тәләбләринә бахмајараг, Нәсими дилиндә әдәби дилимизин бу күнкү тәләбләринә чаваб верән мөһкәм сөз сырасы көрүрүк:

Көнлүмү виран ејләдим, меһрин јерин чан ејләдим,
Чүн ешгини шан ејләдим, дүшдү гәмин шан үстүнә.
Рүхсарын үзрә зүлфүнү һәр кимсә ким көрдү, деди,
Күфри-сијәһдир санасан, дағытмыш иман үстүнә.

Бүтүн бунлар вә гејд едилмәсинә еһтијач олмајан чохлу башга фактлар јалныз Нәсими дилини дејил, онун јашајыб јаратдығы дөврдәки Азәрбајчан түрк әдәби дилини сәчијјәләндирир. Бунлар көстәрир ки, Нәсими ше'риндә даһа да чилаланан, әдәби-бәдии камиллик вә бүтөвлүк кәсб едән XIV әср Азәрбајчан түрк дили дөврүн мәдәни тәләбләринә чаваб верә билән һәр шејә малик иди. Онун материалы да, механизми дә, ифадә габилијјәти дә буна имкан верирди. Нәсиминин ше'р дили, бир әдәби дил нүмунәси кими, өз әсасыны бурадан алыр вә ону тәмсил едир, дикәр тәрәфдән, өзүндән әввәл кәлән әдәби-бәдии дил ән'әнәләриндән гидаланырды. Буна көрә дә Нәсими дилинин елми-тарихи бахымдан һәгиги тәдгиги шаирин дил вә үслуб даирәсиндән чыхыб дөврүн әдәби дилини өјрәнмәк үчүн тарихи јазылы абидә ролу ојнајыр. О, әслиндә өз әсриндән дә әввәлә кечир вә әввәлки әсрләрдә Азәрбајчан түрк әдәби дилинин мүәјјән инкишаф јолу кечмәси һаггында күманы тәсдиг едир.

Һәсәноғлунун јеканә гәзәлинин дә (онун адына чыхылан азәрбајчанча икинчи ше'рин мүәллифлији мүбаһисәлидир), Гази Бүрһанәддинин јүзләрлә ше'рләринин дә дили белә тарихи тәкамүлүн давамыдыр. Бу тәкамүл үмумтүрк вә ја онун бир голу олан оғуз тәркибиндә шәрикли, ја елә һәмин тәркибдә бир гәдәр фәрди баш верибми, јахуд Азәрбајчан торпағында түрк—Азәрбајчан дилинин ерадан әввәл башланмыш мүстәгил инкишафы илә дә бағлыдырмы? — Бу башга бир проблемдир. Әсас чәһәт одур ки, һансы јоллардан кечмәсиндән асылы олмајараг, бурада чох мүкәммәл бир грамматик гурулушла гаршылашырыг.

Нәсими дилиндә мүсбәт мә'нада «сөз ојуну» диггәти чәлб едир. Бәлкә дә, һеч бир Азәрбајчан шаиринин дилиндә «сөз ојуну» бу дәрәчәдә дејил. Бә'зән заһирән гәрибә көрүнсә дә, бу «ојун» фикирдән, мә'надан, рәмзләрдән ирәли кәлир. Бах бу «сөз ојуну» да дилин грамматик гурулушунун чәрчивәсини сындыра билмир.

Нәсими јарадычылығы илә башланан, Нәсиминин ишләјиб камилләшдирдији, јүксәк сәвијјәјә галдырдығы әдәби-бәдии дил өзүндән сонракы поезија дилинә, бунунла да үмумән Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Һәмид Араслы јазыр: «Нәсиминин ана дилиндә јаздығы ше'рләр... ондан сонра кәлән Азәрбајчан ше'ринин инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрир. Шаһ Исмајыл Хәтаи, Һәбиби, Фүзули, һәтта Вагиф кими бөјүк сәнәткарлар белә онун тә'сириндән гуртара билмәмишләр».[3] Бу поетик тә'сир диллә, үмумхалг дилиндән истифадә илә чох бағлы иди. Ајры-ајры әсрләрин поезијасыны тәмсил едән бу шаирләрин ше'р дили дә Нәсими булағындан су ичмишдир.

Биз мүгајисәјә чәтин кәлән әлагәләрә тохунмаг истәмирик, бу чох мүһүм монографик тәдгигатын мөвзусудур. Лакин һәр бир охучунун көрә биләчәји бир сәсләшмәјә диггәти чәлб етмәк истәјирик. Нәсиминин баһарын кәлишинә һәср етдији «Баһар олду вү ачылды үзүндән пәрдә күлзарын» (с. 114) вә «Сәфа бағышламыш бағә сәба Исаләин дәмдәм» (с. 379) мисралары илә башланан ше'рләри илә Шаһ Исмајыл Хәтаинин «Дәһнамә» поемасынын «Баһаријјә» һиссәси арасында бир сыра чәһәтләрдән хејли јахынлыг көрүнүр; һәтта Мәһәммәд Фүзулинин «Сөһбәтүл-әсмар» поемасында да бу ше'рләрлә сәсләшмә көрмәк олур.

Азәрбајчан поезија дили Нәсимидән сонра бөјүк инкишаф јолу кечмиш, мүхтәлиф мәрһәләләрдән адлајараг

[3] Һ. Араслы. Имадәддин Нәсими (һәјат вә јарадычылығы). Бакы, 1972, с. 70.

мүасир әдәби дилимизин тәркибинә дахил олмушдур. Бу мәрһәләләрин әзәмәти, мејдана кәтирдији јени әдәби дил голлары, әдәби дилин формалашмасында поезија дили илә јанашы нәср дилинин, елми вә публисистик үслубларын тә'сири мүасир әдәби дилимизлә Нәсими дилинин әлагәсини заһирән бир гәдәр солғун көстәрсә дә, бу әлагәни арадан галдыра билмәмишдир. Нәсиминин дилиндә ишләнән бир сыра әсл Азәрбајҹан түрк сөзләри мүасир дилимиздә ишләнмир *(нәснә, гаму, ајытмаг, шол, ғылмаг)*, бир сыра сөзләр өз фәаллығыны итирәрәк архаикләшмиш, јалныз ајры-ајры ифадәләрин тәркибиндә галмышдыр *(ары* — ајдан ары, судан дуру, *ираг*—ираг олсун); бир сыра сөзләр фонетик дәјишиклијә уғрамышдыр *(ким—ки, анын—онун, јүз—үз, ол—о, ганы—һаны)*; грамматик формаларда да мүәјјән дәјишиклик өзүнү көстәрир *(сәнчәләјин—сәнин кими, мәнчәләјин—мәним кими, нәмдүрүр—нәјимдир. дурур—дыр, дир, дур, дүр; нитәким—нечә ки; ыбан...—ыб...)*. Нәсиминин ишләтдији әрәб, фарс сөзләринин дә чоху инди унудулмуш, изафәтләр исә тамамилә арадан чыхмышдыр. Бүтүн бунлара бахмајараг, Нәсими дилинә, онун тәмсил етдији XIV әср Азәрбајҹан түрк әдәби дилинә мәхсус әсас хүсусијјәтләр бу күн дә давам едир вә әдәби дилимизи Нәсими дили илә бағлајыр. Бу бахымдан Нәсими дилинин тәдгиги мүасир әдәби дилимизин инкишаф јолларыны, онун әсасларыны өјрәнмәјә көмәк едир.

Дөврүн чанлы данышыг дили Нәсиминин ше'р дили үчүн ән гүввәтли мәнбә олмушдур. Нәсиминин дили бу вә ја дикәр факты илә, бу вә ја дикәр ҹәһәти илә дејил, бүтүн руһу илә дөврүн чанлы дилинә бағлыдыр:

Үзүнү мәндән ниһан етмәк диләрсән, етмәкил.
Көзләрим јашын рәван етмәк диләрсән, етмәкил.

Баһар олду ву ачылды үзүндән пәрдә күлзарын,
Иришди ғончәнин дөвру, зәманы галмады харын.

Бивәфа дүнјадан усанды көнүл,
Јох деди, дүнјаны јох санды көнүл.
Дүшдү ешгин одуна, јанды көнүл,
Вәһдәтин гәндабинә ганды көнүл.

Нәсими ше'рләринин дилиндә ишләнән *Көр нәләр дедиләр; Дил илә асан дедиләр; Мәни ајырма; Хош кәлдин; Хош көрдүк сәни; Ахыр көзүмдән јашлар; Аләмдә бу күн сәнчәләјин јар кимин вар? Кәр вар десән, јох демәзәм вар, кимин вар?* кими хәлги ифадә вә ҹүмләләр, чохлу аталар сөзү вә мәсәл[4] онун хәлги руһуну даһа да гүввәтләндирир, она мә'налылыг, һикмәт кәтирир, санбалыны артырыр. Буна көрәдир ки, Нәсиминин әсәрләриндә классик ше'р дили илә дөврүн чанлы дили синтез тәшкил едир. Классик ше'р дилинә мәхсус јүксәклик, халг дилинә мәхсус тәбиилик Нәсиминин ше'р үслубуну сәчијјәләндирир. Шаирин шифаһи халг јарадычылығындан, ашыг ше'риндән истифадәси дә бурада бөјүк рол ојнајыр. Белә һалларда Нәсими, бир тәрәфдән, данышыг дили үнсүрләрини классик ше'р дилинә дахил едир, дикәр тәрәфдән, классик ше'ри, онун дилини һәјата јахынлашдырыр, она халг јарадычылығы руһу верир. Бу вахт бүтүнлүклә ше'р, елә чә дә онун һәр бир бејти вә мисрасы халг данышыг дилинин тәравәтини гулагларымызда әкс едир:

Фиргәт ичиндә јанырам, дәрдимә ејлә чарә кәл,
Јаралу олду, ишдә көр, бағрым ичиндә јарә кәл.

Јахуд:

Шәнбә күнү мән уғрадым ол сәрви-рәванә,
Шејда гылыбан салды мәни ҹүмлә ҹаһанә.

[4] Бах: Ҹаһанкир Гәһрәманов. Нәсими «Диван»ынын лексикасы. Бакы, 1970, с. 11.

Гејд. Нәсими дилинә аид мисалларын чохуну шаирин «Сечилмиш әсәрләри»ндән (Б., 1973. Тәртиб едәни Һәмид Араслы) көтүрмүшүк, орижиналла тутушдурма апармамышыг. Ола биләр ки, бә'зи дәгигсизлијә јол верилсин, нүсхә фәргләри дә ола биләр.

Јекшәнбә күнү мәчнун олуб һејраны олдум,
Көрдүм үзүн, охшатдым ону маһи-тәбанә.

Дүшәнбә күнү рази-дилими дедим ахыр,
Ол көзләри нәркис, үзү күл, гашы каманә.

Сешәнбә күнү сәјјад олуб сејрана чыхдым,
Мән сејд олубан гурбан олум пустә дәһанә...

Нәсими ше'рләринин шифаһи халг јарадычылығына, дөврүн чанлы дилинә белә мөһкәм бағлылығы о дөвр үчүн сон дәрәчә әһәмијјәтли һадисә иди; ше'римизин милли әсаслар үзәриндә инкишафы үчүн, әдәби дилимизин халг данышыг дили кими арха газанмасы үчүн әһәмијјәтли иди.

Нәсиминин Гәтран Тәбризи, Хагани, Мәһсәти, Низами кими бөјүк сәләфләри өз әсәрләрини фарс дилиндә јазмышлар. Белә зәнкин вә әзәмәтли фарс дилли Азәрбајчан поезијасындан сонра фарс вә әрәб дилләри илә јанашы, Азәрбајчан түрк дилиндә јазыб-јаратмаг ади марағын, һәвәсин нәтичәси ола билмәзди. Бу, дөврүн, һәјатын тәләби иди; бу һәм дә Нәсими кими бөјүк вәтәндаш шаирин гәлбинин, амалынын тәләби иди. Она көрә дә Нәсиминин Азәрбајчан дилиндә ше'р јазмасы фактыны гејд етмәклә онун бу саһәдәки фәалијјәтинин әһәмијјәтини там шәкилдә ифадә етмәк мүмкүн дејилдир. Нәсиминин дил һаггында фикирләри вә дилдән истифадә үсуллары көстәрир ки, шаир, Азәрбајчан түрк дилинин потенсиал поетик имканларына чан вермәји, Азәрбајчан түрк дилини дөврүн мәдәни поезија дили мөвгејиндә сәсләндирмәји, онун гүдрәтини сүбут етмәји өз гаршысына шүурлу мәгсәд гојмуш вә мәгсәдинә бөјүк мүвәффәгијјәтлә наил олмушдур. Нәсиминин о заманкы Азәрбајчан түрк дилиндә ишләнән бир сыра әрәб вә фарс сөзләринә е'тинасызлыг көстәрәрәк онларын

әвәзиндә әсл Азәрбајчан сөзләрини ишләтмәси, јахуд бир сыра әрәб вә фарс сөзләри илә јанашы, ејни мә'нада Азәрбајчан түрк дили сөзләриндән истифадә етмәси бунунла әлагәдардыр. Нәсиминин ше'рләринин дилиндә әрәб вә фарс сөзләри хејли јер тутур. Мәсәлән, онун

Еј өзүндән бихәбәр гафил, ојан!
Һәггә кәл ким, һәг дејил батил, ојан!
Олма фани аләмә маил, ојан!
Мә'рифәтдән нәснә гыл һасил, ојан!

рубаисиндәки он алты мүстәгил мә'налы сөздән доггузу (*бихәбәр, гафил, һәгг, батил, фани, аләм, маил, мә'рифәт, һасил*) әрәб сөзләриндән ибарәтдир.[6] Јахуд:

Әчәба, һури јүзлү маһи-бәдр ја пәрими?
Боју сәрви-бустани, јанағы күли-тәрими?
Ләби чанфәзаји-лә'лин урар аби-Хызра тә'нә,
Бу шәкәр додаглы јә'ни, сөзү шејлә шәккәрими?

бејтләриндә олан иjирми алты сөздән он сәккизи (*әчәба, һури, маһ, пәри, сәрв, бустан, күл, тәр, ләб, чанфәза, лә'л, аб, Хызр, тә'нә, шәкәр, јә'ни шеј*) әрәб вә фарс мәншәли сөзләрдир. Бу, тәбии һалдыр, ајры чүр дә мүмкүн дејилди. Азәрбајчанда әрәб вә фарс дилләринин бир нечә әср давам едән һаким мөвгеји, ше'р ән'әнәләринин әсасән фарс дилинә бағлылығы, әруз вәзнинин тәләбләри, шаирин мәнсуб олдуғу вә тәблиғ етдији идеолоки̇јанын терминоложи тәләбләри, нәһајәт, Азәрбајчан түрк дилинин өз луғәт тәркибиндә әрәб вә фарс сөзләринин олмасы, бу сөзләрин бир чохунун Азәрбајчан түрк дилиндә әвәзинин олмамасы буну лабүд едирди. Лакин бу вәзијјәт Нәсими дилинин халги руһуну арадан галдыра билмәди.

[5] Бах: Һ. Араслы. Имадәддин Нәсими (һәјат вә јарадычылығы), с. 54.
[6] Бах: Чаһанкир Гәһрәманов. Нәсими «Диван»ын лексикасы, с. 17—18.

М. Ф. Ахунд[illegible] адына Азәрбај[illegible]ка КИТА[illegible]АСЫ

Нәсими дилиндәки әрәб вә фарс сөзләринин бөјүк бир гисми азәрбајчанчалашан, халг данышыг дилиндә вәтәндашлыг һүгугу газанан, Азәрбајчан түрк дилинин өз сөзләри кими ишләдилән вә баша дүшүлән сөзләрдир: *хәбәр, адәт, һесаб, дәрја, ашиг, афәрин, аләм, мә'лум, нишан, гәза, рүсвај, виранә, мејдан, дастан, абад, ахир, аваз, аварә* вә с. Нәсими дилиндә ишләнән белә сөзләрин чоху ја ејни илә, ја да мүәјјән фонетик вә мә'на дәјишкәнлији илә инди дә Азәрбајчан түрк дилиндә (һәм үмумхалг данышыг дилиндә, һәм дә әдәби дилдә) ишләнмәкдәдир. Бу сөзләр өз мәншәјиндән хејли узаглашмыш, јени хүсусијјәтләр кәсб етмишдир. Она көрә дә онлар ше'рә әрәб вә фарс һавасы кәтирә билмәзди, чүнки өзләри бу һаваны итирмишди.

Нәсими дилиндә күндәлик үнсијјәтлә бағлы олан, ваҹиб әшја вә әламәтләри ифадә едән, лакин Азәрбајчан түркчәсинә ујғунлашмајан, бу дилин лүғәтиндә даими јер тута билмәјән, сонралар ишләкдән дүшән әрәб вә фарс сөзләри дә вардыр: *әнис*—дост, *кәндум*—буғда, *ләбән*—сүд, *ма'*—су, *мир'әт*—күзкү, *ариз*—үз, *јәсар*—сол, *көвкәб*—улдуз, *сүруд*—нәғмә. Белә сөзләр нисбәтән аздыр, һәм дә онлар Нәсиминин дилиндә тез-тез Азәрбајчан түрк сөзләриндән ибарәт әвәзләринин мүгавимәтинә раст кәлир, мәһдуд ишләнмә даирәсиндә гапаныб галырлар.

Нәсими дилиндәки әрәб вә фарс сөзләринин дикәр гисми хүсуси адлардан *(Бабил, Јусифи-Кән'ан, Кә'бә, Миср, Туба, Дарүссәлам, Хызр, Ҹәмшид* вә с.), динлә, тәригәтлә бағлы сөз вә истилаһлардан ибарәтдир (*дарүлхүлүд* — ҹәннәтин бир бағчасы, *дејр*—монастыр, *фәгиһ* — дин алими, *јездан*—аллаһ, *һәҹәрүл-әсвад*—Кә'бә гапысындакы гара даш, *әнәллаһ, әнәлһәгг*—мәнәм һәгг). Белә сөзләр, баша дүшүлүб дүшүлмәмәсиндән асылы олмајараг, дилин характерини тә'јин едә билмир. Үмумән бу типли сөзләр апарычы, тә'јинедичи мөвгедә ола билмир.

Нәсими дилинин лүғәти Азәрбајчан түрк дилинин әсл сөзләри илә сәчијјәләнир. Бу дилдә Азәрбајчан түрк сөзләринин апарычы мөвгеји бир систем һалында өзүнү көстәрир. Она көрә дә, әрәб вә фарс сөзләринин чохлуғундан вә ја азлығындан асылы олмајараг, Нәсими ше'ринин һәр бир бејти өз милли тәбиәти илә сечилир.

Апарычы мөвге дејәркән һансы ҹәһәтләр нәзәрдә тутулур вә бу ҹәһәтдән Нәсими дилиндә Азәрбајчан түрк сөзләринин апарычы мөвгеји нәдән ибарәтдир? Ҹ. Гәһрәмановун һесабламасына көрә, Нәсими дилинин лүғәтиндә Азәрбајчан түрк сөзләринин мигдары әрәб вә фарс сөзләринин үмуми мигдарындан артыгдыр.[7] Бу кәмијјәт фәрги мүһүм әһәмијјәтә малик олса да, мөвге үстүнлүјү үчүн кифајәт дејилдир. Јухарыда дејилдији кими, әрәб вә фарс мәншәли сөзләрин дә бир гисмини Азәрбајчан түрк сөзләри сырасына дахил етмәк олар. Бу һалда Азәрбајчан түрк сөзләри (азәрбајчанлашан сөзләрлә бирликдә) јад үнсүрләр гаршысында даһа бөјүк кәмијјәт үстүнлүјүнә малик олур. Лакин мөвге үстүнлүјү бунунла да там шәкилдә һәлл олунмур. Бурада башга амилләрин дә ролуну нәзәрә алмаг лазым кәлир. Бу амилләр бә'зән аз сөзә дә мөвге үстүнлүјү верир.

Бу ҹәһәтдән јухарыдакы рүбаинин дилинә бир дә нәзәр салаг. О, сәккиз ҹүмләдән ибарәтдир. Бу ҹүмләләрдән дөрдү јалныз бир сөздән, (*ојан* фе'ли илә ифадә олунмуш хәбәрдән) ибарәтдир. Галан дөрд ҹүмләнин хәбәрләри дә Азәрбајчан түрк сөзләридир (*һәггә кәл, батил дејил, маил олма, һасил ғыл*). Бунлары нәзәрә аланда дејә билирик ки, бурадакы ҹүмләләрин һамысы Азәрбајчан түрк сөзләри әсасында гурулмушдур. Әрәб сөзләринин Азәрбајчан түрк сөзләри илә бирләшәрәк

---

[7] Ҹаһанкир Гәһрәманов. Нәсими «Диван»ынын лексикасы, с. 16.

мүрәккәб синтактик ваһид һалында чыхыш етмәси вә бу тәркибдә Азәрбајҹан түрк сөзләринин һәлледичи әһәмијјәтә малик олмасы, ејни заманда Азәрбајҹан түрк сөзләринин (бу шe'рдә *ојан* сөзүнүн) күчлү мөвгедә тәкрары јухарыдакы кәмијјәт фәргини дә Азәрбајҹан түрк сөзләри һесабына дәјишмиш олур. Инди һесаблашманы башга чүр апарыб белә бир нәтиҹәјә кәлмәк олур ки, он алты (бу, әввәлки он алты дејил, тәсадүфи үјғунлугдур) мүстәгил мә'налы лексик ваһиддән алтысы әрәб сөзү *(бихәбәр, гафил, һәгг, фани, аләм, мә'рифәт),* ону Азәрбајҹан түрк сөзүдүр *(өз, һәггә кәл, батил дејил, маил олма, һасил гыл, нәснә, ојан, ојан, ојан, ојан).* Бурадакы *еј* нидасыны, *ким* бағлајыҹысыны нәзәрә аланда, әрәб сөзләринин азәрбајҹанлашдығына нәзәр јетирәндә әрәб вә фарс дилләринин мөвгеји тамамилә көрүнмәз олур.

Ашағыдакы бејтләрдә дә әрәб вә фарс сөзләри Азәрбајҹан түрк сөзләри әһатәсиндә јени милли зәмин газанмышдыр:

Ләбләрин гәндинә шәкәр дедиләр,
Ҹаны-ширинә көр нәләр дедиләр.
Дедиләр ким, дәһаны јохдур анын,
Бихәбәрләр әҹәб хәбәр дедиләр.

Марағлыдыр ки, бүтүнлүклә әрәб вә фарс сөзләриндән ибарәт олан (*дирилик* сөзүндән башга) ашағыдакы мисралар да тамамилә азәрбајҹанча сәсләнир:

Никарым, дилбәрим, јарым, әнисим, мунисим, ҹаным,
Рәфигим, һәмдәмим, әмрүм, рәваным, дәрдә дәрманым,
Шәһим, маһым, диларамым, һәјатым, дирликим, руһим,
Пәнаһым, мәгсәдим, мејлим, мурадым, сәрвәрим, ханым.

Бурада әрәб вә фарс сөзләринин хејли һиссәсинин азәрбајҹанчалашмасы вә синтактик ситуасија ҹидди әһәмијјәт кәсб етсә дә, һәлледиҹи ролу мәнсубијјәт шәкилчиләри ојнамышдыр. Бурадакы мәнсубијјәт шәкилчиләри ејни шәхсә (бириҹи шәхсин тәкинә) аид олса да, ше'ри тәшкил едән сөзләрин (бириндән башга) һамысына әлавә едилмиш, һәр сөз бир дәфә ишләндији һалда, шәкилчи сөзләрин сајы гәдәр тәкрар олунмуш, бунунла да һәм ше'рин үмуми аһәнкинин тәнзимләјиҹи үнсүрүнә чеврилмиш, һәм дә она милли вүс'әт вермишдир. Дикәр тәрәфдән, бу шәкилчи, елә бил, нүмајәндәси олдуғу *мән* әвәзлијини дә ше'рә чәкиб кәтирир вә өзү илә тәкрар елөтдирир. Ше'ри охудугча санки мән сөзү дә сөзләрә гошулуб тәкрарланыр.

Бүтүн бунлары нәзәрдән кечирдикдән сонра демәк олур ки, Нәсими дилинин там хәлги бир дил кими мүәјјәнләшмәсиндә вә дөврүн әдәби дили сәвијјәсинә јүксәлмәсиндә ашағыдакы ҹәһәтләр һәлледиҹи рол ојнамышдыр:

1) ана дилинә мәхсус сөзләрин чохлуғу, бир сыра әҹнәби сөзләрин јени дилә ујғунлашмасы; 2) белә сөзләрин үнсијјәтин ән ваҹиб һәлгәләрини тәшкил едән, даһа чох ишләнән, дилин әсас луғәт фондуна дахил олан сөзләрдән ибарәт олмасы; 3) ҹүмләләрин үмуми структурунда, формалашмасында бу сөзләрин тәшкиледиҹи ролу; хүсусилә ҹүмләнин формалашмасында ән әһәмијјәтли рол ојнајан хәбәрин чох вахт бу сөзләрлә, даһа чох исә фе'лләрлә ифадә олунмасы; 4) сөзләрин вә ҹүмләләрин әлагәләнмәсиндә Азәрбајҹан түрк дилинә мәхсус гошма вә бағлајыҹылардан, милли шәкилчиләрдән истифадә. Бурада јалныз адлар арасында әлагә үчүн әрәб вә фарс изафәт шәкилчиләриндән (мәсәлән, *хејрулбәшәр, бади-сәба, күли-хәндан), ү* бағлајыҹысындан мәсәлән, *мәстү хәрабү һејран, лејлү наһар)* истифадә едилир ки, бу да ҹүмләнин үмуми структуруна дахил ола билмир; 5) сөзләрин илтисаги дил (бурада Азәрбајҹан түрк дили) гајдаларына әсасланан сырасы, әрәб вә фарс сөзләринин дә бу әлагәләнмә вә сыраланма гајдаларына табе олмасы.

Бүтүн бунлардан сонра бир даһа белә бир фикир тәкрар едилә биләр ки, Нәсиминин ше'р дили јад үн-

сүрләрин чидди дәјишдиричи тә'сири алтында олмајан, Азәрбајчан түрк сөзләринин вә үмумән Азәрбајчан түрк дилинин апарычы мөвгеји илә сәчијјәләнән классик ше'р дилинин ән јахшы нүмунәләриндәндир.

***

Нәјә көрә биз Нәсиминин дилини Нәсими дөврүнүн Азәрбајчан түрк дилини, һәмин дөвр Азәрбајчан түрк әдәби дилини өјрәнмәк үчүн е'тибарлы мәнбә сајырыг?

Нәсими дилинә поетик илһамын чиловлајараг өз архасынча чәкиб апардығы дил кими бахмаг олмаз. Бу дил поетик вүс'әти илә, мөһкәм әдәби гајдалары илә дә диггәти чәлб едир. «Онун әсәрләриндә поетик фикирлә фәлсәфи фикир бирләшир, фикир, мүһакимә һиссә, дујғуја үстүн кәлир» (Ә. Сәфәрли). Бу да, өз нөвбәсиндә, ше'рин елми әсасыны шәртләндирир, елми әсаслы ше'рин дили дә инандырычылығы, дүрүстлүјү, дил фактларынын дәгиг ифадәси илә фәргләнир. Нәсими дилиндә үмумхалг дилини, бу дилин әдәби сәвијјәсини шәртләндирән фактлары зәррәбинлә ахтармаг лазым кәлмир. Һәр шеј систем һалындадыр, тәкрар-тәкрар ишләнир.

Нәсими ше'риндә даима дүшүнән, каинатын сирләринә чаваблар ахтаран, бә'зән бу чаваблары тапан, бә'зән дә тапа билмәјән бир мүтәфәккирин образы вар. Кимдир бу һәгигәт ахтарычысы? Нәсими! Нәсими кимдир? Инсан! Бах, бу әсәрләрдә суал верән дә, чаваб алан да; ахтаран да, тапан да, тапа билмәјән дә инсандыр. Бу әсәрләрдә инсан өзүнү дә ахтарыр, өзүнүн кимлијини билмәк истәјир, лакин буна да ахыра гәдәр наил ола билмир.

Ашағыдакы ше'р Нәсими јарадычылығынын суалларыдыр. Ше'рин илк сөзләри («Дүнү күн мүнтәзирәм...») көстәрир ки, бу мәсәләләр бүтүн шүурлу һәјаты боју шаири (бурада философу) дүшүндүрмүш вә онун бир сыра әсәрләри бу суаллара чаваблар кими сәсләнир.

Дүнү күн мүнтәзирәм мән ки, бу пәркар нәдир?
Күнбәди-чәрхи-фәләк, кәрдиши-дәввар нәдир?

Бу догуз чәрхи-мүәлләг нәдән олду тәртиб,
Фәләк алтында дөнән кәвкәби-сәјјар нәдир?

Мусијү Тур нәдир? Шиблијү Мәнсур нәдир?
Әждаһа олан ағач, риштә илән дар нәдир?

Фәләкин әсли нәдәндир, мәләкин нәсли нәдән,
Адәмин сурәтинә бунча тәләбкар нәдир?

Кә'бәву дејр нәдир, гејр нәдир, сејр нәдир?
Мәсчиду бүткәдәвү хиргәвү зүннар нәдир?

Елмү-Гур'ану һәдису хәбәрү вә'з илә дәрс,
Чүмлә бир мә'ни имиш, бунча бу тәкрар нәдир?

Дину иману намазу һәччү әркану зәкат,
Зөһду тәгваву шәриәт гаму көфтар нәдир?

Ким ки пәрванә сифәт ешгә јıхылмаз, нә билир,
Ол нә билсин өзүнү, билмәди ким, нар нәдир?

Бир мәкәс тәби'нә бах бал нәдән, зәһр нәдән,
Јенә бир јердә әчәб мал нәдир, мар нәдир?

Оду су, торпағы јел ады нәдәндир, адәм?
Ана сәчдә нә үчүн, иблисә инкар нәдир?

Күнәшин гүрсү нәдән јер үзүнә шө'лә верир,
Ја бу бир мәш'әләдә нур нәдир, нар нәдир?

Ким ки билмәз өзүнү, билмәјә пирләр сөзүнү,
Кәндисин анламајан билмәди һәр кар нәдир?

Ајү күн әхтәру әнчүм нәдән олду нәһар,
Шө'ләји-шәмсү гәмәр, пәртөви-әнвар нәдир?

Кәлкил, еј дуст, гаму мүддәиләр корлуғуна,
Сана асан гылајым бунча бу дүшвар нәдир?

Ким ки пәрванәсифәт ешгә јıхылмаз, нә билир,
Сурәти-шәм'индә бу пәртөви-әнвар нәдир?

Тәрк евиндә сән әкәр һәмчү Нәсими оласан,
Бир күн ола, дејәсән, чүббәвү дәстар нәдир?
(С. 327—328).

Нәсиминин фикринчә, бунлары билмәк, бунлара чаваб тапмаг үчүн инсан өзүнү билмәли, өзүнү анламалыдыр, өз дахилинә енмәли, өз варлығына бәләд олмалыдыр (*Ким ки билмәз өзүнү, билмәјә пирләр сөзүнү, Кәндисини анламајан билмәди, һәр кар нәдир?*) Јә'ни инсан дејилән варлыг кимдир?, нәдир?—суалына чаваб тапылмалыдыр. Бир дә она көрә ки, Нәсими дүшүнчәсиндә каинатын бүтүн сирләри инсанын варлығында кизләнибдир, дүнја өзү дә, дүнјада нә варса, һамысы бу вә ја башга формада инсанда чәмләниб, инсанын варлығында әксини тапыбдыр. Ахы инсан өзүндә һәм чисмани, һәм дә мә'нәви аләми бирләшдирир; бу ики чаһан онда сығышыр.

Нәсиминин «Мәндә сығар ики чаһан, мән бу чаһана сығмазам» ше'риндә (с. 319) мәһз инсан проблеми гојулур вә инсан һаггында суала чаваб верилир. Әслиндә чаваб верилмир, чүнки Нәсими белә һесаб едир ки, инсанын әламәти онун өзүндән бөјүкдүр (улудур), она көрә дә инсан һеч бир тә'рифә сығышмыр, һеч бир мәртәбә, әзәмәт инсанла мүгајисә олуна билмәз. Нәсими тә'лиминдә инсан бүтүн каинатдыр; јер, көј; мәкан вә заман; ән кичик зәррә дә, Күнәш дә, улдузлар да инсанын варлығында бирләшир; она көрә дә инсан ајры-ајрылыгда һеч бир мәкана, замана, чисмә вә чанә, бәјанә... сыға билмәз. Нәсими *«Једди дајә, дөрд ана, доггуз атадан бәрү һәшиү чәһару пәнчәм уш, јенә шеш чәһатәм»* (с. 397) —дејә инсанда бүтүн аләми, бүтүн үнсүрләри, бүтүн истигамәтләри бирләшдирир.

Бу фикир бир гәдәр башга ифадәдә «Мән мүлки-чаһан, чаһан мәнәм, мән!» мисрасы илә башланан ше'рдә (с. 337—338) давам етдирилир. Бурада да мән—инсан чаһан мүлкү, һәггин мәканы, јер илә көј, һәггин сурәти, әзәлдән ән гәдим көвһәр вә көвһәрләр хәзинәси, һәгг ешгинин нури, атәши, дәһр вә заман, «Гуран» ајәләри, һәрф вә дил, кизли хәзинә, кафирә өлүм, мүсибәт, мө'минә иман, чәннәт вә аби-көвсәр... кими әламәтләрлә сәчијјәләндирилир.

«Төһфәјәм, пакизә чөвһәр, ламәканын хасијәм» вә «Күнтә-кәнзин кәнзиву, аллаһи-нурин нуријәм» мисралары илә башланан, нисбәтән, ири һәчмли ше'рләриндә (с. 418—419, 420—422, 423—424), еләчә дә «Сурәти-рәһманы булдум, сурәти-рәһман мәндәдир», «Вәһдәһү лашәрик илә шүбһәсиз иштә затәм», «Көвсәрин ејниндән ахыр чешмеји-аби-һәјат» (с. 396, 397, 500—501) мисралары илә башланан ше'рләриндә даһа кениш вә конкрет садалама илә «инсан» дејилән аләмин әһатә даирәси һаггында сөһбәт кедир. Бурада дејиләнләри охучуја чатдырмаг үчүн ше'рләрин өзүнү тәгдим етмәк лазым кәләрди, лакин чох јер тутачағыны нәзәрә алыб, буну етмирик. Анчаг бурада бир чәһәти ајырмаг истәјирик. Нәсими сөзүн кениш мә'насында инсан мәфһумуну мә'наландырыр, бу инсанын конкрет мәканы, заманы олмадығы кими (чүнки инсан јашамыш, јашајыр вә јашајачагдыр), милли мәнсубијјәти, дини әгидәси илә дә фәргләнмир; даһа доғрусу, инсан бәшәр өвлады кими тәрәннүм едилир. Бу мә'нада биринчи ше'рин ики бејтини нәзәрә чатдырмаг истәјирик.

Тәрсајәм, һәм гејри-милләт әһлијәм, нәсраниjәм,
Һәм мәнәм зүннару хачү һәм сәлиб чүбрасијәм.

Мәсчидәм, һәм мәдрәсә, бүтханәвү мејханәјәм,
Һәм бу бејтин әһлијәм, һәм шәһринин әсасијәм.

Икинчи ше'рдән исә буну ајырырыг ки, инсан каинатын мәншәјидир. Нәсиминин бир сыра башга ше'рләриндә бу фикир давам етдирилир. Нәсими инсанын даимилијинә инам бәсләјир, инсанын өлмәзлији идејасыны

гәбул едир: «Өлмәзәм, мән өләси худ декиләм, Әзәлидән бәри нәчатилијәм», «мәмәт олмазам, һәјатилијәм» (с. 430).

Бу инсан јаранан, һәм дә јарадандыр; Искәндәри зүлмәтә, Хызры дирилик сујуна јетирән дә, Јусифи чөлләрә бурахан, атәши Мусији-Имрана, гәтрәни бәһрә вә үммана, бүлбүлү бағ илә бустана јетирән дә... инсандыр.

Нәсими һәгигәт ахтарычысы иди. Бу ахтарыш, биринчи нөвбәдә, инсанын варлығындан башланыр вә сонсуз каинаты әһатә едир. «Суфизмдә мәһәббәт, һүруфиликдә исә ағыла үстүнлүк верилирди. Һүруфиләрә көрә, ағыл илә каинаты, тәбиәти вә инсаны дәрк етмәк мүмкүндүр (Ә. Сәфәрли). Нәсиминин һәгигәт ахтарышлары да ағыла, идрака әсасланырды. Бурада инсанын мәнлији, инсаны инсан едән амилләр илк плана чәкилир. Инсан дүнјаја саф бир јараныш кими кәлир, онун бүтүн имканлары потенсијада олур. Нәсими инкишафы зиддијјәтләр бирлијиндә көрән философлардан әввәл инсан кениндә бу икилији көрүрдү вә бу икилијин мүвази инкишафыны инсан үчүн фачиә һесаб едир, бәд әмәлләрин әсасы кими гәбул едирди вә инсаны бу икиликдән узаглашмаға чағырырды. Бу тә'лимдә елә индики мә'нада тәрбијә, дахили сафлашма мәсәләси дә вар иди.

«Шаирә көрә, бүтүн аләм, јер, көј, тәбиәт, инсан варлығы, чәмијјәт икиликләрин тәзадлары үзәриндә гурулмушдур. Бу икиликләр һеч јердә дејил, анчаг инсанда вәһдәтә, бирлијә чеврилә биләр вә ән бөјүк вә камил инсан да белә инсандыр. Өз варлығында икилији өлдүрмәк — инсанын өз мадди аләминә гуллуг едән, ону һејваниләшдирән нәфсинә галиб кәлмәси демәкдир. Ешгә, ағыла көнүл верән инсан өзүнү аллаһлашдырыр, нәфсин әсиринә чеврилән исә өзүнү учуз тутур, кичилдир, өз ләјагәтини ашағы салыр» (Ә. Сәфәрли). Она көрә дә Нәсими «һәр јердә белә бир фикир ашылајыр ки, инсан, икиликдән узаглаш, бирлик јолуну тут, нәфсини өлдүр, өз севки вә ағлынла дүнјаја шәфәг сач, мә'нәвијјатыны, көнлүнү сафлашдыр. Ағыл, идрак вә ешг јолу һагг, әдаләт јолудур» (Ә. Сәфәрли).

Нәсими фәлсәфи фикриндә инсаны сафлыға чағырыш әсас хәтләрдән биридир. Бу да, һеч шүбһәсиз онунла бағлыдыр ки, шаир инсаны илаһиләшдирир, аллаһ мөвгејинә галдырыр; бу һалда инсан мәнфи хисләтләрдән там азад олмалы, сафлашмалыдыр, инсанын мә'нәви аләминдә һеч бир гара ләкә галмамалыдыр. Онун «Әја, мө'мин, кәр истәрсән сәадәт» мисрасы илә башланан ше'риндә (с. 332—333) бир сыра мәнфи хасијјәтләри вә онларын верә биләчәји хошакәлмәз нәтичәләри садалајыр вә инсанлары онлардан чәкинмәјә чағырыр, әксинә мүсбәт хасијјәтләрә јијәләнмәји мәсләһәт билир. Гәрибәдир, шаир бу хүсусијјәтләри үч-үч груплашдырыр вә сәбәбләрини дә гејд едир.

Хошбәхт олмаг үчүн үч пешәни адәт етмәли: инчә тәб, хош хасијјәт; мәрһәмәт, әлиачыглыг; һәг бујуруғуну тутуб ибадәт етмәк.

Аллаһын бирлијинә инанан пак мө'мин олмаг үчүн үч хасијјәт олмалыдыр: һәја, әдәб, гијамәт горхусу.

Үч шеј көнлү ишыглы (рөвшән) едәр: китаб (Гур'ан), ахар су, пак әмәл (дүзкүн иш).

Үч шеј көнлү гәмкин едәр: пис гоншу, бәд хасијјәтли пис јолдаш, сијасәтчил пис арвад.

Чанында бу үч әламәт олан кәс чәннәти көрә билмәз: јаланчылыг, гејбәт, пахыллыг—әдавәт әһли.

Үч шејдән алчаглыг—хәстәлик кәлир: бөһтан, әјрилик, сыртыгчасына зарафат.

Шаир өзүнә мүрачиәтлә дејир ки, үч шеји өзүнә адәт елә: мәрһәмәтли ол, хошхасијјәт ол вә кимсәјә һәгарәтлә бахма.

Ше'рин ахырынчы бејтиндә белә бир мисра вар: «Бу сөзләр хош нәсиһәтдир биләнә». Диггәти *биләнә* сөзү үзәринә чәлб етмәк истәјирик. Бунун үстәлик тәрбијәви

əhəmijjəti var. Əks mə'nasы odur ki, anlamaz, ganmaz, дүшүнчəсиз кəслəрə нəсиhəт кар етмəз; бирбаша мə'насы одур ки, сөзүнү сөз анлајана де.

Бу мə'нада башга бир ше'ринə бахаг—«Бир шаhа сəн гуллуг ејлə, сөhбəтиндəн чан битəр» — мисрасы илə башланан ше'рə (с. 334). Анлашыглы олдуғуну нəзəрə алыб, ше'рин өзүнү тəгдим едирик.

Бир шаhа сəн гуллуг ејлə, сөhбəтиндəн чан битəр,
Бир сəдəфдəн чашны даднил, дүррə илə мəрчан битəр.

Сөhбəт етмə, сөhбəт етмə, дəкмə həр надан илə,
Наданын тəрбијəтиндəн həм јенə надан битəр.

Гафил олма əhли-диллəр сөhбəтиндəн бир заман,
Əhли-диллəр сөhбəтиндəн шө'лəји-иман битəр.

Мəсканəтдəн сəн гачарсан, кизли кəнчдир билмədин,
Лачəрəм бу мəсканəтдəн нисбəти-султан битəр.

Ол əли кəскил, бурахкил, хејри јохдур, шəрри чох,
Дуткил имди ол əли ким, хејр илə еhсан битəр.

Залым олдун, зүлм əкəрсəн јенə кəнди тарлана,
Залымын зүлмү шəриндəн тарлада үсјан битəр.

Бағчаја варма, варырсан, сорма, дапусу нəдир,
Бари бир бағчаја киркил, күл илə рејhан битəр.

Шол ағача бəнзəмə ким, кəсиб ода јахалар,
Балта зəхминдəн əминдир анда ким, рүмман битəр.

Еј Нəсими, дүрлү-дүрлү дəрдлəр ол чаниндəдир,
Бир ешик јастана көр ким, дəрдинə дəрман битəр.

Нə гəдəр ибрəтли фикирлəрдир. Əсас фикир будур ки, хејирхаh адамларла отур-дур, белəлəри илə həмсөhбəт ол, наданларла үнсијјəт бағлама; бир дə барсыз ағача бəнзəмə, хејри јох, шəри чох əли бурах, хејир илə еhсан едəн əлдəн јапыш. Бир бејти бир даhа тəкрар етмəк истəјирик: «Залым олдун, зүлм əкəрсəн јенə кəнди тарлана, Залымын зүлмү шəриндəн тарлада үсјан битəр». Нə гəдəр гүввəтли вə мə'налыдыр. Артыг бу, нəсиhəт дејил, пислијə, зүлмə кəскин е'тираз мотивидир.

Јери кəлмишкəн, бир фикри демəк истəјирик: классик Азəрбајчан поезијасына романтик əдəбијјат кими баxыб, романтика думанлары алтындакы реаллығы вə ја реализми көрмəмишик вə ја көрə билмəмишик. Хагани ше'риндə дə, Низами, Нəсими, Фүзули ше'рлəриндə дə чох күчлү реалист дамар, даhа дəгиг десəк, реалист əсас вар. Модда олан бөлкүлəрлə адландырсаг, бу реализмин маарифчи чалары да, тəнгиди чалары да, həтта бир гəдəр ирəли кетсəк, ингилаби үсјанкар чалары да вар. Классик ше'рин үзəриндəки романтика пəрдəсини галдырыб онун чөвhəринə бахмаг лазым кəлир. Нəсими ше'риндəн јухарыда тəкрарəн кəтирдијимиз бејтин јаранма дөврүнү вə мүəллифинин јаддан чыхарсаг, ону Сабирин ше'рлəри илə гаршылашдыра билəрик.

Бир дə Нəсиминин ше'ри она көрə е'тибарлы дил мəнбəјидир ки, бу ше'рдə дил hаггында елми фикир вар. Системли олмаса да, бə'зəн мə'лумат, бə'зəн поетик објект кими, дилчилик фикри вар. Ə. Сəфəрли hүруфиликдə ағылын ролуну гејд едəрəк јазыр ки, «Ағылын əсасында сəс, сөз, həрфлəр дурур». Нəсиминин дилə даир дүшүнчəлəри бунунла бағлы иди, лакин бунунла мəhдудлашмырды. Сəс, сөз, həрфлəр Нəсими рəмзлəринин фактик материаллары иди, лакин Нəсиминин дил hаггында тə'лими (əкəр белə демəк оларса) бу рəмзлəрдəн ибарəт дејил, кениш вə елмидир.

Самəт Əлизадə Нəсиминин дилə даир фикирлəринин əтрафлы шəрhини верибдир. Она көрə дə нə гəдəр чалышсаг да, Нəсиминин дилə даир дүшүнчəлəри hаггында јени фикир дејə билмəјəчəјик. С. Əлизадəнин бу hагдакы əсəрини дə бура əлавə етмəк истəмирик вə охучудан хаhиш едирик ки, «Классик Азəрбајчан шаирлəри сөз

һаггында» (Б., Кәнчлик, 1977) адлы китабын мүвафиг бөлмәсини (с. 59—72) нәзәрдән кечирсин. Бунунла белә, С. Әлизадәнин тәдгигатынын белә бир үмумиләшмиш нәтичәсини гејд етмәдән кечинә билмирик: «Нәсими... әдәби-бәдии дилимизин норма вә принсипләрини, кәләчәк инкишаф перспективләрини көрүб мүәјјәнләшдирән вә буну өлмәз сәнәт әсәрләри илә әмәли шәкилдә һәјата кечирән надир шәхсијјәтдир». Ону да әлавә етмәк истәјирик ки, Нәсиминин, сөзүн кениш мә'насында, дил һаггында фикирләри онун онларла ше'рләринә сәпәләнмишдир; лакин бир нечә ше'ри башдан-баша дилә даир мүһакимәләрдән ибарәтдир. Нәсими јарадычылығында гојулан вә ја тохунулан дил проблемләрини, тәхминән, белә садаламаг олар: һәрф-әлифба, сәс, сөз, дил, нитг мәсәләләри. Бунлардан беш ше'р әлифба-һәрф һаггында, ики ше'р сөз һаггындадыр. Сөз һаггындакы бир ше'ри тәгдим едирик.

Динләкил бу сөзү ки, чандыр сөз,
Алијү асиман мәкандыр сөз.

Шеш чәһәтдән мүнәззәһ анлаву бах,
Шөјлә ким халиги-чәһандыр сөз.

Назилү мүнзил анла ким, бирдир,
Кәнди кәндујә тәрчүмандыр сөз.

Тулү әрз илә үмгү булунмаз
Јә'ни биһәддү бинишандыр сөз.

Бу һәдисә нәзәр гыл, еј агил,
Анлајасан ки, бикүмандыр сөз.

Әрши-рәһман деди, нәби, көнүлә.
Чүнки көрдү көнүлдә кандыр сөз.

Деди, ја кафүһа, әузә-бикә,
Чүн Әли билди, мүстәандыр сөз.

Гејри-мәхлугдур, нә демәк олур,
Анла ким, имди рајикандыр сөз.

Әгли-күлл әршү күрси, ләвһү гәләм,
Чар үнсүр, нөһ асимандыр сөз.

Заһирү батин, әввәлү ахир,
Ашикараву һәм ниһандыр сөз.

Еј үгулү нәсәб едән исбат,
Гамуја сөз де ким, һамандыр сөз.

Кафү нундан вүчудә кәлди чаһан,
Әкәр анлар исән әјандыр сөз.

Исији-пак, Адәмү Әһмәд,
Меһдији-саһибүз-зәмандыр сөз.

Бу бәјани диләрсән анлајасан
Ким, нечәси филан-филандыр сөз,

«Чавиданнамә»ји кәтиркил әлә,
Та биләсән ки, нәснә чандыр сөз.

Сөзә бу иззү чаһ јетмәзми,
К'ајдалар Фәзли-гејбдандыр сөз.

Агил исән, сөзүнү мүхтәсәр ет,
Еј Нәсими, чү бикирандыр сөз (с. 331—332).

Бүтүн бу гејдләримиз, С. Әлизадәнин, Ә. Сәфәрлинин вә дикәр мүәллифләрин тәдгигатлары бир даһа дејир ки, Имадәддин Нәсиминин ше'рләринин дили XIV әср Азәрбајчан түрк әдәби дилини өјрәнмәк үчүн е'тибарлы мәнбә һесаб олуна биләр.

Бурада Азәрбајчан түрк дили тарихинин ики көркәмли тәдгигатчысыны јад етмәдән кечинмәк мүмкүн дејил: профессор Әзәл Дәмирчизадә вә профессор Һади Мирзәзадә. Һәм билаваситә, һәм дә әсәрләри илә бизим дилчиләр нәслинин мүәллими олмуш бу шәхсләрин тәдгигләриндә Нәсими дилинин бир сыра чәһәтләри ишыгландырылмышдыр. Ә. Дәмирчизадәнин «Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи» (I һиссә—Б. 1979) китабынын мүәјјән бөлмәси (с. 148—158) Нәсими дилинә һәср едилмишдир. Алим бурада Нәсими дилинин Азәрбајчан әдә-

би дили тарихиндәки мөвгејини, бу дилин чанлы данышыг дили илә әлагәси вә классик ше'р дилинә мәхсус сәчијјәси һаггында этрафлы мә'лумат верир. Һ. Мирзәзадә «Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы» (Б., 1960) әсәриндә Азәрбајчан түрк дилинин грамматик тәкамүлүнү изләркән Нәсими дилинин фактларына да тез-тез мүрачиәт едир.

Биз Нәсими дилинин үмуми сәчијјәсини вә бу дилин материалы әсасында грамматик гурулушун синхрон тәсвирини веририк. Бир сыра һалларда индијә гәдәр дејилмиш мә'лум фикир вә фактлары тәкрар етмәмәк мүмкүн олмамышдыр. Һәр дәфә елми мәнбәләрә мүрачиәт етмәк, «бу мәсәләдә филанкәсин фикри беләдир, онунла разылашырыг вә ја разылашмырыг...», — дејә тәһкијәни агырлашдырмаг истәмәмишик. Лакин ара-сыра белә мүрачиәтләрә јер верилмишдир.

НӘСИМИНИН ХҮСУСИ АДЛАР АЛӘМИ

Нәсими ше'рләринин дилиндә бир сыра спесифик хүсусијјәтләр сырасында үч чәһәт диггәти даһа чох чәлб едир: (1) сајларын вә (2) әвәзликләрин ишләнмә тезлији, бир дә (3) хүсуси адлар аләминин зәнкинлији. Дәриндән диггәт јетирәндә көрүрсән ки, бу, ади тезлик вә чохлуг дејил, Нәсиминин дүнјакөрүшү, фәлсәфи бахышы; һәјата, инсана, тәбиәтә, тарихә мүнасибәти илә бағлы мәсәләдир.

Үмумән хүсуси адларын мәнсубијјәт чоғрафијасы кениш олдуғу кими, онларын сијаһыја алынмасы, тәдгиги дә мүхтәлиф чәһәтләрдән хејирли олур. Мәсәлән, мүәјјән бир јер адынын мәншәјинин изаһы һәмин јерин тарихи, инсанлары, чоғрафи вә тарихи мөвгеји, адамларынын мәшғулијјәти, сәнәти вә саирә һаггында мә'лумат верә биләр. Бу, сырф тарихи-лингвистик ишдир. Бәдии әдәбијјатда исә хүсуси адлар, бундан әлавә, јазычынын мөвгејини, һәјатыны, јарадычылығынын хүсусијјәтләрини вә саирәни мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едән фактора чеврилә биләр. Дастанларын, нағылларын... һансы өлкәјә, һансы халга, һансы дөврә аид олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк ишиндә хүсуси адларын әһәмијјәтли ролу мә'лумдур. Нәзәрә аланда ки, хүсуси адлар, даһа чох исә шәхс адлары ичтимаи, долајысы илә сијаси әһәмијјәт дашыјыр, о заман бу адларын тәдгигинин әһәмијјәти бир даһа чиддиләшир.

Нәсими дили бу чәһәтдән тәдгигатчыја зәнкин материал верир. Зира үмумән классик шаирләрин әсәрләриндә, хүсусән Нәсими кими, идејалар шаиринин, бүтүн фәалијјәтини (әмәли вә мә'нәви) һүруфилијин камилләшмәсинә вә тәблиғинә истигамәтләндирән, һәтта бу јолда чаныны әсиркәмәјән сәнәткарын поезијасында хүсуси адлар өз һәрфи мә'насындан чох-чох кәнара чыхыр, онларын ичтимаи мә'насы даһа да кенишләнир.

Нәсиминин ше'рләриндә истифадә олунан хүсуси адлары үч група ајырмаг олар: 1) шәхс (инсан) адлары, 2) јер адлары, 3) чисм адлары.

Шәхс адлары. Бу адлары да бир нечә група ајырмаг олар. Бу фәргләндирмәни апармадан әввәл, бир даһа шәхс адларынын ичтимаи мә'насы һаггында бир нечә сөз демәји лазым билирик. Һомер «Одиссеја» поемасында јазыр: «адлы-санлы, ја да јохсул аиләдә доғулана Ад гојурлар, бу дүнјада һеч кәс адсыз гала билмәз».[8] Ад чәмијјәтдә таныма, фәргләндирмә нишанәсидир. Ад һәм дә һөрмәт, ад-сан, нүфуз, бөјүклүк, чәсарәт, шүчаәт... рәмзи ола билир (һәрдән мәнфилик рәмзи кими дә истифадә олунур). Бүтүн һалларда шәхс адлары ичтимаи әһәмијјәтини сахлајыр. «Личные имена существуют только в обществе и для общества, оно и диктует неумо-

[8] Һомер. Одиссеја, Б., 1977, с. 112.

лимо выбор их, каким бы индивидуальным он ни казался. Личные имена социальны все и всегда».[9]

Гэдимлэрдэ мүэјјэн сынагдан сонра ад верилмэси вэ бир сыра һалларда ад гојма мэрасимлэринин кечирилмэси, ад гојманын ичтимаи формасы, сонра исэ ад гојма вахтынын гејд едилмэси инсанларын һэјатында адын нэ гэдэр эһэмијјэтли олдуғуну көстэрэн факторлардыр. Бу мэ'нада «Китаби-Дэдэ Горгуд» дастанлары зэнкин материал верир.

Тарихин мүэјјэн дөврлэриндэ синифли чэмијјэтдэ шэхс адлары синфи, дини мэ'на алмышдыр. Түрк халгларында, елэчэ дэ азэрбајчанлыларда шэхс адларынын эсасэн эрэб мэншэли олмасы бу мэ'нада аз шеј демир. Шэхс адлары ја өз лексик күтлэси илэ, ја да тэ'јинлэри, көмэкчи үнсүрлэри илэ ичтимаи вэ шэхси мүнасибэтлэр ифадэ едир. Шэхс адларынын јанында *бэј, хан, аға, ханым, мирзэ* вэ саир сөзлэрин ишлэдилмэси һеч дэ истэк азадлығы олмајыбдыр. Нэсими, ше'рлэриндэ «Нэсими» имзасы илэ јанашы «Сејид» имзасындан да истифадэ етмишдир. Бу, тэсадүф нэтичэси олмадығы кими, ше'р формасынын тэлэби, үслуб тэлэби дэ дејилди, «һансы олар-олар» мэсэлэси дэ дејилди. Шаир суфи көрүшлү ше'рлэрини, бир гајда олараг, «Сејид» имзасы илэ јазырды. Бу көстэрир ки, Нэсиминин имзалары да онун идејасы илэ, дүнјабахышы илэ бағлы иди. «Нэсими» сөзүнүн өзүнүн «Нэими» сөзүнэ ујғун тэртиби вэ шаирин бу тэхэллүсү гэбул етмэси дэ көстэрир ки, бөјүк сэнэткарын эсэрлэриндэ шэхс адлары онун эдэби-бэдии фикирлэринин, дини, елми-фэлсэфи консепсијасынын ифадэсиндэ мүһүм лексик васитэлэрдир.

Нэсими ше' риндэ истифадэ олунан шэхс адларыны үч група бирлэшдиририк: 1) тарихи шэхслэрин адлары; 2) дини вэ эфсанэви шэхс адлары; 3) эдэби сурэт адлары.

[9] В. А. Никонов. Имя и общество, М., 1974, с. 8.

Бу бөлкүнү там мүтлэг мэ'нада гэбул етмэк доғру дејил. Бурада хејли шэртилик вар. Мэсэлэн, «Мэчнун»у һэм эфсанэви шэхс ады, һэм дэ эдэби сурэт ады кими гэбул етмэк мүмкүндүр. Бурада сэнэткарын һэмин објектэ мүнасибэтинин маһијјэти, ады ишлэтмэк јери, бу фэрги, һэр јердэ олмаса да, чох һалларда мүэјјэнлэшдирмэјэ имкан верир. Искэндэр тарихи шэхсијјэтдир, Искэндэр Низаминин јаратдығы эдэби сурэтдир. Бу Искэндэрлэрин һэр икиси бөјүкдүр; онлар һарадаса ејнилэшир, һарадаса ајрылыр, башгалашыр. Низами тарихэ мүрачиэт етмиш, Македонијалы Искэндэр һаггында чаһаншүмул дастан јаратмыш; даһа бөјүк, даһа гүдрэтли вэ даһа ағыллы, даһа биликли Искэндэр јаратмышдыр. Бэс Нэсими һансы Искэндэрэ мүрачиэт едир? Македонијалы тарихи Искэндэрэми, јохса Низаминин Искэндэринэ? Бу һалларда да һэмин адын ишлэнмэ мөвгејинэ, мэтнин мэзмунуна диггэт јетирмэк лазым кэлир. Јахуд Иса вэ Мэһэммэд һаггында. Биз бунларын һэр икисини дини шэхс адлары кими веририк. Һалбуки Иса һэм дэ эфсанэви шэхс ады һесаб олуна билэр; мө'чүзэлэри илэ мэшһур олан, лакин конкрет шэхсијјэти мэ'лум олмајан шэхс ады. Мэһэммэд исэ һэм дэ тарихи шэхсијјэтдир. Бу мэ'нада «Иса» вэ «Мэһэммэд» адлары мүхтэлиф груплара дүшэ билэрди. Лакин биз һэмин адларын тарихдэ һансы мэ'нада ишлэндијини нэзэрэ алырыг. Нэзэрэ алырыг ки, варлығы олмајан Иса бир нөв тарихилэшдирилмишдир,[10] шэхсијјэти мэ'лум олан Мэһэммэд дини донда китаб-дэфтэрэ дүшмүшдүр. Белэликлэ, онларын һэр икиси дини шэхсијјэт кими јаддашлара көчмүш, дини шэхслэр кими тарихэ дүшмүшлэр.

Бүтүн бу шэртиликлэрэ бахмајараг, Нэсими дилиндэ

[10] Гејд. Дин тарихчилэри арасында Исаны тарихи шэхсијјэт кими тэгдим едэнлэр дэ вар. Мэс., бах: Эрнест Ренан. История первых веков христианства. Жизнь Иисуса. Апостолы. Перевод с французского. М., 1991, с. 71.

истифадә олунан шәхс адларыны јухарыда вердијимиз бөлкү әсасында изаһ етмәк олар.

Тарихи шәхсијјәт адлары. Бурада Нәсиминин өзүнә мәхсус адлар өн планда дајаныр: ***Имадәддин, Нәсими, Сејид, Һүсејни.*** Шаирин әсл адынын *Әли* олдуғу сөјләнилир: «Орта әсрләрдә јазылмыш «Күнузуззәһәб» адлы әсәрдә онун ады *Әли-ән-Нәсими* кими верилир. Нәиминин «Вәсијјәтнамә» әсәриндә исә *Сејид Әли* дејә хатырланыр».[11]

Бу адларын үчү *(Әли, Сејид, Һүсејни)* бирбаша шијәлик мәнсәби илә бағлыдыр. *Әли* — Имам Әлинин, *Һүсејн* — Имам Һүсејнин адындан кәлир; *Сејид* исә әрәбчә аға, башчы мә'налы сөз олуб Мәһәммәд пејғәмбәрин нәслиндән һесаб олунанлара дејилир. Нәсими, ше'рләринин бир гисминдә *Сејид* вә *Һүсејни* тәхәллүсләриндән истифадә етмишдир:

Хәбәр булмуш Сејид ајдар әрәфнак,
Оларындыр дилимдә тәрчүманым (с. 638).

Әһли-иман усләри ол дәмдә инкар етдиләр,
Чүн Һүсејнији Һәләб шәһриндә бәр дар етдиләр (с. 619).

Шаир даһа чох «Имадәддин Нәсими» ады илә танынмышдыр вә бу адла әдәбијјат тарихинә дүшмүшдүр. Ше'рләринин әксәријјәтини «Нәсими» имзасы илә јаздығына көрә бу адла мәшһурлашмышдыр.

«Имадәддин» дөврүн сәчијјәви адларындандыр. Ики һиссәдән — *имад* (дајаг, сүтун) вә *дин* сөзләриндән ибарәт олуб «динин дајағы», «динин сүтуну», «динин көмәји, архасы» мә'наларыны верир.

«Нәсими» адынын изаһында фикир ајрылығы вар. Бә'зиләринә көрә, бу ады Бағдадын Нәсим наһијәсинин адындан истифадә илә өзүнә тәхәллүс сечмишдир. Бә'зи

[11] Бах: С. Сәфәрли, Х. Јусифов. Гәдим вә орта әсрләр Азәрбајчан әдәбијјаты. Б., 1982, с. 187.

тәдгигатчыларын фикринчә, бу ад меһ, сәһәр күләји мә'насында олан *нәсим»* сөзүндән дүзәлтмәдир. Үчүнчүләр бу фикирләри тәнгид вә инкар етмәк јолу илә кедир вә белә һесаб едирләр ки, «Нәсими» ады «Нәими» (Фәзлулаһ Нәими) адына охшадылмагла, она һәмгафијә кими гәбул едилмишдир.

Бурада бир инчә чәһәтә диггәт јетирмәк вачибдир. Јә'ни сөзүн етимолокијасы илә адын нә илә әлагәдар олараг гәбул едилмәси мәсәләләри бир-бириндән фәргләндирилмәлидир. Ики мүхтәлиф мәсәләни үз-үзә гојмаг вә бу һалда, тәбии олараг, фәргләнән фикирләри гаршылашдырмаг мәнтигли олмаз.

Елә билирик ки, «Нәсими» адынын (сөзүнүн) әрәбчә меһ, сәһәр күләји мә'насында олан «нәсим» сөзү илә әлагәсини инкар етмәк чәтиндир. «Нәсими», дилчилик бахымындан, «нәсим» исминдән дүзәлән сифәтин субстантивләшмәсидир. Бәлкә, елә Нәсим наһијәсинин дә ады һәмин сөзлә (меһ мә'налы *нәсим* сөзү илә) бағлыдыр. Нә үчүн шаир бу тәхәллүсү сечибдир? Бу, мәсәләнин башга тәрәфидир вә тамамилә инандырычыдыр ки, о өз мүәллими, мә'нәви атасы сајдығы Нәимијә һөрмәтлә, онун адына ујғун олараг «Нәсими» тәхәллүсүнү гәбул етмишдир. Вә һеч инандырычы дејилдир ки, бир сыра өлкәләри, шәһәрләри кәзән, бу тәхәллүслә ше'рләр јазан заман һәлә көрмәдији, хүсуси бир чәһәтдән бағлы олмадығы јерин адыны өзү үчүн поетик тәхәллүс әсасы кими алсын.

Јенә ики хүсуси ад: *Фәзлулаһ* вә *Нәими*. Бу хүсуси исимләр XIV әсрдә јашајыб јаратмыш бөјүк бир алимә мәхсусдур. Фәзлуллаһ Нәими, јахуд Шејх Фәзлуллаһ Нәими. О, һуруфилик әдәби-фәлсәфи тә'лиминин башчысы, Нәсиминин устады вә досту олмушдур. Она көрә дә Нәсими ше'рләриндә бу ад бөјүк һөрмәтлә чәкилир. Шаир бүтүн варлығыны, мә'нәви аләмини, дүнјада тапындығы, мүгәддәс билдији вә бир инсан кими сәчдә

етдији һәр шеји Фәзлуллаһла бағлајыр, бүтүн мадди вә мә'нәви аләми онун вүчудунда көрүр, она үз тутур, она мүрачиәт едир. Фәзлуллаһа мүрачиәтлә јазылмыш ашағыдакы ше'рдә нә гәдәр сәмимијјәт, доғмалыг вар, нә гәдәр дәруни инсани һиссләр тәрәннүм едилир.

Фәзлим мәним, еј Хызрыму еј аби-һәјатым,
Шәмсим мәним, еј бәдриму сачы зүлматым.

Сәрвим, чәмәним, бағи-баһар илә һәзарым,
Тутим, шәкәрим, шәһдиму гәнд илә нәбатым.

Рузим, шәбиму ајү илим, һәфтәвү күнүм,
Новрузуму ејдим, диләјим, гәдрү бәратым.

Гур'аныму һөкмүм, һәдисим, шәрһи-бәјаным,
Елмим, әмәлим, зикрүму сөвм илә сәлатым.

Исламиму һәм күфриму иманиму диним,
Шаным, шәрәфим, шәрһи-һәбибим, саләватым.

Тәгвам илә зөһдүм, әдәбим, елмилә һилмим,
Тәлгиниму төвбәм, тәләбим, һәччү зәкатым.

Һәшр илә һесабым, јенә мизану сиратым,
Еһсаниму лүтфүм, кәрәмим, һәм һәсәнатым.

Һәннан илә мәннаниму, еј мәрвә сәфалым,
Һәм зәмзәм илә гибләму Кә'бәм, әрәфатым.

Мә'будиму мәгсудиму мәтлубиму гәсдим,
Заһириму батиниму зат илә сифатым.

Һәм мәркәз илә көвкәбү бүрч илә мәдарым,
Сәјјарәму чәрхим, фәләким, сејри-сәбатым.

Филчүмлә, бу нитг илә кәламын, еј Нәсими,
Афагиму әнфүсүму әркөнү-чәһатым (с. 400).

Нәсими, Фәзлуллаһ Нәимини өзүнүн олмәз мүәллими, устады, рәһбәри сајыр: «Чүн Нәсимијә бу Фәзл ачды һидајәт гапысын» (с. 492); «Зөвг иләвү һүзур илә Фәзлә пәрәстиш ејлә» (с. 448); «Валији-әһд олдун, еј Сәјјид, зи Фәзли-ләмјәзәл» (с. 21);

Зад — Зәлаләтдән хилас етди бизи Фәзли-илаһ,
Чисм анындыр, нитг анындыр, руһ анындыр чүмләһа (с. 528).

Накәһан бир шаһә дүшдү көнлүмүз,
Үзү бәдрү маһә дүшдү көнлүмүз,
Таки Фәзлуллаһә дүшдү көнлүмүз,
Уш һәгиги раһә дүшдү көнлүмүз (с. 587).

Нәсими ше'риндә Фәзлуллаһ аллаһ мәгамында гәбул вә тәгдим едилир: «Еј Нәсими, чүн рәфигин Фәзл имиш, јә'ни илаһ» (с. 26); «Рәһмәти кәлди иришди Фәзли-рәһманын јенә» (с. 56);

Нәсими, Фәзлин—аллаһын үзүн нуриндә чүн көрдү,
Тәвафи-Кә'бә хәтм олду, сәфаву һәччи-әкбәрдир (с. 465).

Бир ше'риндә шаир бу фикри бирбаша ифадә едир: «Һәгги мүтләг сәнсән, еј Фәзли-әзим» (с. 603).

Үмумән Нәсими ше'рләриндә «Фәзлуллаһ» ады чох вахт «аллаһын фәзли» мә'насында фәргләндириләрәк, онун «фәзл» һиссәси мүстәгилләшдирилир вә сонра да «аллаһ» адына бәрабәр тутулур, «фәзлуллаһ» јеринә «фәзли-илаһ», «фәзли-рәһман», «фәзли-һәг», «фәзли-худа», «фәзли-јәздән» ишләдилир. Нәсими ше'риндә Нәими әзәли бир варлыг, «һәгги-мүтләг» һесабындадыр. Фәзлуллаһын имам кими тәгдими дә диггәти чәлб едир:

Чох хәлајиг кәлдиву кечди заман,
Дедиләр ки, бир сөз вардыр ниһан,
Кәлди Фәзлуллаһ имами гејбдән,
Күнтә кәнзин сиррини гылды әјан (с. 605).

Гәрибәдир ки, нәинки «Нәими» вә «Нәсими» сөзләри арасында охшарлыг көрмәк олур; диггәт едилсә, «Фәзлуллаһ Нәими» вә «Имадәддин Нәсими» ифадәләри арасында да бир үмумилик, «идеја» јахынлығы көрмәк олур; бу ифадә охшарлығы биздә «Фәзлуллаһ» вә «Имадәддин» сөзләринин «идеја» охшарлығы тәсәввүрүну

јарадыр. «Фәзлуллаһ» сөзү дә ики һиссәдән («фәзл» вә «аллаһ» сөзләриндән) ибарәт олуб, «аллаһын фәзли» мә'насыны верир. Бә'зән Нәсими бу ады елә һәмин мә'на ачылышы илә тәгдим едир: «Аллаһын фәзли бизә олду бәшир» (с. 582)». «Имадәддин» кими, «Фәзлуллаһ» да дөврүн тәбии ады иди. «Нәими» — не'мәт, боллуг, не'мәт верән мә'наларында олан «Нәим» сөзүндәндир ки, Нәсими һәрдән Фәзлуллаһын бу адыны да чәкир:

Ким ки әсрари-Нәсими билмәди,
Иззәти-фәзли-Нәими билмәди (с. 613).

Нәсиминин идеја гајнагларындан бири, бәлкә дә, биринчиси Мәнсурдур — Мәнсур Һәллач — Һәллач Мәнсур Һүсејни. Шаир илк тә'сирини мәһз Мәнсурдан алмышдыр. Шәргин IX әсрин сону, X әсрин әввәлләриндә јашајыб јаратмыш бу бөјүк шаири вә философу да суфи иди. Мә'лумдур ки, кәнч Нәсими дә суфи олмуш вә өмрүнүн сонуна гәдәр бу тәригәтдән тамамилә силкинә билмәмишдир. Беләликлә, суфилик Мәнсур—Нәсими сәсләшмәси јарадырды. Нәсиминин илк ше'рләринин «Һүсејни» тәхәллүсү илә јазылмасы бу сәсләшмәни даһа да әјаниләшдирирди. Мәнсур Һүсејни — Нәсими Һүсејни. Инсаны аллаһ мәгамында көрмәк, «Әнәлһәгг!» шүары илә һәрәкәт дә онлары бирләшдирирди. Нәһајәт, бу шәхсләрин шәхси талеләри дә бир-биринә ујғун олмушдур. Һәр икиси ејни вә ја бир-биринә јахын әгидә уғрунда мүбаризәнин гурбаны олмушлар; һәр икиси динин вә аллаһын дүшмәни кими е'дам олунмушлар; һәр икиси Әрәбистанда—бири Бағдадда, дикәри Һәләбдә. Бүтүн бунлара көрәдир ки, Нәсиминин ше'рләриндә Мәнсурун ады да тез-тез јад едилир. Мәтинлик, дөзүмлүк символу кими, һәгигәт ашиги, әгидәси уғрунда өлүмә кедән мүбариз символу кими јад едилир. Нәсими, Мәнсур Һәллач талејини, Мәнсур Һәллач е'дамыны бир еталон, фачиә еталону кими јада салыр: «Дарә чыхмаг бу фәна әрсәдә Мәнсурә дүшәр» (с. 449).

Бир сыра ше'рләриндә Нәсими өзүнү Мәнсура бәнзәдир, даһа дәгиг десәк, Мәнсурун јеринә гојур, өзүнү Мәнсурла ејниләшдирир; Мәнсур тәригәтинә мәнсуб олан адамлардан сајыр: «Сөзүм сирри-әнәлһәгдир, фәна дариндә Мәнсурәм» (с. 407); «Мән ол Мәнсурәм, еј ариф ки, һәгдән булмушам нүсрәт» (с. 297); «Кәлмишәм һәгдән әнәлһәг көр нә Мәнсур олмушам» (с. 427); «Даим әнәлһәг сөјләрәм, һәгдән чү Мәнсур олмушам» (с. 429).

Һәм бәга дарул-хүлудун назијәм, һәм не'мәти,
Һәм фәна дарул-гүрурун даријәм, Мәнсуријәм.

«Әнәлһәгг!» шүары инсан һаггында чох шеј дејирди. Бу шүар инсаны аллаһ мөвгејинә галдыранда, аллаһла бирләшдирәндә, истәр-истәмәз, ону (инсаны) јалныз јаранан (мәхлуг) дејил, һәм дә јарадан (халиг) һесаб етмәјә апарырды. Демәли, мин илләрлә динләрин, әгидәләрин, һәр һансы бир сирли гүввәјә тапынан бәшәрин аллаһа истинад етдији нә варса, һамысы инсанда да вар; мәһз инсан һәр шејә гадирдир, чәрхи-дөвран инсанын әлиндәдир. Бу, әслиндә аллаһы инкар иди, инсан гүввәсинә инамын тәблиғи иди. Әкәр мүтәхәссисләр гынамаса, дејәрдик ки, бу, нә гәдәр илаһијјат донуна кејинмиш олса да, инсана реал мүнасибәт иди, чәмијјәтә вә онун гүввәсинә реалист бахыш иди. Она көрәдир ки, шаир бу јолда — инсан уғрунда өлмәји һәр шејдән үстүн тутур, белә өлүмү өлүмсүзлүјә бәрабәрләшдирир. Ахы, шаирин фикринчә, Мәнсур да бу јолда өлүмү илә өлүмсүзлүк газанмышдыр. Она көрә дә Нәсими:

Чүн бәгасыздыр чаһанын малу мүлкү не'мәти,
Дөвләти-Мәнсурә јапыш, истә өмри-пајидар (с. 191).

— дејә инсана мүрачиәт едир. Јахуд дејир ки:

Дарә чых, јан, еј әнәлһәг сөјләјән Мәнсур, әкәр
Ахирәт дариндән истәрсән сәламәт дарини (с. 412).

Ахы, шаир белә һесаб едир ки, Мәнсур өз өлүмү илә

дә гәләбә чалмышдыр вә «Мәнсур» сөзүнүн лүғәви мә'насындан истифадә илә мараглы бир тәзад јарадыр вә вәчд илә јазыр:

Нә гејрәтли әнәлһәгдир бу, јарәб,
Ки, Мәнсури асар даринә мәнсур (с. 237).

Бүтүн бунлара көрәдир ки, шаир, Мәнсур талејинә гибтә едир, бу јолда өлүм ону горхутмур:

Кәр әнәлһәг сөјләмәкдән дарә асылсам, нә гәм,
Бунча Мәнсурин асылмыш башы бәр-дар, үштә көр (с. 291).

Нәсиминин мәһәббәт мөвзулу ше'рләриндә дә Мәнсура мүрачиәт едилир; Мәнсур сәдагәти, Мәнсур дөзүмү мөвгејиндән ашиг-мә'шуг мүнасибәтләринә гијмәт верилир. Әввәла, шаир:

Ганы Мәнсурләјин бир әһли-һәг ким,
Асыла ешг ичиндә башы бәр-дар? (с. 346).

— дејә, Мәнсур кими, ешг јолунда башы дар ағачындан асылан һагг әһли көрмәк истәјир. Лакин бејтин мә'насы бу суала инкар чаваб верир. Бу бејт табели мүрәккәб чүмлә гурулушунда суал чүмләсидир. Бу, бәдии суалдыр вә мә'насы одур ки, бу заманәдә Мәнсур кими, ешг јолунда башы дардан асылан бир һагг әһли јохдур. Бејтдән әввәлки абзасда дедикләримизә рәғмән әлавә едәк ки, бу бејтдә садәчә ашиг-мә'шуг мүнасибәтләриндән, ади мәһәббәтдән сөһбәт кетмир, әгидә ашигиндән, әгидә јолунда башы дардан асылан «ашиг»дән сөһбәт кедир. Ашағыда исә мәһәббәт аспекти бир гәдәр ирәли кечир.

Ким ки чан тәрк етмәди јолунда керчәк дилбәрин,
Кәр әнәлһәг сөјләсә, сән санма ким, Мәнсурудир (с. 466).

Зүлфүнүн дариндә, шаһа, асылан Мәнсур иди,
Һәр ки Мәнсур олмады, зүлфүндә бәр-дар олмасун (с. 158).

Ким ки, өз мәһәббәти јолунда чаныны верә билмирсә, о, әнәлһәг сөјләмәклә Мәнсур ола билмәз. Икинчи бејтдә шаир, Мәнсурун асылдығы дар ағачыны јарын зүлфүнә бәнзәдир вә Мәнсур олмајан, Мәнсур кими өлүмә кедә билмәјән адамын јарын зүлфүнүн дарындан асылмасыны лајиг билмир. Ашағыдакы бејтләр дә Нәсиминин гошмаларындан алынмышдыр.

Көнлүмүн Мәнсури чүнким зүлфүнү единди дар,
Јә'ни ки Мәнсур олан зүлфүндә бәр-дар истәмәз (с. 64).

Сачын һәблул-мәтининдән нә гәмдир бојнума тахсан,
Вәли ме'рачи-зүлфүндә асылды, көр бу Мәнсури (с. 104).

Нәсими, мәһәббәти ән күчлү, ән үлви бир аләм кими тәрәннүм едир вә һәрдән «Әнәлһәгг!» — чағырышынын да мәһәббәт күчүндән доғдуғуну тәсдигә кәлир:

Сөјләрәм Даим әнәлһәг зүлфүнә чан дүшәли,
Та мәни Мәнсур тәк зүлфүндә бәр-дар етди уш (с. 308).

Апарды көнлүмү бир чешми-мәхрур,
Ким ола истәмәз ол һүснә мәғрур.

Шәраби-лә'линиздән чүр'ә ичди,
Әнәлһәг чағырыр ешгиндә Мәнсур (с. 251).

Нәсиминин фикринчә, Мәнсур јолу илә кетмәк, Мәнсур олмаг истәјән нә тахта чыхмаг истәр, нә дә минбәрә; јә'ни беләләри нә шаһ олмаг истәр, нә дин хадими. Мәнсур олан, ешгин тахтына галхар:

Тахта чыхмаг истәмәз Мәнсур олан, ја минбәрә,
Һәр ки Мәнсур олду, чыхды шаһи-ешгин даринә (с. 370).

Нәсиминин бир ше'риндә ејни мисрада Шејх вә Мөвланә адларына раст кәлирик. Һәмин мисранын дахил олдуғу бејт беләдир:

Заһиди-зәрраги һәр дәм ода јандырмаг кәрәк,
Кәрчи мәндән ешидәрсән Шејх һәм Мөвланәни (с. 96).

«Шејх» ады илә Нәсими XIII әсрин бөјүк Азәрбајчан философу Шејх Маһмуд Шәбүстәријә, «Мөвланә» ады

илә исә Нәсими јенә һәмин әсрдә јашамыш шаир вә философ Мөвланә Ҹәмаләддин Румијә ишарә едир. Бунлар суфизмин давамчылары кими, Нәсиминин идеја сәләфләридирләр.

Бејтдә «мәндән ешидәрсән» ифадәсини бу мә'нада анламаг олар ки, Шејх вә Мөвланә һаггында, онларын идејалары һаггында мән (Нәсими) хәбәр верирәм, мәним әсәрләримдә онларын фикирләри өз әксини тапмышдыр; мән онларын давамчысыјам; јахуд инди мән онлары әвәз едирәм.

Нәсими бир мисрада гәдим Иранын дөрд һакиминин адыны чәкир: «Даравү Бәһмән, Кејгубад, ја Хосрову хаган кәлир» (с. 516).

Дара. Иранын ерадан әввәл VI—V вә V—IV әсрләрдә јашамыш үч шаһынын ады Дара олмушдур. Бунлардан биринчи вә үчүнчүсү гүдрәтли вә мәшһур олмушлар. Низаминин «Искәндәрнамә»синдә үчүнчү Даранын сурәти вар. Чох күман ки, Нәсими дә ону нәзәрдә тутур.

Бәһмән. Иранын ерадан әввәл V әсрдә јашајыб һөкм сүрмүш шаһларындандыр; әсл ады Әрдәширдир.

Кејгубад. Иранын Кәјан сүлаләсинин баниси, башчысы вә илк шаһы һесаб олунур.

Хосров. (Кејхосров) һәмин сүлаләнин үчүнчү шаһы кими таныныр. Көркәмли вә гүдрәтли шаһлардан бири кими мәшһурдур.

Бу шаһларын ады олан мисра беләбир бејтдә верилир:

> Иглимдә бил фани олан әһли-сүлукун зүмрәси,
> Даравү Бәһмән, Кејгубад, ја Хосрову хаган кәлир.

Ше'рдә бу дүнјанын вәфасызлығындан, мүвәггәти олмасындан сөһбәт кедир; бу фикри нүмајиш үчүн шаир мүхтәлиф фактлара мүрачиәт едир, онлардан бири дә бу бејтдә верилир: белә гүдрәтли шаһларын јохлуғу да бу фанилијин нишанәсидир.

Нәсими ше'рләриндә ерадан әввәл V әсрдә һөкм сүрмүш мәшһур Иран шаһы Бәһрамын — Бәһрам Курун (с. 293), гәдим Иран шаһларынын Пишдадјан адлы сүлаләсиндән олан Фиридун шаһын оғлу Турун (с. 391) вә башгаларынын адлары чәкилир.

Нәсими бир нечә дәфә Искәндәрин (Македонијалы Искәндәрин) адыны чәкир. Бир ше'риндә шаир «Еј бе Хызрү Искәндәри мәшһур» («Еј Хызр вә Искәндәрликдә мәшһур олан»), — дејә она мүрачиәт едир вә сонракы мисрада фарсча јазыр: «Нури кәштә бе әдли то зүлмат» (јә'ни: сәнин әдаләтин зүлматы ишыгландырмышдыр).

Бурада Нәсими Искәндәри пејғәмбәр дәрәчәсиндә тутур, онун шаһ кими бөјүклүјүнү өз-өзү илә (Искәндәри Искәндәрлә) мүгајисә едир вә әдаләтинин һәдсизлијини нәзәрә чатдырыр. Бу, һансы Искәндәрдир? Һәм тарихи Искәндәр, һәм дә Низаминин Искәндәри.

Бир јердә дә шаир өзүнү Искәндәрә бәнзәдир (бах: с. 396); инсан үзүндә — инсан ҹамалынын ајнасында әкс олунан адамы да Искәндәрлә мүгајисәләндирир (с. 478). Шаир ашигин гәлб еви илә Искәндәрин вәтәнини јанашы гојур вә белә бир мүгајисә апарыр:

> Ҹан илә ким ки көнлүнү ешгинә гылмады вәтән,
> Дивә мүсәлләм ејләди Мәмләкәти-Скәндәри (с. 89).

Нәсиминин белә бир бејти дә вар:

> Ләбләрин чешмәсинә Хызрү Скәндәр, Дара
> Зәмзәмү кәвсәр илә чешмеји-һејван дедиләр (с. 443).

Бејт мә'шуғә, даһа чох исә үмумән инсана мүрачиәтлә дејилир, Хызыр вә Искәндәрлә әлагәдар дирилик сују әфсанәси јад олунур, онларын адындан инсан, көрүнүшүн бир үнсүрү кими гијмәтләндирилир.

Бу адлар сырасына ујғун олмаса да, мәһәббәт сил-

силәсиндә јухарыдакы бејтдә сәсләшдији үчүн Сә'динин ады чәкилән бејти дә бурада вермәк истәјирик.

Чүн «Шурә» кәлиб сшг сөзүн гыла Нәсими,
Шөвгүндән анын чуша кәлир Сә'дији-Шираз (с. 73).

Биз јухарыда анчаг тарихи шәхсләрин адларыны чәкмәк истәдик, лакин һүдуду там һалда горумаг мүмкүн олмады вә истәр-истәмәз, тарихилији там мә'лум олмајан, мүәјјән мә'нада тарихи, мүәјјән вә ја там мә'нада әфсанәви шәхсләрин дә адларыны гејд етмәли олдуг. Инди исә Нәсими әсәрләриндә ады чәкилән әфсанәви вә дини шәхсләрин галанлары һаггында данышмаг истәјирик.

Дини вә әфсанәви шәхс адлары. Бунлар арасында даһа чох ады чәкиләни Чәмшиддир. Лакин бу ад әксәр һалларда «Чами-Чәм» вә ја «Чами-Чәмшид» бирләшмәләри дахилиндә чәкилир вә демәли, һәмин вәзијјәтдә Чәмшидин өзү дејил, онун чамы нәзәрдә тутулур. Чәмшид сөзүнүн белә ајрылыгда («чами-чәм» бирләшмәси харичиндә) ишләнмәсинә икичә јердә тәсадүф етдик. Бунлардан бириндә:

Булмушам чүн кишвәри-Фәзлин једи иглимини,
Кејгубаду гејсәрү Чәмшүду фәхфур олмушам (с. 427).

— дејә шаир өзүнү Чәмшидин јеринә гојур; дикәриндә исә ајнасы инсан чамалы олан арифләри Чәмшидә бәрабәр тутур (бах: с. 478).

Әлагәли олсун дејә, «Чами-Чәм» һаггында да бурада данышмаг истәјирик. Әввәлә, «Чами-Чәм» вә онун мә'насы һаггында бир-ики сөз. «Чами-Чәм» Чәмшидин чамы демәкдир. Тарихи әфсанәләрә көрә, Чәмшид ән гәдим Иран шаһларындандыр. Әсл ады куја Чәм олмушдур; «шид» күнәшин телләри демәкдир. Әмәлә кәлмәси бир әфсанәви һадисә илә бағлы олан «Чәмшид» сөзү күнәшин телләри илә бирләшән чәм мә'насындадыр. «Чами-Чәм» шадлыг вә һәјат рәмзи, шәраб пијаләси мә'наларында ишләнир. Нәсиминин ше'рләриндә «Чами-Чәм»-лә әлагәдар фәрзијә вә рәмзләрә ишарәләр вар.

Накәһан бустана кирдим, сүбһдән,
Лаләнин әлиндә көрдүм Чами-Чәм,
Сусән, ешитдим ки, ајдыр дәмбәдәм,
Дәм бу дәмдир, дәм будәмдир, дәм бу дәм (с. 602).

Бурада лалә Чәмшидин чәминә — гәдәһә бәнзәдилир, нәзәрдә тутулур ки, бу гәдәһдә шәбнәм — шәраб вар. Демәли, күл-чичәк бајрам һәвәсиндәдир, шәнлик едир. Бир ше'рини шаир белә бир мурачиәтлә башлајыр: «Шәһа, көнлүн һәмишә бигәм олсун» (с. 172). Икинчи мисраны мә'нача бу мисраја синоним кими ишләдир: «Әлиндә даима Чами-Чәм олсун». Әлдә Чам-Чәмин олмасы шадлыг нишаны кими верилир. Шаир бир гәдәр дә ирәли кедир, инсанын варлығыны Чәмшид чамындакы мејлә бағлајыр: «Адәм ол мејдир ки, Чами-Чәмдәдир» (сәһ. 580).

Нәсиминин һәјатдан әл үзүб гәфләт јухусуна кедән инсана мурачиәтлә дедији ашағыдакы сөзләр дә онун Чами-Чәмшидә һәјат нишанәси кими бахышы илә бағлыдыр:

Әфсанәјә көрә, Чәмшидин чамынын дүнјадакы һәр бир шеји көстәрмәк — әкс етмәк кејфијјәти вар имиш. Бурада әслиндә һәмин чәһәтә ишарә едилир:

Итирдин Чами-Чәмшиди, ојан ујхудан, еј гафил,
Нә булдун ујхудан, көстәр, нә гылдын ујхудан һасил? (с. 416).

Чәмшидлә әлагәдар белә бир ујдурма да мә'лумдур: куја Чәмшидин тахты гызылдан имиш вә ону дивләр кәздирәрмишләр. Бир дәфә дивләр һәмин гызыл тахты бир дағa галдырырлар. Тахт күнәшин ишығындан еләпарылдајыр ки, санки икинчи бир күнәш чыхмышдыр. Нәсимидә буна да ишарә вар:

Чами-Чәмшид олду һәр шеј, сурәтиндән уј верүр,
Еј күнәш, фејзин иришди аләмин зәрратына! (с. 372).

Логман — гүдрәтли әфсанәви тәбиб кими ады дилләрдә кәзир, һәр бир дәрдә чарә едә билән шәхс кими јад едилир, ән јахшы һәкимләр она бәнзәдилир. Нәсими ше'риндә дә она бу мә'нада мүрачиәт едилир. Шаир, ашигин бүтүн варлығына саһиб олан, һәјатынын јеканә үмиди олан севкилисинә мүрачиәт едәркән она һәм дә Логманым дејир вә тәбии олараг бу ады тәбибим, әлачым, мәлһәмим, чарәм силсиләсиндә верир (бах: с. 143). Бир ше'риндә охујуруг:

Ашыг өз дәрдинә чүн булду дәрман,
Һәзаран һикмәти-Логман иришди (с. 88)

Нәсиминин ше'рләриндә Сүлејман ады тез-тез чәкилир, мүхтәлиф мәгсәдләрлә чәкилир. Ики јердә ејни мәгсәдлә Гарун ады илә јанашы чәкилир.

Рәвајәтә көрә, Гарун ады әдәбијјатда ифрат дөвләтчилик (һәм дә хәсислик) рәмзи кими јајылмышдыр. Сүлејман бир сыра әсас әламәтләри илә дүнјаја саһиб олан шәхс кими дә танынмагдадыр. Әдәбијјатда, халг арасында «мүлки-Сүлејман» — «Сүлејман мүлкү» афоризм кими ишләнмәкдәдир. Ашағыдакы бејтләрдә һәм Гаруна, һәм дә Сүлејмана мәһз бу мә'наларда мүрачиәт едилир, лакин шаирин фикир чалары башга чүр сәсләнир. Дүнја малына, бу дүнјанын өзүнә бағланмајан шаир бу анлајышлары, «кәнчи-Гарун» вә «мүлки-Сүлејман» ифадәләрини мүгајисә објектләри кими алыр вә бунлардан истифадә илә мә'нәви аләмин зәнкинлијини вә гијмәтли олмасыны көстәрир. Нәсиминин фикринчә, мәһәббәт аләми, һәтта јарын бир түкү ән зәнкин хәзинәләрдән гијмәтлидир.

Бир гылын гијмәтини һәр кимә сордумса, ана
Кәнчи-Гарун илә мин мүлки-Сүлејман дедиләр (с. 262).

Шаирин сорғусуна һамы тәрәфиндән бир чаваб кәлир: јарын бир түкүнүн гијмәти «кәнчи-Гарун илә мин мүлки-Сүлејмана» бәрабәрдир. Шаир өзү дә бу фикирдәдир вә о, бир даһа өз мәһәббәт мә'бәдинә мүрачиәт едир, һәм дә инди башгаларынын адындан данышмыр, өз адындан данышыр:

Зүлфүнү нафеји-татарә бәһа гылма ки, мән
Гијмәтин һәр гылынын мүлки-Сүлејман демишәм (с. 406).

Она көрә дә шаир мәһәббәтсиз, Сүлејман мүлкүнү һеч һесаб едир, вүсалы ондан үстүн тутур:

Нәсими хәстәјә сәнсиз Сүлејман мүлкүнү версән,
Ол аны бир чөпә сајмаз, тәманнаји-вүсал ејләр (с. 216).

Нәсими өзүнү — инсаны өз дүнјасынын Сүлејманы, Сүлејман мүлкүнүн, еләчә дә Гарун хәзинәсинин саһиби һесаб едир. Бүтүн аләмдә нә варса, һамысынын инсанда («мән»дә) бирләшмәси идејасы тәркибиндә Нәсими буну да верир ки, инсанын һәгг вүсалына, бу вүсалын «мүлк вә мал»ына јетишмәси онун елә Сүлејман мүлкүнә вә Гарун хәзинәсинә саһиб олмасы демәкдир: «Еј Нәсими, һәг Сүлејман мүлкүнү верди сана» (с. 178);

Чүн Сүлејман мүлкүнү гојдиву кетди дүнјадан,
Галды ондан сонра бу мүлки-Сүлејман сизләрә (с. 20).

Булмушам мүлки-Сүлејмани вә Гарун кәнчини,
Фәзли-һәгдән чүн вүсалин мүлкү мали мәндәдир. (с. 473).

Сүлејман пејғәмбәрин әсас хүсусијјәтләриндән бири дә өз үзүјү васитәсилә бүтүн аләмә һөкм етмә габилијјәти иди. Бу үзүк дә индики инсана — Нәсимијә чатмышдыр: «Сүлејманәм мән, еј ариф, ки, хатәм мәндәдир, мәндә» (с. 408). Шаир бурада белә бир тәзад да јарадыр; өзүнү Сүлејман һесаб едир, Сүлејман үзүјүнү —һөкмүнү өзүндә көрүр, һәм дә өзүнү бу һөкмә тәслим вәзијјәтиндә көрүр: «Мән анын һөкмүнә тәслим Сүлеј-

ман мурғу маһијәм» (с. 408). Ашағыдакы мисралара диггәт един:

Чүн Сүлејман Хадими булду,
Бәс ана чинну инс рәғбәтдир (с. 340).

Фәзли-һәгдән Нәсими јетди сана,
Мүлкәтү хатәми-Сүлејмани (с. 364).

Һәм хатәм ола әлиндә фәрман,
Јә'ни ки мәнәм бу күн Сүлејман (с. 565).

Һәг Сүлејман һакими хатәмдәдир (с. 580).

Јахуд бу бәнзәтмәјә бахын:

Ағзы бир нөгтәдир, рүмузи анын
Көстәрир хатәми-Сүлејмани (с. 549).

Рәвајәтә көрә, Сүлејман бүтүн чанлы аләмин дилини билирмиш, һејванларын, гушларын, балыгларын дилини билир вә онлара һөкмранлыг едәрмиш. Нәсимидә буна ишарәләр чохдур, лакин бу ишарәләрдә мәгсәд башгадыр. Һуруфиләр, мә'лум олдуғу кими, өз фикирләрини мухтәлиф, чохлары үчүн анлашылмаз олан рәмзләрлә ифадә едирдиләр. Онлар рәгәмләрин вә һәрфләрин архасында «кизләнәрәк» өз идејаларыны сөјләмәјә чалышырдылар. Нәсими бу рәмзи ифадә үсулунун чәтинлијини, һеч дә һамы үчүн анлашыглы олмадығыны «гуш дили» илә мүгајисә едир. Ахы гушун дилини Сүлејмандан башга һеч кәс баша дүшмәмишдир. Һуруфи рәмзләрини дә мәһз Сүлејманлар—бу күн (Нәсими дөврүндә) Сүлејман мәгамында оланлар баша дүшә биләрләр.

Һеч кимсә Нәсими сөзүнү кәшф едә билмәз,
Бу, гуш дилидир, буну Сүлејман билир анчаг (с. 28).

Нәсими һәрдән белә һесаб едир ки, һуруфилик рәмзләрини һеч Сүлејман да анлаја билмәз:

Инсү чиннин дилини кәрчи Сүлејман билди,
Сән билән дили бу күн јә'ни Сүлејман нә билүр? (с. 450).

Башга бир ше'риндә Сүлејманы нәинки гуш дилини билән, һәм дә гушлара дил өјрәдән мәгамында билир; она көрә дә јазыр:

Кәр гушлара тә'лими-зәбан етмәз олурсан,
Бу инс илә чинс ичрә Сүлејман оламазсан (с. 391).

Шаир, Сүлејман мәнтигини, Сүлејман нитгини мүгәддәс бир анлајыш кими алыр, «Сүлејман мәнтигиндән гуш дили өјрәнмәјән»и дивә ујан, әфсанәјә табе олан адландырыр (бах: с. 165). Бир ше'риндә өзүнә мурачиәтлә јазыр:

Еј Нәсими, чүн Сүлејман олду гуш дилин билән,
Гафа варыб көрмәк истәрсән бизим әнгамызы (с. 345).

Нәсиминин ше'рләриндә Сүлејманла әлағәдар Давуд вә Бүлгејс адлары чәкилир.

Давудәм, хәтми-Сүлејман, мәндәдир, мәчмуи-зат,
Һәм мәнәм меһри-худавәнд, дивләрин устасијәм (с. 418).

Һудһуду Бүлгејсә рәсул ејләди,
Намәни көндәрди Сүлејмнымыз (с. 325).

Һәм мәнәм Бүлгејси-дөвран, инсү-чинну вәһшу тејр,
Һәм Сүлејмани-зәманәм, һәм анын дәстуријәм (с. 424).

Әрш тәхтимдүрүр, Сүлејманәм,
Һудһудәм, Бүлгејсә пәјам олдум (с. 548).

Рәвајәтә көрә, Давуд—Сүлејманын атасы, Бүлгејс исә арвадыдыр.

Давуд пејғәмбәрин көзәл сәсә малик олмасы һаггында да рәвајәтләр сөјләнир. Бу рәвајәтләрә көрә, елә охујармыш ки, нәинки инсанлар, һејванлар вә гушлар да она гулаг кәсиләрмиш. Нәсимидә буна да ишарә вар:

Ешги-һәг ирди мүтриб илә чү саз,
Нәғмеји Давуд илә қалдим баз (с. 551).

Нәсиминин ше'рләриндә Сүлејман пејғәмбәрлә Бүлтејс (Билгејис) арасындакы мәһәббәт мачәрасына да ишарәләр вар. Јухарыда вердијимиз «Һүдһүдү Бүлгејсә рәсул ејләди, Намәни көндәрди Сүлејманымыз» бејти елә бу һагдадыр. Мә'насы будур ки, Сүлејман өз ихтијарында олан гушлардан бирини — һопһопу елчи еләди вә онун васитәсилә Билгејсә мәктуб көндәрди.

Јухарыдакы бејтләрин бириндә белә бир ифадә вар: «Һәм мәнәм Бүлгејси-дөвран». Фикримизчә, шаирин бу бәнзәтмәси Билгејсә истинад едилән ики чәһәтлә әлагәдардыр. Биринчи одур ки, Билгејс һөкмран гадын олмушдур, икинчиси исә — әдәбијјатда Билгејс—јахшылыг тимсалы кими танынмышдыр.

Әввәлдә, Сүлејман пејғәмбәрлә әлагәдар вердијимиз мисаллардан бириндә Асәф ады да чәкилмишдир. Һәмин мисалы — бејти тәкрар едирик:

Еј Нәсими, һәг Сүлејман мүлкүнү верди сана,
Һәр сөзүн мин Асәфи-саһиб вәзарәтдир бу күн (с. 178).

Рәвајәтә көрә, Асәф Сүлејман пејғәмбәрин вәзири олмуш, ағыллы мәсләһәтләри илә она гуллуг етмишдир. Нәсими бу мә'нада өзүнү Асәфә бәнзәдир, өзүнүн һәр сөзүнү дөврүнүн Асәф кими мин вәзирлијинә бәрабәр тутур.

Нәсиминин әсәрләриндә чох күчлү нәсиһәтчилик руһу вар. О, инсанда һәја, әдәб, гијамәт горхусу, пак әмәл, мәрһәмәт... кими кејфијјәтләр көрмәк истәјирди, инсаны пис әмәллардән узаг олмаға чағырырды. Нәсими һәм дә дејирди ки, наданла һәмсөһбәт олма, наданын тәрбијәсиндән надан битәр. Бир дә дејирди ки, залым өз тарласына зүлм әкәр вә залымын зүлм вә шәриндән тарлада үсјан битәр.

Бу нәсиһәтчилик руһу онун ше'рләринин чанына һопмушдур. Нәсими һансы тарихи, әфсанәви, дини... шәхсә мүрачиәт едир-етсин вә әсас мәгсәди нә олур-олсун, инсан вә онун мә'нәвијјаты проблеми јаддан чыхмыр, арха плана кечмир. Она көрә дә шаир, бир гајда олараг, һадисәләрин ишыглы тәрәфләрини ирәли чәкир, белә чәһәтләри нүмунә көстәрир, јахуд да өзү мәсәләләри мүсбәт истигамәтдә тәгдим етмәјә чалышыр. Бу сәнәткарда нүмунә көстәрмәк, нүмунә илә инсаны пис әмәлләрдән чәкиндирмәк, јахшы әмәлләрә сөвг етмәк мејли күчлүдүр.

Нәсими Аллаһын дөрд әсас мәләјинин адыны чәкир: Чәбраилә́м, һәм Микаил, Исрафиләм, Әзраил (с. 418).

Бунлара баш мәләкләр дә дејилир. Онларын һәр бири Аллаһын ирадәси вә әмри илә мүәјјән вәзифәни јеринә јетирир: Чәбраил Аллаһын сөзләрини пејғәмбәрә чатдырыр; Микаил Аллаһын бәндәләринә рузи пајлајыр; Исрафил гијамәт күнү сур—шејпур чалыб өлүләри гәбирдән галдырачаг; Әзраил инсанларын чаныны алыр. Нәсими һәмин мәләкләрин вәзифәләрини јада салмагла јанашы, онларла әлагәдар тәшбиһләр ишләдир, мүнасибәтини билдирир. Чәбраилин иши ән мүгәддәс ишдир. Шаир «Сурәтин ләвһиндән ендирди китаби Чәбраил»,— дејә (с. 26) бу мәләјин Аллаһ кәламларыны вә ја Аллаһ кәламларынын топлусу китабы јерә, инсанлара чатдырдығыны көстәрир; ејни заманда Нәсими никарын алныны Зөһрә улдузуна, гашларыны гөвси-гүзеһә, үзүнүн хәттини исә зүлфү илә бирликдә Чәбраилин шәһбәринә (ганадларына) бәнзәдир (с. 98); Чәбраилин бәрабәрлик сиррине—мәканча аллаһ мөвгејинә галхмаг сиррине јол тапмасына вә ата (Бураг ата) миниб көјләрә галхмасына ишарә едир (с. 492). Нәсими Чәбраили ләгәбләри илә дә (Руһул-гүдс, Руһул-әмин) јада салыр, мүгәддәс варлыг кими ондан сөз ачыр; Чәбраили шәр гүввәләрә гаршы гојур: *һәмдәм нә рәсм илә ола Чәбраилә Әһри-*

мән (с. 491). Әһримән атәшпәрәстликдә шәр аллаһы һесаб олунур. Хејир ишләр Һөрмүздүн, шәр ишләр Әһримәнин ихтијарында имиш вә бу гүввәләр даима мүбаризә апарырмышлар. Белә һесаб едилир ки, бир вахт Һөрмүзд Әһриманә бир дәфәлик галиб кәләчәк, бунунла да инсанлар хошбәхтлик тапачагдыр. Шаир Чәбраили туту гушу илә, Әһримәни исә гарға илә мүгајисә едир вә бејтин икинчи мисрасында дејир: *Мунис нә вичһ илә ола тути илә гураб.* Гур'анда дөрд мәләкдән икисинин (Чәбраил, Микаил) адлары Аллаһла, пејғәмбәрлә јанашы чәкилир, онлара дүшмән оланлар да кафир һесаб едилир (бах: Әл Бәгәрә сурәси, 98-чи ајә).

Нәсими Микаилдән ағлы, идракы, Әзраилдән горхуну, ваһимәни әсас алыр, нитги исә Исрафилә истинад едир. Бу да тәбиидир ки, Чәбраилә вә Исрафилә даһа тез-тез мүрачиәт едир. Исрафил һаггында дедикләринә диггәт един: *Кәлди Исрафил, әлиндә сурдур* (с. 580); *Олдум Исрафилү һәм сур олмушам* (с. 599); *Һәг тәала пәрдәсиз олду әјан, Сур урулду, сури-Исрафил, ојан* (с. 604); *Һәг көтүрдү пәрдәји, олду әјан, Суринә олду дәм Исрафил, ојан* (с. 605); *Гаму әшја сури-Исрафилдән уш намиг кәрәк* (с. 643). Мисалларын һамысында Исрафилин һәширдә өз суру илә өлүләри ојадачағына вә бу һалда баш верәчәк һадисәләрә ишарәләр едилир. Шаир өзүнү Исрафилин суруна охшатмагла да, Исрафилин мәһз һәмин дөврдә кәлишини хәбәр вермәклә дә дөврүн инсанларыны ајыг олмаға чағырыр. Она да ишарә вар ки, Исрафилин суру чалынанда бүтүн әшјалар дилә кәләчәк, бүтүн сирләр ачылачаг, һәтта һагг өзү дә әјан олачагдыр. Бах бу өзү паклыға чағырышдыр.

Бу мотив он ики шиә имамы һаггында дејимләрдә дә вар. Шаир мүхтәлиф ше'рләриндә Имам Әлијә, һәрдән дә дикәр имамлара мүрачиәт едир, бир ше'рини исә бүтүнлүклә бу имамлара һәср етмишдир (с. 488—489). Әли — Нәсими ше'риндә чәсарәт, гүввәт рәмзи кими јад

едилир, онун ләгәбләри илә (шаһи-Мәрдан, Һејдәр, Муртәза) хатырланмасы да һәмин мәгсәдләдир. Нәсими Имам Әли һәзрәтләринин гүдрәтини Мәһәммәд пејғәмбәрин мө'чүзәси илә мүгајисәләндирир, онунла јанашы гојур:

> Мустафанын мө'чүзүндән ики шәгг олду гәмәр,
> Һејбәтиндән Һејдәрин дағлар јериндән гопду (с. 107).

Нәсими өзүнү дәрки, өз нәфсини анламағы инсан үчүн ән вачиб кејфијјәт сајыр вә белә һесаб едир ки, бу јолла һәгги дәрк етмәк, пејғәмбәрлик мәртәбәсинә галхмаг олар. Бу мә'нада да шаир, Имам Әлијә истинад едир вә дејир: *һәр кимсә ки нәфсини таныды, рәббини билди.*

Сонра да әлавә едир ки, буну инкара чалышма, чүнки о, Әлинин сөзүдүр. Бунунла әлагәдар оларағ, шаир, инсана һөкм едир *Әввәл бу нәфсини бил, ардынча рәббини :бил.*

Шаир, инсаны Чә'фәри садиг кими, һәггә садиг олмаға, Мәһәммәд Таги фанилијини, Имам Һүсејнин Кәрбәла сәһрасында сусуз шәһид олмасыны јада салмагла инсаны паклыға чағырыр. Нәсими имамлар һаггындакы ше'риндә дедикләрини инсана нәсиһәт һесаб едир (*Та ки, мән гылдым нәсиһәт ушбу хәлгә һәг сөзүн, Ким гәбул етди бу вә'зи, булду һәгдән чох әта*), сонра да Аллаһа мүрачиәтлә Мәһәммәд Мустафаја вә он ики имама анд верир ки, онун (Нәсиминин) күнаһларындан кечсин, ону бағышласын, чәһәннәм одуна јандырмасын.

Нәсими Адәмин вә Һәвванын адларыны чәкир. Рәвајәтә көрә, бунлар хилгәтин илки, илк адамлар, илк пејғәмбәрләрдир (Нәсими Адәмин адыны пејғәмбәрләр чәркәсиндә чәкир). Онларын илкин мәскәни чәннәт олмушдур. Аллаһын әмриндән чыхараг Шејтанын фитвасы илә буғда јемиш вә бу күнаһларына көрә чәннәтдән говулмушлар. Нәсими бу «һадисәни» јад едир вә инсанын

күнаһларыны Адәмлә Һәввадан башлајараг давам едән күнаһлар кими гәбул едир:

Бу аси гулларын чүрмү чаһана имди кими кәлди?
Бизә ол дәмдә галыбдыр күнаһ Һәввавү Адәмдән (с. 380).

Нәсими јенә һәмин мәсәләјә истинадән *«Фитнәләрчүн ким гопар, ол сурәти-һәввәји көр»*,—дејир (с. 453).

Нәсими үмумән инсанла шејтанын һәмсөһбәт олмасыны хәта һесаб едир, һәм дә әлавә едир ки, Чәбраиллә Әһримәнин (Шејтанын) һәмдәмлији дә мүмкүн олан шеј дејил (М., с. 27). Бунунла белә, шаир Адәмлә Һәвванын чәннәтдән чыхмасыны реал һәјата — һәгигәтә говушмаг, инсанлыға говушмаг кими мә'наландырыр: *«Һәр ким һәги билди, Адәм олду»* (с. 545). Бурада «Адәм» һәм пејғәмбәр ады (хүсуси ад), һәм дә бүтөв бир варлығын ады кими, инсанын ады кими истифадә олунур. Икинчи мә'на одур ки, Адәм өзү һәгигәти анладыгдан сонра дүнја үзүнә дүшдү, адам олду.

Нәсиминин ән чох мүрачиәт етдији шәхсләрдән бири Хызр пејғәмбәрдир. Рәвајәтә көрә, Хызр пејғәмбәр зүлмәтә вармыш, дирилик сују ичмиш вә өлүмсүзлүк газанмышдыр. Нәсими Хызры да, дирилик сујуну да мүхтәлиф бәнзәтмәләр фонунда верир. Азәрбајчан дилиндә бир сыра мәсәлләр белә бир мәгсәдә јөнәлдилмишдир ки, һәр шејин гијмәтини ону танызан, баша дүшән верә биләр: Зәр гәдрин зәркәр биләр. Чөрәји вер чөрәкчијә, бирини дә үстәлик. Нәсими Хызрдан данышаркән бу формадан истифадә едир: *Аби-һејван гијмәтин һејванә сорма, Хызра сор* (с. 20), *Нә билир дәкмә канәвар чаны, Хызра сор аби-һејваны* (с. 562). Елә бу мүнасибәтлә дејир ки, *Хызр илә јолдаш ол ким, Зүлмәтдә заһир олмаз һејванә аби-һејван* (с. 381).

Бу мисалларда *һејван* сөзү ики мә'налыдыр: дирилик (*аби-һејван* — дирилик сују), бир дә инсан олмајан чанлы (һејван). Бу икинчи мә'нада да, әслиндә инсан, лакин ганмаз, јарамаз, дүшүнчәсиз инсан нәзәрдә тутулур. Шаир севкилисинә мүрачиәтләриндә дә тез-тез Хызры јада салыр, дирилик сују илә мүгајисәләр апарыр; лакин бүтүн һалларда инсан нәзәрдә тутулур, Аллаһ дәрәчәсинә галхмыш инсан вә Аллаһын өзү: *Дәми-Иса өлү дирилдәр, амма Дәминдән Хызр илә Иса диридир* (с. 254). Бу артыг Аллаһ гүдрәтидир. Јенә ејни мә'нада: *Зүлһәјат олду ләбиндән Хызрү Иса лајәмут* (с. 274).

Хызрла Исанын адларынын јанашы чәкилмәси тәсадүфи дејилдир. Әкәр Хызр дирилик сују ичмиш әбәди һәјат газанмышса, Исанын нәфәсиндән дә өлүләр дирилир, һәјата гајыдыр. Бурада бу пејғәмбәрләрин мө'чүзәләри арасында әлагә көрүнүр. Хызрла Искәндәрин дә ады тез-тез јанашы чәкилир: *Зүлмәтдә бу күн чешмеји-һејванә ириширдим, Шол Хызр Искәндәр һәшәм әлминнәтүлиллаһ* (с. 303). Бу да тәсадүфи дејилдир, ахы Искәндәр дә дирилик сујуну тапмаг үчүн сәфәр етмишдир. Лакин о, зүлмәтә чатмышса да, дирилик сујундан ичә билмәмишдир. Нәдәнсә Ә. Сәфәрли еһтимал едир ки, бу Искәндәр Македонијалы Искәндәр дејил (М., с. 262). Ахы, истәр реал һәјатда, истәрсә дә рәвајәт вә дастанларда икинчи белә Искәндәр, башга белә бир Искәндәр образы јохдур. Низаминин Искәндәринин Македонијалы Искәндәр олмасына шүбһә ки, јохдур. «Искәндәрнамә»дә «Искәндәрин дирилик сују ахтармасы», «Искәндәрин зүлмәтә кетмәси», «Искәндәрин зүлмәтдән чыхмасы» башлыглары илә бу сәфәрин башланмасы вә битмәсинин кениш поетик-фәлсәфи лөвһәләри верилир.

Јәһуди пејғәмбәрләриндән олан Ибраһимхәлил пејғәмбәрә дә Нәсими ше'риндә хејли мүрачиәтләр вар. Рәвајәтә көрә, о, бүтпәрәстлик әлејһинә чыхдығына көрә Бабил һөкмдары Биринчи Нәмруд тәрәфиндән ода атылмыш, лакин тонгал ал-әлван чичәкләрлә бәзәнмиш бир күлзара чеврилмиш вә Ибраһимхәлил пејғәмбәр хилас олмушдур. Бу да пејғәмбәр мө'чүзәсидир. Нәсими мүх-

тəлиф мə'наларда бу рəвајəтə мүрачиəт едир: *Аризин нурунда көрмүшдүр мүəнбəр халыны, Шол сəбəбдəн битəкəллүф нарə дүшмүшдүр Хəлил* (с. 640); *Еј бути-мачинə тапан, Азəр идин Нəмруд илəн, Ешгə Хəлилəм демə, чүн күл кими нарын јох имиш* (с. 642).

Ибраһимхəлил кими, Илјас пејғəмбəр дə јəһудилəри бүтпəрəстликдəн чəкиндирмəк үстүндə тə'гиб олунмуш, хејли мө'чүзəлəр көстəрəндəн сонра гејбə чəкилмишдир. Рəвајəтə көрə, Илјас да Хызр кими, зүлмəтə кетмиш, дирилик сују ичмишдир вə кuja инди Хызр гуруда, Илјас суда јашајыр. Нəсими буна белə ишарə верир: *Бу икидə бирликин сəбаты Хызр олдуну дахи Илјасан* (с. 544).

Шаирин Нуһ пејғəмбəрлə əлагəдар бејтлəриндə бир кəскинлик, үсјанкарлыг вар. Əввəлə, Нəсими белə бир рəвајəти тəсдиг едир ки, *Кəштеји-Нуһə ки һəр ким кирмəди, олду һəлак* (с. 344). Сонра да бу хиласкарлығы һүруфилик идејаларында көрүр, инсанлары бу бајраг алтына чағырыр, онларын хиласыны бунда көрүр: *Кəр нəчат истəрсəн, истə сəн бизим дəрјамызы.* Нəсими, дөврүнүн инсанларына мүнасибəтдə өзүнү Нуһун јеринə гојур, зəманəсинин туфанында Нуһ кими хиласкар һесаб едир: *Кəр бу туфан ичиндə Нуһəмү һəм нəчатəм»* (с. 397). Шаирин фикриндəн белə чыхыр ки, анчаг мө'минүн јашамаг һаггы вар, кафирин јох: *Мө'минə Нуһинəчат, кафирə туфан дедилəр* (с. 443), *Мө'минə Нуһəм, ничатəм, кафирə туфан мəнəм* (с. 396).

«Јусиф вə Зүлејха» əфсанəси мүхтəлиф миллəтлəр арасында мəшһурдур. Шəрг əдəбијјатында Јусиф көзəллик вə сəдагəт символу кими јад едилир, «Јусиф вə Зүлејха» дастанынын мотивлəри бəдии мүгајисə үчүн дајаначаг кими истифадə едилир. Јусифлə əлагəдар атасы Јə'губун да, она ашиг Зүлејханын да адлары чəкилир. Һəр дəфə дə мə'лум əфсанəви һадисəлəрə ишарəлəр едилир. Гардашлары пахыллыг едəрəк Јусифи дəрин гујуја салыр, аталары Јə'губа онун «өлүм» хəбəрини кətирирлəр. Јə'губ да, вəтəни Кəн'ан да Јусифə һəсрəт галыр. Шаир буну дүнјанын кəрдиши, əзабы кими үмумилəшдирир: *Ејлəдин Јə'губа чөври, Јусифи көстəрмəдин, һəм бəга көстəрмəдин ол Јусиф-Кəн'анə сəн* (М., с. 149), *Јусифə Јə'губ илə Кəн'ан сусады* (М., с. 93).

Шаир бу һадисəни үмумəн инсан хислəти илə бағлајыр вə бир бејтдə инсан хислəтинин зиддијјəтлəринə ишарə илə дејир: *Һəм Јусифи мəн чаһи-бијабанə бурахдым, һəм атəши мəн Мусији-Имранə јетирдим* (с. 431). Мə'насы будур ки, инсан һəм һəјаты алан, һəм дə һəјат нишанəси бəхш едəндир, о һəм məһв едəр, һəм дə јашадыр. Нəсими Јусифин əһвалатынын əсас нөгтəлəринин һамысына мүрачиəт едир. Мəсəлəн, Јусифин гул базарында сатылмасы əһвалатына ишарə вар, тачирə Јусиф гул кими јох, гијмəтли көвһəр кими тəгдим едилир: *Кəл, еј тачир, уш Јусифи сатын ал Ки, канында гијмəтсиз олур көһəр* (с. 239). Шаир, Јусиф-Зүлејха əһвалатыны да јада салыр: *Зүлејха тəк бу күн дəрдə кирифтар һəзəран Јусифи-Кəн'аны көрдүм* (с. 140). Нəһајəт, Јусифин султан мəртəбəсинə дə ишарə едир вə бурада да биринчи шəхсин дилиндəн инсан мөвгејинə нəзəр јетирир: *Кəһ чыхмышам Иса кими, чəрх үстүнə отурмушам, Кəһ вармышам, Јусиф кими, Мисирдə султан олмушам* (с. 135).

Нə'сими ше'риндə Муса вə Иса əн чох адлары јад едилəн пејғəмбəрлəрдəндирлəр.

Муса пејғəмбəрə аид мисраларда Мусадан башга *Кəлим, Имран, Сина, Тур, анəст, əса, əждаһа, нар, атəш* кими сөзлəрə — хүсуси вə үмуми исимлəрə тез-тез раст кəлмəк олур. Бунлардан Кəлим Муса пејғəмбəрин лəгəбидир, Имран атасынын адыдыр. *Һəм һүруфəм, һəм китабəм, һəм кəламəм, һəм Кəлим* (с. 422). *Анəстүнəрəм, һəм шəчəр, Муси-бни-Имран кəлмишəм* (с. 335). Галан сөзлəр Муса пејғəмбəрин мө'чүзəлəри илə əлагəдардыр. Нəсими мүхтəлиф мəгсəдлəрлə мүхтəлиф вариантларда

бу мө'чүзәләрә ишарәләр едир. Бу мө'чүзәләрдән бири Мусанын әсасынын илана чеврилә билмәсидир: *Кәл, еј суфи, вү тәрк еjлә бу сеһри Ки, Мусанын әсасы марә бәнзәр* (с. 253). *Әждаһаји көричәк Муса әсасын дашлады, Әждәһа олду әсасы, әждәһаји гапды* (с. 107). Башга бир рәвајәт: Муса Сина јарымадасындакы Тур дағында узагдан бир ишыг көрүр, јахына кедир, көрүр ки, бу ишыг ағачдан кәлир. Кери чәкилмәк истәјәндә сәс кәлир ки, еј Муса, горхма, мән Аллаһам. Рәвајәтдә бу ишыг Аллаһ нуру кими верилир. Муса Аллаһа чатмаг, Аллаһы көрмәк истәјирсә дә, буна наил ола билмир. Нәсими ше'риндә бунлара тез-тез мүрачиәт едилир: *Анәстүнарын сирринә Муса кими ирсәм деjән Кәлсин, мәни көрсүн ки, уш аләмдә дәстан олмушам* (с. 133). *Һәгин әсрарыны мән анда көрдүм Ки, Муса сөјләр иди бәр-сәри-Тур* (с. 251), *Һәр ким ки, мүштаг олмады шол дилбәрин дидаринә. Јетишмәди Муса кими анәстүнарын наринә* (с. 39). Шаир *һәм мәнәм Мусилә атәш, һәм мәнәм анәстүнар, һәм Кәлимин Туријәм мән, Һәм тәмәнна, һәм нәчат* (с. 500)—дејә бу әламәтләрин һамысыны бүтөвлүкдә инсанда көрүр.

Нәсими һәрдән Муса илә Исанын адыны ејни бејтдә, ејни мисрада чәкир: *Енди Иса, кәлди Муса, долду нур* (с. 581). *Кәрчи дәми-Мусајәм Нурилә нар ичиндә, Һәм бир өлү дирилдән Исаји-мө'чузатәм* (с. 397). Икинчи мисалда һәр ики пејғәмбәрин мө'чүзәләринә ишарәләр вар. Бејтин биринчи мисрасында шаир өзүнү нур вә од ичиндә Муса нәфәсли һесаб едир, икинчи мисрада исә Исанын өлү дирилтмәк мө'чүзәсинә бәнзәдир, өзүнү һәр ики мө'чүзәдә көрә билир.

Нәсими ше'риндә Иса пејғәмбәрин мө'чүзәсинә бирбаша да мүрачиәтләр вар *(Нәфхи-Иса өлү дирилдир һәман*—с. 633; *Нәхвеји-Иса дәми дәмдир, дирилдир адәми*—с. 398), долајысы илә дә. Бу икинчи чәһәт чохшахәлидир. Мәсәлән, шаир көзәлә мүрачиәтлә *Дәми-Иса кәлир*

додағындан, Ај кими нур ахар јанағындан (с. 184), јахуд *Дәми-Иса өлү дирилдир, амма Дәминдән Хызр илә Иса диридир* (с. 254)—дејә инсаны јүксәлдир, инсаны о гәдәр уча тутур ки, онун нәфәси дирилик сују ичиб өлмәзлик газанан Хызра да, нәфәси илә өлүләри дирилдән Исаја да чан верир. Нәсими Иса пејғәмбәрә мүрачиәтләриндә онун анасы Мәрјәмин дә адыны бир нечә дәфә чәкир: *Исанын әсли билән Мәрјәмдәдир* (с. 580). *Нитгин Мәсиһү Мәрјәмин һәр бизәбанә вермәзәм* (с. 132).

Нәсими мүхтәлиф ше'рләриндә Мәһәммәд пејғәмбәрин адыны чәкир, һәм әсл ады илә, һәм ләгәбләри илә (Мустафа, Әһмәди-Мухтар, Әһмәди Мүрсәл) она мүрачиәт едир. Бир ше'ри исә бүтүнлүклә Мәһәммәд пејғәмбәрә һәср едилмишдир: *Ја рәсули-фәхри-аләм, сејјидизату сифат* мисрасы илә башланан бу ше'рдә пејғәмбәрин үлвијјәти, пејғәмбәрлик гүдрәти ифадә олунур, о, ән јүксәк вә мә'налы епитетләрлә тәгдим едилир. Ә. Сәфәрли бу ше'ри бејт-бејт ачыгламышдыр. Биз һәмин ачыгламалары ејни илә бураја көчүрүрүк: 1. Еј рәсул, аләмин фәхри, затын вә сифәтин сејјиди, зат дәнизинин көвһәрисән, сифәтләрин дә затын һәм ејнидир. 2. Әзәл затынын гүввәси сәнинлә даим доғрудур. Әбәдијјәт евинин һикмәти сәнинлә даим ола биләр. 3. Һәгигәтләр сирринин көрүнмә мәһәлли, әзәл нурунун доғуш јерисән. Илаһи инчәликләр сирринин мә'дәнисән, бүтүн мө'чүзәләрин гајнағысан. 4. Әһмәдсән, Маһмудсан, Гасимсән, рәсулларын султаны вә шаһысан. Сән аллаһын «мән киз-ли бир хәзинә идим» сөзүндә өзүн гајнагсан, мүшкилләрин һәллини кәшф едәнсән. 5. «Вәннәчмү» (анд олсун улдуза), «вәшшәмсү» (анд олсун күнәшә), «тәбарәкә» (аллаһ мүбарәк етсин) сурәләри сәнин вәсфини сөјләди. Таһа вә јасин сурәләри һагдан сәнин шанынын дәлилләри олараг кәлди. 6. Көрүнүшдәки нурларын һәр зәррәси күнәшдир, ајдыр. Әнбәр гохулу гыврым сачын гәдр кечәси, бәрат кечәсидир (гәдр вә бәрат кечәләриндә

инсанларын кәләчәк хошбәхт вә бәдбәхтлији тә'јин едилир). 7. Ләјагәт вә бәхтиндән өтрү чаһан, јер, көј, инсан вә мәләкләр, каинатын әсл-фәри јаранды. 8. Исим, рәсм, үст, алт, дөрд тәбиәт, алты јөн, јәгин ки, сәнин ешг дәнизинин гәтрәләридир. 9. Еј саф вүчуд, анадан доғулдуғун анда кафирин килсәси јыхылды, лат вә манат адлы бүтләр титрәди. 10. Елм, һелм, һәја, төвбә, зөһд, вәр'ә (һарам ишләрдән чәкинмә), оруч, һәчч вә зәкат халга сәнин илк еһсанын олараг чатды. 11. Еј диндар, һәр ким иманын сәнә јетирди, һәјатда әбәди өлмәзлијә нәсиб олду. 12. Садиг мө'мин, һаггы бир биләң сәнин јолунда чан сачды. Анчаг о сәбатсыз мүшрик (чохаллаһлы) шүбһәдән гуртулмады. 13. Еј күнаһлары көрүб көстәрән, Нәсимијә бу күн ачы. Еј заты саф, онун ики чаһанда вар-јоху сәнсән (М., с. 263—264).

Гәрибәдир, Нәсимидә ислам тәәссүбкешлији кәскин шәкилдә һисс олунмур. Шаир, адлары мәшһур олан пејғәмбәрләри онларын мө'чүзәләри илә јада салыр, дини әфсанә вә рәвајәтләрдә онлара һансы һадисә вә сифәтләр истинад едилирсә, Нәсими дә онлардан истифадә едир мүсбәти мүсбәт, мәнфини мәнфи. Мәсәлән, дејәк ки, Муса вә Иса пејғәмбәрләрә Мәһәммәд пејғәмбәрдән аз мүрачиәт етмир. Бунунла белә, Нәсими ше'риндә һеч бир пејғәмбәрә јухарыда садаладығымыз сифәтләр верилмир; Мәһәммәд пејғәмбәрләрин һамысындан үстүн тутулур вә «шаһү султани-рәсул» (рәсулларын — аллаһ елчиләринин султаны вә шаһы) адландырылыр, сон пејғәмбәр кими (М., с. 42) хатырланыр, онун сејри-ме'рачындан, шәггүл-гәмәриндән данышылыр: *Бу дәм о дәмдир, Мәһәммәд сејри-ме'рач ејләди* (с. 639). *Мустафанын мө'чүзүндән ики шагг олду гәмәр* (с. 107). Мәһәммәд һүммәти-мүсәлманлар хүсуси вурғу алтына салыныр: *Мәһәммәд үммәтиндән сән доғалы, Сәни көзәлләрин султаны көрдүм* (с. 140).

Елә бурадача Мәһәммәд пејғәмбәрин әсабәләриндән олан мәшһур алим Сәлман һаггында бир-ики сөз. Әсли Иранлы (һәмәданлы) олдуғуна көрә дин тарихиндә Сәлмани-фарс ады илә танынан бу шәхс атәшпәрәстликдән дөнәрәк христианлығы, сонра да исламы гәбул етмишдир. Онун һаггында мәшһур Аллаһ кәламы вар: Сәлман биздәндир. Нәдәнсә Нәсими ону мәнфи планда, заһирән һәгги гәбул едән, әслиндә она дүшмән олан јаланчы кими тәгдим едир, һәтта дејир ки, *О јаланчыдан худа бизар имиш* (с. 589).

Әдәби сурәт адлары. Нәсими Низаминин дөрд сурәтинә тез-тез мүрачиәт едир: Лејли, Мәчнун, Фәрһад вә Ширин. Бә'зән бу адларын дөрдү дә ејни бејтдә чәкилир:

Лејли чәмалындан чуда Мәчнун кими сәркәштәјәм,
Фәрһадивар истәр көнүл Ширин додағындан шәфа (с. 17).

Бу сырада Хосров вә Шәккәр сурәтләринә мүрачиәтләр дә вар вә бу алты образын ады ашағыдакы нисбәтдә чәкилир: Лејли вә Мәчнун; Фәрһад вә Ширин; Ширин вә Хосров; Фәрһад вә Хосров; Фәрһад, Ширин вә Хосров; Ширин, Хосров вә Шәккәр.

Нәсими әсәрләриндә Низами сурәтләринә мүрачиәтләр әсасән шаирин инсана мәһәббәтини, ашиг-мә'шуг мүнасибәтләрини (инсанын инсана мүнасибәтини) әдәби аләмдә мәшһур олан сурәтләрин көмәји илә ифадә үчүндүр. Шаир өзүнү Мәчнун, Фәрһад, севкилисини исә Лејли, Ширин сурәтләриндә көрүр; өзү илә севкилисинин мүнасибәтләрини Мәчнун вә Лејли, Фәрһад вә Ширин мүнасибәтләри јүксәклијиндә, бу мәһәббәт сафлығында тәгдим едир. Лакин бу мүрачиәтләрин мә'на вә мүндәрәчәси мәһәббәт мөвзусу илә мәһдудлашмыр. Бурада Нәсими дүнјасындан кәлән чаларлар да сәсләнир. Нәсими — ашиг она көрә өз чаныны дилбәрин дидарына фәда гылыр ки, онун — дилбәрин үзүндә һәггин сурәти әкс олунмушдур, ахы Мәчнун да Лејлинин үзүндә һәггин сурәтини көрдүјү үчүн она вурулмушдур; јахуд Мәч-

нун һәггин инсан үзүндә екс олунан сурәтиндә көрүр ки, *«Ашигин мә'шугәси Лејли олур дидарына*, (с. 55).

Нәсимидә belә бир мисра вар: *Нә билсин олмајан Мәчнун ки, Лејли кимдир, еј агил?* Мисранын мә'насы ајдындыр, бу һәм конкрет, һәм дә үмуми мә'насында халг арасында кениш јајылмышдыр: гадына, гыза ашигинин көзү илә бахмаг. Бу бахыш башгаларына ади, бә'зән һәтта чиркин көрүнән сурәти көзәл көстәрир. Чүнки бу бахыш анчаг мүсбәт, јахшы чәһәтләри сечиб көстәрир, галан нә варса, бир тәрәфә атыр, онлары көрмәк истәмир. Бу бахышын күчү бир дә ондадыр ки, заһирдән чох дахили кејфијјәтләри көрә билир; бу бахыш призмасында дахили көзәллик өн плана чәкилир, галиб кәлир.

Нәсими јухарыда бирчә мисрасыны мисал кәтирдијимиз ше'риндә (с. 416—417) бу бахышын ишығыны «инсан—дүнја» мүнасибәтләри үзәринә салараг она фәлсәфи мә'на верир. Шаир, инсана мүрачиәт едир, ону гәфләт јухусундан ојанмаға, әзазилә, иблисә ујмамаға, бу јаланчы дүнјаја бағланмамаға,.. ән вачиби исә өзүнүн дахилинә енмәјә, өзүнүн ким олдуғуну билмәјә, өз-өзүнү танымаға чағырыр. *Әкәр көзлүсән, еј, кизлү вүчудун шәһринә кир көр, Нә мә'дәнсән, нә көвһәрсән, нә дәрјасан, нә хош саһил!* — дејә инсаны өз дахили аләмини сејрә сәсләјир, сонра да она — инсана дејир: *Нә ахыр сәнсән ол көвһәр ким, адын кизли-кәнч олду, Нәдир һалын ким, олмазсан өзүндән вагиф, еј заил!* Шаир belә һесаб едир ки, инсан өзүнү танымаг јолу илә дүнјанын сирләринә акаһ ола биләр, бунунла да һәггә чатар, «өзүнү билмәјән чаһил» исә һагг дүнјасынын сирләринә чата билмәз, һәггә чата билмәз. Белә фәлсәфи мүһакимәләр контекстиндә «Нә билсин олмајан Мәчнун ки, Лејли кимдир, еј агил?»—суалы тамам башга, даһа дәрин мә'на алыр.

Нәсими ше'риндә Фирдовсинин образлары да (Исфәндијар, Сөһраб, Рүстәм), «Вамиг вә Әзра» дастаны гәһрәманлары да «инсан—инсан», «инсан—заман», «инсан—дүнја» мүнасибәтләри мөвгејиндән јад едилир.

Нәсими бир бејтдә Исфәндијарын, Сөһрабын вә Рүстәмин адыны чәкир. Һәмин бејтә диггәти чәлб етмәдән әввәл дејәк ки, бунларын икиси (Исфәндијар вә Рүстәм), мә'лум олдуғу үзрә, әфсанәви шәхс адларыдыр. Рәвајәтә көрә, Исфәндијар Иранын Кәјан сүлаләси шаһларындан Кәштасбын оғлудур. Даһа чох Рүстәм-зал ады илә танынан Рүстәм Иранын ән мәшһур әфсанәви гәһрәманыдыр. Онлар, ејни заманда, бөјүк Иран шаири Фирдовсинин «Шаһнамә»синин гәһрәманларыдыр. «Шаһнамә»дә Сөһраб Рүстәмин оғлу кими тәгдим олунур. Нәсими ше'риндә онларын һәр үчүнә «Шаһнамә»нин сурәтләри кими мүрачиәт едилир. Инди һәмин бејти веририк:

> Ешг мејданында һәр ким олмады Исфәндијар,
> Бәлкә, Сөһраб олмады шол Рүстәми-дәстан үчүн (с. 177).

Башга бир ше'риндә ејни бејтдә шаир, Сөһрабын вә Рүстәмин адларыны чәкир:

> Нәфсини өлдүрмәјән кәр Бижәнү Сөһраб исә,
> Пәһләван олмаз ады, һәм Рүстәми-дәстан декил (с. 512).

Бу бејт, мүәјјән мә'нада, әввәлки бејтлә сәсләшир. Һәр икисиндә Фирдовсинин «Шаһнамә»синә иснад едилир, дастандакы һадисә вә мүнасибәтләри јада салыр. Насими Рүстәмин адыны ајрылыгда да чәкир, Рүстәмин гәһрәманлығы вә мәһәббәт дастаны рәмз кими тәгдим едилир. Бејтин бири беләдир:

> Кәлир сусән гылынч илән, соја донуну нәсрикин,
> Чыхар хәтми сүкү илән, гапар галханы Рүстәмдән (с. 379).

Бу бејтин аид олдуғу ше'рдә баһарын кәлмәси илә тәбиәтин ојанмасы тәсвир едилир. Бу бејтдә чичәкләр

инсана мәхсус сәчиjjә вә һәрәкәтлә охучуjа тәгдим олунур: Сүсән әлиндә гылынч Нәстәран чичәjинин үстүнә һүчум чәкир, Күлхәтим исә бунун гаршысында Рүстәмин галханыны алыр. Дикәр беjтдә «Рүстәми-дастан» ады илә «Шаһнамә»нин мәһәббәт мотивләри ирәли чәкилир.

Нәсимидә һадисәдән нәтичә чыхармаг, факты үмуми фикрә бағламаг бачарығы чох гүввәтлидир. Мәсәлән, онун бир ше'риндә охуjуруг: *Даима Вамиг дилиндә зикридир Әзра* (с. 485). Бу, фактдыр, һадисә һаггында мә'луматдыр. Шаир бу фикри белә бир мүддәанын тәсдиги кими верир: *Киши һәр нәjи ким севсә, одур һәм зикритәсбиһи*. Әслиндә исә конкрет һалда бу икинчи фикир биринчидән чыхышдыр.

Jахуд әфсанәви шәхс, даһа чох исә әдәби истинадкаһ кими мәшһурлашан Шеjх Сән'анын мәһәббәт мачәрасыны jада салыр вә буну үмумиләшдирир: *Ешг ичиндә дину дилдән кәл кеч имди, еj фәгиһ* (с. 31).

Jер адлары. Нәсиминин ше'рләриндә истифадә олунан шәхс адлары шаирин үмуми тарихә, дин тарихинә, елм вә әдәбиjjат тарихинә бәләдчилиjини көстәрирсә, jер адлары вә jа чоғрафи адлар онун Шәрг дүнjасыны jахшы таныдығыны нүмаjиш етдирир. Бу адлары садаламадан әввәл Нәсиминин ики беjтинә дигтәти чәлб етмәк истәjирик.

> Нил ирмағы дашды, тутду Мисрин чөһрәсин,
> Уш Һәләб Бағдады булдум, көр нечә шад олмушам.
>
> Та Ирагистаны кәздим, бир мувәһһид булмадым,
> Ашиги-Мисрәм, jенә муштаги-Бағдад олмушам (с. 131).

Бурада дөрд jер ады чәкилир: Мисир, Ираг (истан), Һәләб, Бағдад. Икиси өлкә ады, икиси исә шәһәр адыдыр. Бу беjтләри Нәсими ше'риндә истифадә олунмуш jер адлары һаггында jазыjа епиграф вермәк олар.

Бу jерләр Нәсиминин үмид бағлаjыб кәлдиjи, һуруфи идеjаларыны jаjдығы вә һәм дә е'дама јетдиjи jерләрдир. Мәһз илк пәнаһ jери олдуғу үчүн (Нә билсин ки, һәм дә е'дам jери) шаир, jухарыдакы мисралардан да көрүндүjү кими, бу адлары нечә мәһәббәт вә еһтирамла чәкир, о jерләрдә өзүнү шад вә хүррәм һесаб едир. Вердиjимиз икинчи беjтдә шаирин белә бир ирады да вар ки: *Та Ирагистаны кәздим, бир мувәһһид булмадым* (Аллаһын бирлиjинә инанан бир адам тапмадым).

Нәсимидә jер адларынын чоғрафиjасы кенишдир, лакин jухарыда адлары чәкилән jерләр Нәсими jарадычылығы илә, Нәсиминин һәjаты, дүнjакөрүшү илә даһа чох бағлыдыр. Jери кәлмишкән деjәк ки, Нәсимини өjрәнмәк үчүн онун истифадә етдиjи jер адларынын да мүәjjән әһәмиjjәти вар. Биз бу мә'нада һәмин адларла әлагәдар әтрафлы изаһат вермәк фикриндә деjилик, адлары садаламагла кифаjәтләнирик: Кәрбәла (Кә'бә), Хорасан, Шам, Шираз, Рум, Чин, Хәта, Һәбәш, Бабил, Әчәм, Һиндистан, Сина, Күлүстани-Ирәм вә с.

Бу адларын бә'зиләри дәфәләрлә чәкилир: иjирми дәфә, отуз дәфә; бә'зән еjни мәгсәдлә, бә'зән мүхтәлиф мәгсәдләрлә. Мәсәлән, әсатирә көрә, Һарут вә Марут адлы ики мәләк Бабилдә һәбс олунараг бир гуjуjа салынмышдыр. Бу гуjу Чаһи-Бабил ады илә әдәбиjjата дүшмүшдүр. Нәсими бу һадисәни белә jад едир.

> Көзүн сеһриндән ол Һарутү Марут
> Асылмыш Чаһи-Бабилдә jеридир (с. 254).

Бир һалда Нәсими көзәлин үзүнү Кә'бәjә бәрабәр тутур (Кә'бә үзүндүр, еj сәнәм), она сәчдә едир (үзүнә сәчдә еjләрәм), елә бунунла да өзүнү Кәрбәла һачысы һесаб едир *(Һачысиjәм бу Кә'бәнин, мән билирәм сәфасыны*—с. 357); дикәр һалда Имам Һүсеjнин Кәрбәлада шәһид олмасыны тәшбиһ кәтирир.

Кәр бу күн бунда сусузлугдан олурсан сән шәһид,
Јарын онда һәшир олурсан ба Һүсејни-Кәрбәла (с. 488).

Нәсиминин ше'рләриндә Гаф вә Тур даг адлары бир нечә дәфә ишләнмишдир. Гаф әфсанәви даг ады һесаб олунур, бә'зән ону Гафгаз даглары кими дә изаһ едирләр. Нәсими һәмин әфсанәви Гаф дагында јашамасы күман едилән әфсанәви Симург гушу илә әлагәдар белә бир поетик-романтик бејт ишләдир.

Көнлүм гушу әсфәлдәдир, вәгт олду пәрваз ејләјә,
Симурги-Гафә гүрб олан әрш үстүнә чувлан кәрәк.

Гур'ани-Кәримдә «Гаф» сурәси вар (50-чи сурә). Сурә андла Гур'ана андла (1—Гаф! Шанлы Гур'ан һаггы үчүн) башланыр. Нәсими буну инсанын көрүнүшүнә кечирир: *Гашында Гафу вәл—Гур'аны көрдүм* (с. 140). *Гаф вәл Гур'ан јанагындан билинди көр бу күн* (с. 153).

Тур Сина јарымадасында дагдыр, она көрә Нәсими ше'риндә Тур вә Сина сөзләри изафәтдә дә ишләнир: Үзүндүр Тури-Сина... (с. 250). Рәвајәтә көрә, Муса пејгәмбәрлә Аллаһ арасында илк данышыг Тур дагында олмушдур. Нәсими ше'рләриндә мүхтәлиф формаларда буна ишарә вар. Шаир:

Һәггин әсрарыны мән анда көрдүм,
Ки Муса сөјләр иди бәр-сәри-Тур (с. 251).

— дејә бирбаша бу һадисәјә мүрачиәт едир. Бир дә шаир бу һадисәни, онун мүгәддәслијини инсанла баглајыр: *Үзүн нури-тәчәллидир, дәхи мән нејләрәм Тури* (с. 104).

Гашынла кирпикин Турун дагында
Нечә бир Мусеји-Имран иришди. (с. 88).

Нәсиминин бир бејтиндә *Тур* сөзү илә бирликдә «вәттур» формасы ишләнмишдир (с. 79), һәрфи мә'насы «Тур дагына анд олсун» демәкдир. Гур'анын 52-чи сурәсинин биринчи ајәсидир.

Елә бурадача дејәк ки, Нәсиминин ше'рләриндә дөрд мүгәддәс китабын — Товратын, Зәбурин, Инчилин вә Гур'анын адлары вар, шаир бә'зән бир ше'риндә, һәтта ше'рин бир мисрасында бу китабларын дөрдүнүн дә адыны чәкир (с. 335, 421, 450, 508): *һәм Лөвһү Товрату Зәбур, Инчилу Гур'ану сүһәф...*

Тәбиидир ки, шаир Гур'аны даһа тез-тез јад едир, һәм Гур'ан ады илә, һәм дә Фүрган ады илә. Шаир адыны чәкдијимиз мүгәддәс китаблардан јалныз Гур'аны биринчи шәхсин мәнсубијјәт шәкилчиси илә ишләдир: «Фурганимиз», «бизим Гур'анымыз» дејир, ону «һәг кәламы» кими тәгдим едир, инсанын үзүндә Гур'ан ајәләринин әксини көрүр.

* * *

Биз бунунла әсәрин «Хүсуси адлар аләми» һиссәсини сона чатдырырыг. Бурада һеч дә шаирин ишләтдији белә сөзләрин һамысы әһатә едилмәмишдир. Сүбут үчүн бирчә мисра: *Дәчләву Шәтту Чејһун, һәм Әрәсту Фәратәм* (с. 397). Бу һидронимләр һаггында бир кәлмә дә јазмамышыг. Хејли белә нүмунәләр кәтирмәк олар. Нәсиминин хүсуси адлар аләми чох чидди елми-тәдгигат әсәринин мөвзусу ола биләр.

НӘСИМИ ДИЛИНИН МОРФОЛОКИЈАСЫ. НИТГ ҺИССӘЛӘРИ

Нәсими дилиндә нитг һиссәләринин үмуми структуру мүасир дилимиздәки кимидир. Бурада һеч бир гејд-шәрт гојмадан сөзләри исим, сифәт, сај, әвәзлик, фе'л вә зәрф кими әсас нитг һиссәләри үзрә, еләчә дә көмәкчи нитг һиссәләри үзрә груплашдырмаг олур. Нитг һиссәләринин морфоложи категоријалары да, сөз јаратма гајдалары да инкишаф етмиш вә кичик истисналары нәзәрә алмасаг, дејә биләрик ки, сабитләшмишдир. Мүасир Азәрбајчан дили илә мүгајисәдә елә бир чидди грамматик фәргләр көрмәк олмур. Нитг һиссәләринин сөз тутумундакы фәргләрә кәлинчә, бунлар грамматик дејил, лексик фәргләрдир ки, бу да тәбиидир. Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин кәмијјәти, сөзјаратмагда ишләнмә тезлији фәргләри дә грамматик гурулушла әлагәдар дејил.

Нитг һиссәләри вә онларын дәјишмә гајдаларынын сабитлији Нәсимијә гәдәр Азәрбајчан дилинин үмумтүрк фонунда бир дамар кими, сонра да ајрылыгда узун инкишаф јолу кечдијини көстәрир. Бу јол мин илләрин архасындан башлаја биләр. Бу гурулушун Нәсимидән сонра алты јүз ил, әсасән, дәјишмәз галмасы да буну демәјә һагг верир.

Нәсими дилинин материалы фонунда нитг һиссәләринин тәсвирини верәркән ајры-ајры нитг һиссәләринин сөз тутуму мәсәләсинин үстүндән кечирик. Бу мәсәлә дилин гурулушу проблеминә дахил дејил, һәм дә Ч. Гәһрәмановун тәртибиндә «Нәсими диванынын лексикасы» лүғәтинә мурачиәтлә бу һагда мә'лумат алмаг олар. Биз нитг һиссәләрини сырф грамматик категоријалар үзрә тәсвир етмәји лазым билмишик. Нәсиминин ше'р дилиндә сөздән истифадәјә аид сәчијјәви чәһәтләрә һәрдән нәзәр салсаг да, бу вә ја дикәр исмин, сифәтин, сајын, әвәзлијин вә ја фе'лин хатиринә дејил, Нәсими ше'риндә һәмин сөзләрдән истифадә фәрдилији хатиринә едирик.

Нәсими дилиндә исим, сифәт, зәрф хүсуси мараг доғурмур вә китабын һәмин бәһсләри ади гејдләрдән ибарәтдир. Фе'л вә көмәкчи нитг һиссәләринә аид һиссәләр, нисбәтән, мараглыдыр. Әслиндә, бу мәсәләләр үзрә дә Нәсими дили бизә, сөзүн кениш мә'насында, јени фактлар вермир.

Сај вә әвәзликдән истифадә мә'насында Нәсими дилинин мәнзәрәси олдугча рәнкарәнк вә орижиналдыр. Бу чәһәтә хүсуси диггәт јетирмәли олмушуг.

Көмәкчи сөзләри нитг һиссәләри үзрә груплашдырмағы лазым билмәмишик. Онлардан, елә көмәкчи васитәләр кими, үмуми шәкилдә данышмышыг. Нидалары да ораја дахил етмишик. Белә бирләшдирмә нәзәри мәгсәд дашымыр. Мәгсәдимиз грамматика јазмаг олмадығындан белә бирләшдирмә фикир сәһвинә сәбәб олмамалыдыр.

ИСИМ. Нәсими дилинин лексикону зәнкиндир. Тәбии ки, истәр кәмијјәтинә көрә, истәрсә дә мә'на рәнкарәнклијинә көрә бу зәнкинлијин әсасында, биринчи нөвбәдә, исимләр дајаныр. «Нәсими дилиндә нә гәдәр исим вар?» суалына чаваб вермәк чәтиндир. Бу, хүсуси һесаблама тәләб едир. Биз гаршымыза белә бир мәгсәд гојмамышыг. Бу дилдә исимләрин мә'на-мәфһум әһатәсинин кенишлијини, чохчәһәтлилијини нүмунәләр әсасында нүмајиш етдирмәк о гәдәр асан дејил. Мәсәлән, Нәсими лексиконуну сәчијјәләндирмәк үчүн конкрет вә мүчәррәд мә'налы исимләр бөлкүсү чох әһәмијјәтлидир. Һәр

ики мә'нада бу дилин исимләри мараглы фактларла долудур. Һәтта бөлкү мөвгејиндән јанашыб, Нәсиминин мөвзулар, идејалар аләминә, дүнјакөрүшүнә, сәтһи дә олса, нәзәр салмаг мүмкүндүр, јә'ни белә суаллара чаваб тапмаг олар ки, Нәсиминин фикир аләминдә һансы мәфһумлар јер тутмушдур, нә үчүн беләдир, конкретләрин мүчәррәдләшмәси вә әксинә мүчәррәдләрин конкретләшмәси просеси нә илә бағлыдыр, Нәсимидә мәфһум конкретлији һансы сәвијјәдәдир, мүчәррәдлик һансы дәрәчәдәдир? Бу суаллара чавабларын чәтинлији өз јериндә; һәм дә бу чаваблары сырф дилчилик-грамматик тәдгигләр һазырламаг олмаз. Үмумән, Нәсими дилиндә сөзләр, еләчә дә исимләр, ади исимләр тез-тез өз һәгиги мә'наларындан узаглашыр, үмумишләк сөз терминләшир, сөзүн архасында болуча мә'налар јатыр, сөздә көзә көрүнән вә көзә көрүнмәјән тәрәфләр јараныр. Бүтүн бунлар Нәсими дили исимләринин мә'налар аләмини хејли мүрәккәбләшдирир вә бир нечә елмин шарикли тәдгигат објектинә чевирир.

Биз Нәсими дили исимләрини грамматик категоријалар истигамәтиндә тәсвир едирик. Бунунла белә, бир-ики әлавә факты гејд етмәји лазым билирик.

Нәсиминин «Әлиф Лам вә тәрс әлифба» ады илә верилән бир нечә ше'ри вар. Бу ше'рләрин ја бејтләри, ја да һәр мисрасы әски Азәрбајчан јазысынын һәрфләринин адлары илә башланыр. Һәрфин адындан сонра кәлән сөз һәмин һәрфлә башланыр. Мәсәлән, *әлиф—Аллаһ, беј — билинди, теј — Түрабиләр, сеј — сәваб, чим — чәмал, һеј — һәјат, хеј — хәбәрдар, дал — дәлил, зал — Закир, реј — рәһманир-рәһим, зеј—заһид, син — сәадәт, шин — шәһид, сад — садиг, зат — зәлаләт, теј — таһир, зеј — заһир, еін — әјан, ғејн — гејрәт, фи — фәна, гаф — гөвсејн, каф — кәламулла, лам — ләб, мим — мәләк, нун — ниһан, вав — вәчһ, һеј — һидајәт, јеј—*

јувәсвәс, пеј — пәнаһ, чим — чәһар, жи—жалә, каф—көнул. Бу ше'рләрдән бирини нүмунә үчүн веририк.

Әлиф—Ә'ла гамәтин һәр ким көрәр, бичан олур,
Беј—Бәшарәт булду һәр ким, дилбәри султан олур.

Теј—Тәмәнна нәслини етдим нијазым ушбудур,
Сеј—Сәна етмәклик ичун уш чаным гурбан олур.

Чим—Чүмлә хубларын султаны сәнсән, еј пәри,
Һеј—Һүсн ичрә никарым Јусифи-Кән'ан олур.

Хеј—Хәјалын көнлүмү јахдыву јандырды мәни,
Дал—Диванә олуб әз гәм ки, бағрым ган олур.

Зал—Зөвгүм вар ола ки, та сәнин ешигиндә мән,
Реј—Рәвајәт гылды мана кирпији-пејкан олур.

Зеј—Зәвалын олмасын, чаным фәда олсун сана,
Син—Сәадәт көрсә, дермән бағрым уш бүрјан олур.

Шин—Шәраби-ләбләрини ичәнә јохдур зәвал,
Сад—Сун'үнлә јенә көвну мәкан бустан олур.

Зад—Зајә өлмағы көздән ахыб ган јашларым,
Теј — Тәбибә соркилән ким, дәрдинә дәрман олур.

Зеј—Зәлл ајн үзүндүр чүмлә һәрфи кафи-кун,
Ајн—Аләм хәлги мана сәнсизин дүшман олур.

Ғајн—Ғарәт гылды барча ләшкәри чан шәһрини,
Феј—Фәрагын јахды ода, уш көнүл кирјан олур.

Гаф—Гүввәт галмады артыг тәнимдә тагәтим
Ҝаф—Ҝафир көзләрин ким Рүстәми-дастан олур.

Лам—Ла јохдур көнүлдә доғду ешгимдән әвәл,
Мим —Мүсәлсәл кирпијиндир охлары пәрран олур.

Нун—Нечә бахдым мән әндәр ровшенаји бојуна,
Вав—Валлаһ сәнсизин чәннәт мана зиндан олур.

Һеј—Һәвәсләниб диләрмән шол гәмәр тәк үзүнү,
Лам әлиф—Ла долғунуб бахсам чаһан виран олур.

Еј Нәсими, ешг илә ајытдын гәзәлни јар ичүн,
Јеј—Јанағын күлләринә чүмлә чан һејран олур. (с. 533—534).

Нәсиминин бир ше'ри мусигијә һәср едилмишдир. Бурада бир сыра муғам адлары чәкилир.

һәсрәт јашы һәр ләһзә гылыр бәнзимизи саз,
Бу пәрдәдә ким, нәснә бизә олмады дәмсаз.

«Үшшаг мејиндән гылалы ишрәти-«Новруз»,
Та «раст» кәлә Чәнки-Һүсејнидә сәрәфраз.

Ба «Чаркаһи» лүтф гыл, еј һүсну «Бүзүрки»,
«Күчик» дәһәниндән бизә, еј дилбәри-«Тәнназ».

«Зәнкулә»-сифәт налә гылам зар «Сekaһа»,
Чүн әзми-«һичаз» ејләјә мәһбуби-хошаваз.

Аһәнки-«Сифаһан» гылыр ол нами-«Әраги»,
«Рәһави» јолунда јенә чаным гыла пәрваз.

Көнлүмү «һисар» ејләди ол руһи-«Мүбарғә»,
Кәл олма «Мүхалиф» бизә, еј дилбәри-«Шәһназ».

Чүн «Шурә» кәлиб ешг сөзүн гыла Нәсими,
Шөвгүндән анын чуша кәлир Сә'дији-Шираз (с. 73).

Бурада муғаматла бағлы ашағыдакы сөзләр ишләдилмишдир: Үшшаг—әрәбчә ашиг сөзүнүн чәми олуб, ашигләр демәкдир; һәм дә муғаматда пәрдәләрдән биринин адыдыр. Ше'рдә бу мә'нада (икинчи мә'насында) ишләнмишдир. Раст, чаркаһ, секаһ, һичаз (һечаз), рәһави, мүхалиф, шаһназ муғам адларыдыр. Ше'рдән көрүндүјү кими, Нәсими бу адлары садаламыр, һәр муғамын тә'сир хүсусијјәтини, ојатдығы һисси һаллары нәзәрә алыр.

Башга бир нүмунә. Нәсиминин ше'рләриндән бириндә һәфтәнин күнләри садаланыр вә һәфтәнин илк күнүндән сон күнүнә кими, ашигин күнбәкүн мә'шугә јахынлашмасы, нәһајәт, вүсала чатмасы јолу көстәрилир.

Шәнбә күнү мән уғрадым ол сәрви-рәванә,
Шејда гылыбан салды мәни чүмлә чәһанә.

Јекшәнбә күнү мәчнун олуб һејраны олдум
Көрдүм үзүн, охшатдым аны маһи-тәбанә.

Дүшәнбә күнү рази-дилими дедим ахыр,
Ол көзләри нәркис, үзү күл, гашы кәманә.

Сешәнбә күнү сәјјад олуб сејрана чыхдым,
Мән сејд олубан гурбан олум пүстә дәһанә.

Чәршәнбә күнү јар кәзә кәлди чәмән ичрә,
Бүлбүл дәхи көрду үзүнү, дүшдү фәғанә.

Пәнчшәнбә күнү јарә дедим: пәндим ешиткил,
Фаш етмә бу рази-дилими јахшы-јаманә.

Адинә күнү көрдү чамалыны Нәсими,
Әмди ләби ләʼли шәккәрин ол ганә-ганә. (с 61).

Ше'рдәки күн адлары илә индики адлары тутушдурсаг, белә олар:

Шәнбә—шәнбә, чүмә ертәси—суббота,
јекшәнбә—базар (күнү) — воскресенье,
дүшәнбә — базар ертәси — понедельник,
сешәнбә — чәршәнбә ахшамы, тәк—вторник,
чәршәнбә — чәршәнбә — среда,
пәнчшәнбә — чүмә ахшамы, пәнчшәнбә — четверг,
адинә — чүмә — пятьница.

Һәфтәнин биринчи күнү вә сонунчу күнү һесабы илә күнләрин дүзүлүшүндәки фәрг көһнә мүсәлман гајдасы илә индики гајда арасындакы фәргдән ирәли кәлир. Шәргдә истираһәт вә базарлыг, бир гајда олараг, чүмә күнүнә дүшүр. Бу һесабла шәнбә — чүмә ертәси (суббота) һәфтәнин биринчи күнү һесаб олунур. Сон дөврләрә гәдәр Азәрбајчанда бу гајда давам едирди.

Нәсиминин, сөз кими, ајры-ајры исимләрә мурачиәти вә онларла әлагәдар фикир сөјләмәси, мүәјјән мә'нада

поетик сәчијјә дашыјыр. Биз дә, садәчә олараг, буна ишарә етдик.

Инди исмә мәхсус категоријаларын тәсвиринә кечирик.

Һал категоријасы. Нәсиминин дилиндә һал категоријасы там формалашмыш шәкилдәдир. Бурада исмин һаллары мүасир дилимиздәки һаллара ујғундур вә бу дилдә дә исмин алты һалынын варлығыны гејд етмәк олур: адлыг, јијәлик, јөнлүк, тә'сирлик, јерлик, чыхышлыг.

Адлыг һал сырф формалыдыр, мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими, заһирән исимләрин илкин формасына (лүғәтләрдә јазылан формасына) ујғун кәлир, ишләнмә даирәси дә олдугча кенишдир. Мисаллара нәзәр салын:

Ашиг өз дәрдинә чүн булду *дәрман* (с. 88). *Дил* бәри ејлә, еј *көнүл,* кеч гамудан... (с. 89). Мәһв олду *Нәсими ешг* ичиндә (с. 87). Одундан ачы һичранын *су* олдум, ахарам сәнсиз (с. 67). Анын адын бу мә'нидән *ган* илә јазарам сәнсиз (с. 67). *Лејли* чәмалындан чүда *Мәчнун* кими сәркәштәјәм (с. 17). Ејнин әчәб *гәзалә, һуснүн* әчәб *гәзәлдир* (с. 220). Еј *назы* чох *дилбәр,* мәни јандырма һичрин наринә (с. 57). *Кул* үзүнә *ашиг* олуб ганда бир *ушшаг* вар (с. 27). Бунча намәрди көрүн бир *әр* гыјарлар, ағрымаз (с. 618).

Көрүндүјү кими, индики дилимиздә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә исмин адлыг һалы һәм әсл, гүввәтли мөвгејиндә чыхыш едир, һәм дә чох мүхтәлиф мөвгеләрдә, еләчә дә јијәлик, тә'сирлик, һәтта јөнлүк вә јерлик һалларын мөвгејиндә чыхыш едир. Дејилән, ешидилән вә јазыда әксини тапан формал әламәти олмадығына көрә, бүтүн бу мүхтәлифлик адлыг һалын синтактик мөвгеји, дикәр сөзләрлә мүнасибәти әсасында мүәјјәнләшир.

Јијәлик һал. Бу һалын формасы да, мә'на вә мәзмуну да индики јијәлик һалла ујғун кәлир.

Дүшдү *Нәсиминин* башы зүлфү кими ајағына (с. 15). *Чаһанын* торпағы чүнки, әбирә әнбәр олмушдур (с. 36). Бу *сәлтәнәтин* гәдрини султан билир анчаг (с. 28). ...бу *дәнкизин* бәһрини үмман билир анчаг (с. 28).

Нәсими дилиндә јијәлик һал мөвгејиндә исмин адлыг һалы да чыхыш едә билир:

Саги кәтир, бу *мәчлис* ичиндә гәдәһ јүрүт (с. 25). *Көнлүм* кәмисин гәрг едә көр ешг дәнкизинә (с. 28).
Һеч кимсә *Нәсими* сөзүнү кәшф едә билмәз,
Бу *гуш* дилидир, буну Сүлејман билир анчаг (с. 28).

Бу мөвгедә адлыг һалын мә'насынын гејри-мүәјјәнлији галыр вә о, јијәлик һалын мә'насынын мүәјјәнлији илә гаршылашыр. Ејни мөвгедә ики форма — шәкилчили вә шәкилчисиз формалар мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлијин тәрәфләрини тәшкил едир. Бу, јијәлик һал формасы илә бәрабәр, нитгдә јијәлик һал мөвгејинин дә там мүәјјәнләшдијини көстәрир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә мәнсубијјәт шәкилчили исим јијәлик һал мөвгејиндә грамматик чәһәтдән јијәлик һал кими формалашыр — јијәлик һал шәкилчиси гәбул едир, јә'ни индики данышығымызда, мәсәлән, «көзләрим јашы» формасында дејил, «көзләримин јашы» формасында ишләдирик. Нәсими дилиндә мәнсубијјәт шәкилчили сөзүн бу мөвгедә јијәлик һал чәкилчисиз ишләнмәдијинә дә тәсадүф едилир: *Көзләрим* јашын рәван етмәк диләрсән, етмәкил (с. 122). *Гашларын* гөвсиндә мужканын хадәнкин кизләјиб (с. 122).

Мүасир дилдә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә јијәлик һал «гапалы», «һәрәкәтсиз» һалдыр, өзүндән сонра лабүдән кәлән сөз ону нитгин башга һиссәләриндән ајырыр, статик вәзијјәтә салыр. Бу һалын хәбәр шәкилчиси гәбул етмәси дә ону бу вәзијјәтдән чыхара билмир (Мисаллара бах).

Јөнлүк һал. Бу һал да формалашмышдыр: *Ме'рача* чыхды руһи-Нәсими Бураг илән (с. 16). Еј мә'рифәтдән бихәбәр, *инсафа* кәлкил бирија (с. 17). Гатланмады бу *дәрдә* зәиф, олду гәләм шаг (с. 29). Төкүлдү үрәк ганы *јерә,* тутмады өвраг (с. 29). Еј һүсн ијәси, ашигә бир мәрһәмәт ејлә, Сун лүтф илә *бичарәјә* бир чами-мүрәввәг (с. 29). Бу гәдди бәнзәдән *сәрвә* ниһалин гәдрини билмәз (с. 63).

Нәсими дилиндә бу һалын грамматик мәзмуну һәлә тамамилә сабитләшмәмишдир. О дикәр һалларын да јеринә ишләнә билир, јә'ни башга һаллары да әвәз едир. Мәсәлән, *Түррәсинин чәфаләрин сорса бу мүбтәлаја ким...* (с. 52) чүмләсиндә «мүбтәлаја» формача јөнлүк һалда олса да, о, чыхышлыг һал јериндә ишләнмишдир: «сорса бу мүбтәлаја» ифадәси «сорса бу мүбтәладан», *Сәлтәнәтин зөвгүнү арифә сор ким, билир* (с. 105) чүмләсиндә «арифә сор» ифадәси «арифдән сор» мә'насындадыр. Јахуд *Чананә мәним севдијими чан билир анчаг* (с. 28) чүмләсиндәки «чананә» формасы — јөнлүк һал «чананы» мә'насында — тә'сирлик һал әвәзиндә ишләнилмишдир. *Каһ чыхмышам, Иса кими, чәрх үстүнә отурмушам* (с. 135) чүмләсиндә «чәрх үстүнә отурмушам» ифадәси «чәрх үстүндә отурмушам» мә'насындадыр, јә'ни бурада јөнлүк һал (үстүнә), јерлик һал (үстүндә) әвәзинә ишләнилмишдир.

Беләликлә, Нәсими дилиндә јөнлүк һал өзүнүн грамматик мә'насы дахилиндә там сабитләшмәмиш, өзүндән башга исмин үч һалынын (тә'сирлик, јерлик, чыхышлыг) мөвгејиндә дә ишләнмишдир.

Јөнлүк һалын муасир дилимиз үчүн сәчијјәви олан икили хүсусијјәти (мәкан һалы вә објект һалы) Нәсими дилиндә там формалашмышдыр:

1) Вәсфиндә Нәсими сөзүнү *әршә* чыхарды (с. 99). *Мәнзилә* ирмәк диләрсән, ешги јолдаш ејләкил (с. 51).

2) Һәр дәвасыз *дәрдә,* чүн олдур ки, дәрман ејләди (с. 98). *Ашигә* һәдидир үзүн, *нуринә* ол шәчәр кими (с. 100). *Зә'фәранә* бәнзини дөндәрди ол бирәһм јар (с. 103)... Нәсими *ода* јанды (с. 112).

Тә'сирлик һал. Нәсими дилиндә бу һал формача да (шәкилчиләри илә), грамматик мә'насына көрә дә (мүстәгил објекти билдирмәк) сабитләшмишдир.

Хәтү халын кәлам олду, бу *әсрари* бәјан етди (с. 84). Сәба зүлфүн нәсиминдән *чаһаны* чүмлә чан етди (с. 84). *Күлшәкәри* нә вәчһ илә ағзына нисбәт ејләјим (с. 89). Көзләрим јарын гәминдән ахыдар *дүрданәји* (с. 91). *Чаныны* тәрк ејлә ким, бу јолда чанан буласан (с. 91). Васл илә *мә'мури* булдум, нејләрәм виранәји? (г. 91). *Дүшмәни* хәндан едиб, достуну кирјан ејләди (с. 103).

Исмин адлыг һалы Нәсими дилиндә дә тә'сирлик һал мөвгејиндә чыхыш едир. Бу мөвгедә о өз грамматик мә'насына көрә тә'сирлик һалла бирләшир — мүстәгим објект билдирир. Фәрг ондадыр ки, исмин тә'сирлик һалы һәмишә мүәјјәнлик билдирирсә, бу мөвгедә чыхыш едән адлыг һал гејри-мүәјјәнлик билдирир:

Күл кими күлә-күлә кәл, арадан *пәрдә* көтүр (с. 109). Дүнү күн ики көзүмдән ахыдыр әнар *данә* (с. 112). Һәсрәтиндән *гәм* јерисәм мән, нола, Ашигин даим ишидир *гәм* јемәк (с. 116). Шол шәкәрдилдән рәвамыдыр, шаһа, Мән мүһүббә сән ачы *сөз* сөјләмәк (с. 116). *Кәпәнәк* кејдијимә кимсәләр ејб ејләмәсин (с. 117). *Кәпәнәк* кејмишәм, әндишәдән азад олубам (с. 117).

Јерлик һал. Грамматик чәһәтдән формалашмышдыр:

Көнлүм диләјин *дүнјада* чанан билир анчаг (с. 28). Билдим, таныдым *елмдә* мә'буду... (с. 28). Хош кечир өмрүн, Нәсими, сән *чаһанда* јар илән (с. 55). *Пәрдәдә* јашыр, еј гәмәр, үзүнү тәки мүнкирин (с. 50). Сөјләнә кәр Нәсиминин мәдрәсәдә мәгаләти... (с. 50).

Мүасир дилдә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә јерлик һалда олан сөзүн вә һәмин һалын идарә олундуғу сөзләрин мә'наларындан асылы олараг, јерли һал ке-

ниш вə дар мə'нада мəкан, һəрəкəтин чəрəјан етдиіи мəканы вə əшјанын тутдуғу јери билдирир; бир һалда тəмиз мəкан анлајышы ифадə едирсə, дикəр һалда мə'насы објект мə'насы илə гарышыр, һəтта објект мə'насы үстүнлүк тəшкил едир.

Нəсими дилиндə јерли һал формасынын чыхышлыг һал мөвгејиндə ишлəнмəсинə дə тəсадүф едилир: *Мин башда бири лајиги-дəстар булунмаз* (с. 329).

Чыхышлыг һал. Инди олдуғу кими, Нəсими дилиндə дə һəрəкəтин чыхыш јерини, һадисəнин сəбəбини, мəнбəјини, əшјанын ајрылдығы јери билдирəн һал кими формалашмышдыр.

Шəгајиг *пəрдəдəн* чыхды, бојанды бағ илə бостан (с. 44). Чəмəнлəр мүхтəлиф олду һəзар əлван *чичəклəрдəн* (с. 44). ...чыхды *гөнчəдəн* сүнбүл, кирибан чак едəр мəнтəк, Дəлинди *гүссəдəн* бағрым, сəн етмə јүрəким јарə (с. 44). *Улулардан* чаһанда галды бир ад (с. 32).

Нəсими дилиндə бə'зəн мүəјјəн бир һал каһ мүхтəлиф, каһ да ејни лексик ваһидлəр материалында ше'рин мисраларында, һəм дə күчлү мөвгедə тəкрарланыр. Məсəлəн:

Јөнлүк һал.

Мəндə сығар ики чаһан, мəн бу чаһана сығмазам,
Көвһəри-ламəкан мəнəм, көвнү мəканə сығмазам.

Əршлə фəршү кафү нун мəндə булунду чүмлə чүн,
Кəс сөзүнүвү əбсəм ол, шəрһи-бəјанə сығмазам.

Көвни-мəкандыр ајəтим, затидүрур бидајəтим.
Сəн бу нишанла бил мəни, бил ки, нишанə сығмазам.

Кимсə күману зəнн илə олмады һəгг илə билиш,
Һəгги билəн билир ки, мəн зəнну күманə сығмазам.

Сурəтə баху мə'нини сурəт ичиндə таны ким,
Чисм илə чан мəнəм вəли, чисм илə чанə сығмазам.

Һəм сəдəфəм, һəм инчијəм, һəшрү сират əсинчијəм,
Бунча гумашү рəхт илə мəн бу дуканə сығмазам.

Кəнчи-ниһан мəнəм мəн уш, ејни-əјан мəнəм мəн уш,
Көвһəри-кан мəнəм мəн уш, бəһрəвү канə сығмазам.

Кəрчи мүһити-ə'зəмəм, адым адəмдир, адəмəм,
Тур илə күнфəкан мəнəм, мəн бу мəканə сығмазам.

Чан илə һəм чаһан мəнəм, дəһрилə һəм заман мəнəм,
Көр бу лəтифəји ки, мəн дəһрү зəманə сығмазам.

Əнчүм илə фəлəк мəнəм, вəһј илə һəм мəлəк мəнəм,
Чəк дилинивү əбсəм ол, мəн бу лисанə сығмазам.

Зəррə мəнəм, күнəш мəнəм, чар илə пəнчү шеш мəнəм,
Сурəти көр бəјан илə, чүнки бəјанə сығмазам.

Зат илəјəм сифат илə, күлшəкəрəм нəбат илə,
Гəдр илəјəм бəрат илə, бəстə дəһанə сығмазам.

Нарə јанан шəчəр мəнəм, чəрхə чыхан һəчəр мəнəм,
Көр бу одун зəбанəсин, мəн бу зəбанə сығмазам.

Шəһд илə һəм шəкəр мəнəм, шəмс мəнəм, гəмəр мəнəм,
Руһи-рəван бағышларам, руһи-рəванə сығмазам.

Тир мəнəм, кəман мəнəм, пир мəнəм, чаван мəнəм,
Дөвлəти-чавидан мəнəм, ајинəданə сығмазам.

Кəрчи бу күн Нəсимијəм, һашимијəм, гурејшијəм,
Мəндəн улудур ајəтим ајəтə, шанə сығмазам (с. 319—320).

Тə'сирлик һал.

Үзүндə сурəти-рəһманы көрдүм,
Гашында Гафу вəл-Гур'аны көрдүм.

Охудум дəрси-һүснүн ајəтини,
Једди мүсһəф кими Фүрганы көрдүм.

Мəһəммəд үммəтиндəн сəн доғалы,
Сəни көзəллəрин султаны көрдүм.

Бизим мəгсудумуз дидарыныздыр,
Охудум дəфтəри-диваны көрдүм.

Мәмат олмаз көнүл дарул-фәнадә,
Ләбин тәк чешмеји-һејваны көрдүм.

Зүлејха тәк бу күн дәрдә кирифтар,
Һәзаран Јусифи-Кән'аны көрдүм.

Нәсими тәк бу күн һәр ким верәр чан
Јәгиндир кәр десә чананы көрдүм (с. 140).

Јерлик һал.

Чаныма дүшдү фиргәтин, көр ки, нә нар ичиндәјәм,
Күлдән ираг, күл кими, мөһнәти-хар ичиндәјәм.

Чаныны вусләти-ләбин һичрә мүбәддәл ејләди,
Көр нә мејү пијаләдән рәнчи-хумар ичиндәјәм.

Зүлфү рухун шүмарыны шаму сәһәрдә сајарам,
Ким билир ол шүмари ким, мән нә шүмар ичиндәјәм?

Лә'лү әгигү инчиjи сачарам алтун үстүнә,
Көр ки, көзүмдән уш нечә бәзлү нисар ичиндәјәм.

Еј гаму хубларын шәһи, лүтфү инајәт ејләкил,
Дут әлими ки, дүшмүшәм әгрәбү мар ичиндәјәм.

Зүлфү рухун һәдисини нечә унудам, еј пәри,
Чүн дуну күн анынлә мән лејлү нәһар ичиндәјәм.

Чаныны әнбәрин сачын сејд едәли кәмәндинә,
Руму Хәтаjи дутмушам, Чину Татар ичиндәјәм.

Нәгши-никарыны үзүн мәндә мүсәввәр ејләди,
Мән бу никари-нәгш илә нәгшу никар ичиндәјәм.

Фәзли-илаһә чаныны ејлә фәда, Нәсими, сән
Олма мәлул, ајытма ким, бәндү һәсар ичиндәјәм. (с. 128).

Чыхышлыг һал.

Дүнја чүн мурдардыр, икрән көнүл, мурдардән.
Күл декил дүнја тикандыр, нә умарсан хардән?

Дүнјада бир јар вәфалы кимсәнә көрмүш декил,
Фариғ ол бары, нә һасил шол вәфасыз јардән?

Ахирәт дариндән истә һәр нә мәгсудун ки, вар,
Дүнјанын мигдары јохдур, кеч бу бимигдардән.

Мүдән чеврү чәвасын һәддән ашырды, вәли,
Јар әкәр јары гылырса, гәм декил, әғјардән.

Чүн Нәсими заһидин һалыны билди ким, нәдир.
Мејдан икраһ ејләмәз, ғафил декил хүммардән. (с. 168).

Белә нүмунәләри башга шаирләрин ше'рләриндә дә тапмаг олар, лакин һеч кәсдә бу, Нәсимидә олдуғу кими, систем һалында дејил. Нәсими јарадычылығында белә сададамалар фәрди үслуб сәвијјәсиндә өзүнү көстәрир.

Гејд. Азәрбајчан классик әдәбијјатынын дилиндә, еләчә дә Нәсими дилиндә милли дејил, кәлмә олан *һәбиба, заһида, дилбәра* кими формалар ишләнмишдир ки, бунларын нитгдә бирчә ролу вар ки, о да мүрачиәт мәгсәди илә ишләдилмәкдән ибарәтдир, буна да хитаб дејирик. Классик ше'р дилиндә ејни сөзләрин *һәбиб, заһид, дилбәр...* вә *һәбиба, заһида, дилбәра...* кими икили формасынын ишләндијини нәзәрә аланда, ихтијарымыз чатыр дејәк ки, икинчиләр *(һәбиба, заһида, дилбәра...)* о дөвр үчүн чанлы формалардыр вә онлары грамматик формалар һесаб етмәк олар. Бу да анчаг һал формасына ујғун кәлир. Дилләрин тарихиндә өзүнү көстәрән белә формалар чағырыш һалы вә хитаб адландырылыбдыр. Биз бунлары һәмин адларла гејд едә биләрик, «чағырыш һалы» даһа мүнасибдир.

Формал әламәтли бу һал Азәрбајчан дили үчүн сәчијјәви олмамышдыр. Азәрбајчан әдәби-бәдии дили, хүсусән ше'р дилиндә ишләнмиш олса да, һәтта һаллар сырасында гејд едилсә дә, о, мәһдуд даирәдә ишләнмиш, шәриксиз олмамыш, сонра да унудулараг, мөвгејини өз еквивалентинә (шәријинә) вермишдир.[12]

[12] Гејд. Мирзә Казым бәј исмин һаллары сырасында (једдинчи һал кими) чағырыш һалыны да (звательный падеж) гејд едир, лакин о, бизим гејд етдијимиз формалары дејил, **аj, еj...** әдатлары илә олан формалары нәзәрдә тутур (бах: Мирза А. Казембек. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1846, с. 50—51, 54).

Шәһа, көнлүм пәришан олду сәнсиз (с. 66). *Дилбәра,* дил сәндән өзкә бир дәхи јар истәмәз (с. 64). Мана сәбр ејләмәк сәнсиз, *никара,* Әкәр мүшкил, әкәр асан кәрәкмәз (с. 70). *Һәбиба,* фиргәтин салды мәлаләә (с. 45). *Заһида,* инкара дүшмә, олалым играри-ешг (с. 107). *Сәнама,* үзүн күлүндән күлә-күлә күл утанды (с. 112). *Чана,* үз истивасына шәггүл-гәмәр кәрәк (с. 115).

Азәрбајчан дилиндә әввәлиндә *еј, аі* көмәкчи сөзләри ишләнән исимләр чүмләдә хитаб кими чыхыш едир, лакин бунлар аид олдуглары исимләрдән ајры дејилдији үчүн онларла бирликдә ваһид форма әмәлә кәтирә билмир. Һәмин сөзләрин әрәб еквиваленти олан *ја* исә сөзә битишдирилир вә *јарәб* формасында хитаб кими чыхыш едир:

Јарәб, нә сәбәбдәндир олур тагәтимиз таг (с. 29). Чан ешгә дүшдү, *еј көнүл, јарәб,* нәдир тәдбиримиз? (с. 79).

Дилләрин тарихиндә чағырыш һалынын талеји севиндиричи олмамышдыр. Әввәла, бу һалын эһатә даирәси, демәк олар ки, һәмишә мәһдуд олмушдур. Икинчи тәрәфдән, бу һал заман-заман арадан чыхараг, өз јерини вә функсијасыны адлыг һала вермишдир. Гејд едирләр ки, рус дилиндә чағырыш һалынын арадан галхмаға башламасы үмумславјан дөврүнә аиддир.[13]

Украин дили бу һалы мүәјјән дәрәчәдә горујуб сахлајыр (товарищу, косарю, душе), белорус дилиндә исә о, чох мәһдуд һалда галыр (броце, сынку).[14]

Азәрбајчан дили үчүн бу һал һеч бир вахт сәчијјәви олмамышдыр. Јухарыда вердијимиз мисаллар әрәб дили формаларыдыр, классик әдәбијјатын дилиндә ишләнмишдир, чағырыш һалынын милли Азәрбајчан формасы исә олмамышдыр.

[13] Бах: М. А. Соколова. Очерки по исторической грамматике русского языка. Л., 1962, с. 99.
[14] Јенә орада, с. 100.

Мәнсубијјәт категоријасы. Нәсими дилиндә бу категорија, онун шәкли әламәтләри дә там формалашмышдыр вә мүасир дилимизин мәнсубијјәт категоријасындан фәргләнмир. Мисаллара мүрачиәт едәк.

Биринчи шәхс тәк: *Көнлүм* диләјин дүнјада чанан билир анчаг (с. 28). *Көнлүм, көзүмүн* нури *вүчудимдә һәјатым* (с. 86). *Гәддими* нејчүн кәман етмәк диләрсән, етмәкил (с. 122). Чахды *сәрвим* аләмә әсрарымы фаш ејләди, *һалыма һәмдәм* оландан дүнјада севдаји-ешг (с. 30).

Нәсиминин дилиндә биринчи шәхсин (хүсусән биринчи шәхс тәкин) мәнсубијјәт шәкилчиси үслуби мәзмун газанмыш һалдадыр вә гошулдуғу сөзүн мүсбәт мә'нада мүнасибәт билдирмәсинә тә'сир көстәрә билир. Ашағыдакы ше'р башдан-баша белә сөзләр әсасында гурулмушдур.

Никарым, дилбәрим јарым, әнисим, мунисим, чаным,
Рәфигим, һәмдәмим, өмрүм, рәваным, дәрдә дәрманым,

Шәһим, маһым, диларамым, һәјатым, дирликим, руһим,
Пәнаһым, мәгсәдим, мејлим, мурадым, сәрвәрим, ханым,

Гәмәрчөһрәм, пәрирујим, зәрифим, шухиму шәнким,
Сәмәнбујим, күләндамым, саһисәрви-күлүстаным,

Ләтифим, назиким, хубим, һәбибим, түрфә мәһбубим,
Һичазым, Кә'бәву Турим, бећиштим, һүрү ризваным.

Күлүм, рејһаным, әшчарым, әбирим, әнбәрим, удум,
Дүрүм, мирваридим, каным, әгигим, лә'лү мәрчаным,

Диләфрузум, вәфадарым, чикәрсузум, чәфакарым,
Худавәндим, чаһандарым, әмирим, шаһү султаным,

Чырағым, шәм'иму нурим, зијаму јылдызым, шәмсим,
Һәзарым, бүлбүлүм, кәбким, Нәсимији-хошәлһаным. (с. 125).

Бурада мәнсубијјәт мүнасибәти фонунда гаршыдакы шәхсә һөрмәт, доғмалыг, јахынлыг мә'на чаларлары да ифадә олунур. Бу мә'на чаларларында сөзләрин лексик мә'налары илә јанашы, биринчи шәхсин мәнсубијјәт шәкилчиләри дә рол ојнајыр.

Биринчи шәхс чәм: Чохдан бәридир *чешмимиз* ол чешминә мүштаг (с. 29). Олду тамам уш бу күн ешг илә *базарымыз* (с. 78). Һәг бизә олду әјан, галмады *инкарымыз* (с. 78); Чан ешгә дүшдү, еј көнүл, јарәб, нәдир *тәдбиримиз?* Чан нејләсин, бичарә, чүн һәгдән будур *тәгдиримиз* (с. 79).

Икинчи шәхс тәк: Һүснүн дәлү гылды меһрү маһы (с. 87). *Вәслин* әбәди бәхт имиш, амма нә дејим ким... (с. 99). Јандырды *ешгин* бағрымы, сәндән мана дәрман кәрәк (с. 114). Гөвсү гүзеһдир *гашларын,* јајинә гурбан олмушам (с. 135). Јазар *кирпикләрин* «Нәсрән миналлаһ», Охур *додагларын* «фәтһән гәриби» (с. 93).

Икинчи шәхс чәм: Дилбәра, шәмсүззүһадыр ајәти*рухсарыныз,* Ајәти таһавү јасин сурәти-*дидарыныз.* Гамәтин тубадурур, нун вәл-гәләмдир гашларын, Һазиһи чәннати-әднин лә'ли-*шәккәрбарыныз* (с. 68).

Ше'рин илк сөзүндән (дилбәра) көрүнүр ки, Нәсими бир шәхсә мүрачиәт едир, лакин икинчи шәхсин чәми кими мүрачиәт едир. Бу о демәкдир ки, артыг XIV әср Азәрбајчан дилиндә икинчи шәхсин чәми (сиз вә онун мәнсубијјәт формасы) икинчи шәхсин тәкинә һөрмәт мә'насында да ишләнмишдир.

Үчүнчү шәхс: Еј Нәсиминин *һәјаты,* чанымын *чананәси* (с. 82). Һәггин *кәламы* мәндәдир, санма мәни һәгдән ираг (с. 133). Дүнјанын *мигдары* јохдур, кеч бу бимигдардан (с. 168).

Кәмијјәт катеторијасы. Мүасир дилимиздә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә исимләр тәк вә чәм олмагла кәмијјәтә көрә гаршы-гаршыја дајаныр. Бурада да исмин кәмијјәтчә тәклијини көстәрмәк үчүн һеч бир грамматик васитәдән истифадә едилмир, чәмлијини көстәрмәк үчүн исә *лар, ләр* шәкилчиси ишләдилир. Мәсәлән,

Тәкә аид: Башыны топ ејләкил, кир *вәһдәтин мејданына,* Еј *көнүл,* мүштаг исән кәр *зүлфүнүн човканына. Ашигин ганилә* ојнар *дилбәрин симан әли,* Еј јаланчы *ашиг,* әбсәм, кирмә *чанын ганына.* (с. 19).

Чәмә аид: Һуриләр олду *гулун, хублар* гаму фәррашыныз (с. 69). *Гашларына* гурбан олам, ја түррејн-дилбәндинә? (с. 48). *Чәмәнләр* мүхтәлиф олду һәзар әлван *чичәкләрдән* (с. 44). *Сөјүдләр,* әрғәван титрәр, *гамышлар* минди әнһарә (с. 44). Салыбдыр данеји-халын *көнүлләр* гушуна чинә (с. 60).

Тәбии ки, исимләрин тәк формаларынын ишләнмә тезлији чәм формаларынын ишләнмә тезлијиндән гатгат артыгдыр, онларын синтактик мөвгеји исә ејнидир.

Јери кәлмишкән, Нәсими дилиндә *лар, ләр* шәкилчисинин тәбиәти вә ролу һаггында.

Бу шәкилчи, дејилдији кими, исмин кәмијјәт категоријасынын шәкилчиси кими ишләнир вә тәк-чәм исим гаршылашмасы јарадыр: *һури—һуриләр, гаш—гашлар, көнүл—көнүлләр.*

Лар, ләр шәкилчиси бир дә узлашма әламәти кими чыхыш едир. Бу ролда о, исим даирәсиндән кәнара чыхыр, хәбәр олан һәр һансы бир сөзә—нитг һиссәсинә гошулур вә онун мүбтәда илә кәмијјәт мүнасибәтини көстәрир (*таләбәләр охујурлар* шәклиндә).

Гејд: Нәсими дилиндә кәмијјәт, мәнсубијјәт вә һал категоријалары шәкилчиләринин сөздә сырасы да там сабит һалдадыр. Јә'ни беләдир кәмијјәт шәкилчиси—мәнсубијјәт шәкилчиси; кәмијјәт шәкилчиси—һал шәкилчиси; мәнсубијјәт шәкилчиси—һал шәкилчиси; кәмијјәт шәкилчиси—мәнсубијјәт шәкилчиси—һал шәкилчиси.

Мисаллар әсасында бу системә нәзәр салаг.

1. Кәмијјәт шәкилчиси — мәнсубијјәт шәкилчиси: Һәм мө'чүзати Әһмәдин *көзләри* сеһридир анын (с. 15).

Кирпијин навәк охудур, *гашларын* Чачы каман (с. 19). Еј үзү күл, *ләбләри* мәрчанымыз (с. 77). Тәбәссүмә кәләчәк күл кими *додагларын* (с. 95).

2. Кәмијјәт шәкилчиси—һал шәкилчиси: *Кәрчи ағудур* фәрагин шәрбәти *ашигләрә* (с. 191). Фәрәһдән чүмлә үшшагын фәғаны *көјләрә* ағды (с. 197). *Чанлары* биханүман етмәк диләрсән, етмәкил (с. 123).

3. Мәнсубијјәт шәкилчиси — һал шәкилчиси: Дилбәрин *ешгиндә* сафи һәмчү динар олмасын (с. 171). Хәттин *һесабыны* билән әһли-каламә сор (с. 176). Ај кими нур ахар *јанағындан* (с. 184). Шәһа, *көнлүмдә* даим бир һәвәс вар (с. 198). *Севкилимин севкисиндән* өзкә сығмаз *көнлүмә, Севкилимдән* өзкәјә гылмаз бу күн пәрваји-ешг (с. 31).

4. Кәмијјәт шәкилчиси—мәнсубијјәт шәкилчиси—һал шәкилчиси: *Ләбләринин* шәрбәтиндән бир гәдәһ сун, сагијә (с. 196). *Көзләримин* бу рәнк илә јашы бојанды алына (с. 15). Дүшдү јенә дәли көнүл *көзләринин* хәјалинә (с. 43). Таки зүлфү *гашларындан* көзләри чәкди чәри (с. 69). Сулу *инчиләринә* тәшнә кими чан сусады (с. 109).

Хәбәрлик категоријасы. Мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә бу категорија бу вә ја башга шәкилдә әсас нитг һиссәләринин һамысыны әһатә едир. Бу категоријанын шәкилчиләриндә дә елә чидди фәргләр јохдур. Нитг һиссәләри үзрә фактлары нәзәрдән кечирәк.

Исим: Шаһын *гулүјам,* ејләмишәм јүз кәрә играр (с. 94). *Ләбиндир* чешмеји-һејван... (с. 110). Көнүл бир *нөгтәдир* ешги јәминдә (с. 111). Көнлүм гушу *әсфәләдәдир,* вәгт олду пәрваз ејләјә (с. 114). Сән, еј суфи, вәфасыз *муштәрисән* (с. 161). Кәл, еј көнлүмдә чан, чанда *бәдәнсән,* әчәб ким, чану *тәндәсән* (с. 162).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә «Кәрәк» сөзү әдатлашмышдыр вә фе'лин арзу-илтизам формасынын мә'насыны гүввәтләндирмәк үчүн ишләдилир: *кәрәк кәлә, кәрәк ала.* Бундан әлавә, бу сөз бир гәдәр башга мә'нада *Кәрәк кәлсин, Кәрәк ки, кәлмишдир* кими чүмләләрдә фе'лин әмр вә хәбәр формалары илә дә ишләнир. Адларла да ишләнә билир: *Кәрәк ки, мүәллимдир, кәрәк ки, савадлыдыр* вә с. Бу һалларда һәмин сөз әдата мәхсус кәрәклик мә'насыны сахлаја-сахлаја, тәсдиг етмәк чалары да газаныр. *Ки* бағлағычысы илә ишләнәндә онда мә'на бир гәдәр долғунлашыр вә сөздә мүстәгиллик һисс олунур. *Кәрәк* сөзү әслиндә исимдән тәчрид олунмушдур. М. Ә. Сабирин дилиндә бу сөздән сифәт дүзәлир: *кәрәкли* күндә.

Бунларла бирликдә, бу сөзүн чанында, *вар, јох* сөзләриндә олдуғу кими, дахили бир предикативлик дә вар. Мүасир дилдә бу чалар һисс едилмәздир, лакин Нәсими дилиндә бу, өзүнү чох ачыг шәкилдә көстәрир: Јандырды ешгин бағрымы, сәндән мана дәрман *кәрәк,* Кәрчи јолунда ашигин чану дили сузан *кәрәк.*

Һәм дә Нәсими дилиндә һәмин сөзүн бу мөвгедә ишләнмә тезлији вар. Бу тезлији мүасир дилдә көрмәк олмур. Нәсими дилиндә бу сөз фе'л кими, мүзаре заманын инкар шәкли формасыны ала билир: Ики аләм мана *кәрәкмәз,* олмасын һәркиз (с. 136).

Сифәт: Мән *фәгирәм,* мән *һәгирәм,* чүмләдән мискин гәриб (с. 27). Сән һүмајун *ламәкансан,* кәндөзүндән бихәбәр (с. 30). Еј дүнја, мән јенә сәни билдим, *јаланчысан* (с. 108). Нәсиминин мәканы *ламәкандыр* (с. 110). Ешгинә *сәркәштәдир* даим фәләк (с. 116). *Доғрујам* ешгиндә ох тәк, кирпикин таныг дурур (с. 122). Еј мүсәлманлар, билин ким, јар илә *хошдур* чаһан (с. 142). *Доғрудур* јарын јолу, доғру гајырма јарәдән (с. 158).

Сај: Сурәтдә кәрчи бәнзиши *чохдур* Нәсиминин... (с. 121). Мүсһәфин ајәти *отуз икидир* (с. 163). Гәләндәр илә тәчрид, фәна — үчү *бирдир (с. 205).*

Әвәзлик: *Сәнсән ашигин чану чаһани* (с. 110). ...Ким-

дир ичән абы-зиндәканы? (с. 110). Дә'ви *мәнәм,* гази *мәнәм,* мүнкир *мәнәм,* рази *мәнәм,* Дағи *мәнәм,* јазы *мәнәм,* мән күлли-дөвран олмушам (с. 135). Һамудан севкилим *сәнсән,* мәним сәрви-хураманым (с. 143). Күллимәканын көвһәри, көвһәри-ханымсан, *нәсән?* (с. 166). Шол боју сәрви-хураман, үзү күлзар *андадыр* (с. 202).

Зәрф: *Әзәлдәндир* мәним дәрдим, сөзү керчәк, гәмәр бәдрим (с. 145).

Фе'л: Чананә мәним севдијими чан *билир* анчаг, Көнлүм диләјин дүнјада чанан *билир анчаг. Билдим, таныдым,* елмдә мә'буду, јәгин ки, Шөјлә *билирәм* ким, аны Гур'ан *билир* анчаг. (с. 28).

Гејд едәк ки, Нәсиминин дилиндә хәбәр категоријасы там формалашмыш һалдадыр вә шәкли васитәләринә көрә мүасир Азәрбајчан дилиндәкинә ујғун кәлир. Фактларын нитг һиссәләри үзрә ишләнмә тезлији дә мүасир дилдә олдуғу кимидир. Јә'ни һәр ики һалда, мәсәлән, зәрф, мәсдәр, фе'ли сифәтин бу категоријада иштиракы зәифдир, еjни сөзләри мүәјјән гәдәр сај үчүн дә демәк олар. Лакин фе'л, исим, сифәт, еләчә дә әвәзлик бу мә'нада даһа фәалдыр. Ејни мәнзәрәни мүасир дилдә дә, Нәсими дилиндә дә көрүрүк.

Бу һагда сөһбәт ачмаға еһтијач јохдур ки, бир морфоложи категорија кими, хәбәр категоријасы да морфоложи васитәләрлә әмәлә кәлир. Бурада һәмин васитәләри садаламағы лазым билмирик. Фе'лләрин шәхс категоријасында онлардан данышылачагдыр. Бурада ики чәһәти гејд етмәк вачибдир.

Биринчи одур ки, башга морфоложи категорија парадигмаларында олдуғу кими, фе'лләр фонунда хәбәр категоријасы фактлары сыфыр формалы да ола билир. Нәсимидә дә беләдир: Улулардан чаһанда *галды* бир ад (с. 32). Хәстә Нәсими, јарын әһвалыны һеч *сормаз* (с. 18). Мәһбуби-диларамсан, бир *бах* мана сән, јарәб (с. 18).

Икинчиси одур ки, хәбәрлик категоријасында адларла фе'лләр гаршы-гаршыја дурмаса да, онлары ејни чәркәнин бәрабәр үзвләри кими дә көтүрмәк олмур. Беләки, хәбәрлик категоријасы адларда чохчәһәтли вә чевик дејил; һәм дә бир хәтлидир. Фе'лдә исә чохчәһәтли, рәнкарәнк вә чевикдир. Әслиндә, хәбәрлик фе'лин категоријасыдыр вә Азәрбајчан дилиндән фәргли олараг, бир сыра башга дилләрдә, мәсәлән, рус дилиндә бу категорија адлара аид дејил, јалныз фе'лә аиддир. Бу нисбәт Нәсими дили үчүн дә сәчијјәвидир.

САЈ. Нәсиминин дилиндә һәм милли сај адларындан, һәм дә кәмијјәт билдирән фарс (тәк-тәк исә әрәб) сөзләриндән истифадә едилмишдир. Бу сај адлары ашағыдакылардыр:

1. Азәрбајчан түрк дилинә аид сај адлары: бир, ики, үч, дөрд, беш, алты, једди, сәккиз, доггуз, он, ијирми, отуз, гырх, әлли, алтмыш, јетмиш, сәксән, јүз, мин, аз, чох.

2. Фарс дилинә аид сај адлары: *јек* (бир), *ду* (ики), *се* (үч), *чаһар* (дөрд), *пәнч* (беш), *шеш* (алты), *һәфт* (једди), *һәшт* (сәккиз), *ноһ* (доггуз), *бист* (ијирми), *си* (отуз), *сәд* (јүз), *һәзар* (мин).

3. Әрәб дилинә аид сај адлары: *сәб'ә* (једди), *тис'ә* (доггуз).

Ајры-ајры сај адларынын тәкликдә ифадә едә билмәдији кәмијјәтләр мүрәккәб сај адлары илә — сөз бирләшмәләри (сај бирләшмәләри) илә ифадә олунмушдур; бә'зән дә бу бирләшмәләр садә сај адларынын синоними кими ишләнмишдир.

1) Бир-ики, бир-ики-үч, ики-үч, ики јүз беш, үч-дөрд, үч једди, үч отуз он, үч јүз алтмыш, үч јүз алтмыш алты, дөрд дөрд, дөрд једди, беш дөрд, алты дөрд, он ики, он дөрд, он алты, он једди, он сәккиз, он сәккиз мин, ијирми дөрд, ијирми сәккиз, отуз ики, отуз ики мин, гырх сәккиз, гырх он једди, јетмиш ики, јетмиш үч, јетмиш

једди, сәксән дөрд, сәксән сәккиз, јүз мин, јүз ијирми дөрд мин, миндә бир.

2) *Ду чаһару пәнчү шеш, се шеш, чар илә пәнчү шеш, чару пәнчү һәфт илә шеш, һәшту чәһару пәнч, бисту јек, бисту һәшт, бисту һәшту сиву ду, сәд һәзар.*

Бунлар вә бу сајлардан истифадә көстәрир ки:

а) Нәсими дилиндә сај адларындан кифајәт дәрәчәдә истифадә едилмишдир;

б) Нәсими дилиндә ишләнән милли сај адлары (садә сај адлары) мүасир Азәрбајчан дилиндәки сај адлары илә ејнидир;

в) Нәсими дилиндә ишләнән мүрәккәб сај адларынын (милли сај адлары нәзәрдә тутулур) бир гисми өз формасына, әлагәләнмә гајдасына, тәклик вә онлугларын сырасына көрә мүасир дилдәкинә ујғун кәлир (*ики јүз беш, үч јүз алтмыш, отуз ики, сәксән сәккиз* вә с.), бир гисми исә мүасир дилдәкиндән фәргләнир (*үч отуз он, үч једди, беш дөрд, алты дөрд* вә с.).

г) Мүасир дилләрдә *јүз, мин, милјон* вә с. кими сај адлары грамматик мөвгејинә көрә исмә ујғун кәлир. ССРИ ЕА бурахдығы «Грамматика русского языка» том I, М., 1960) китабында охујуруг: «Слова *тысяча, миллион, миллиард* (как и редко употребляющиеся слова *биллион, триллион, квадриллион* и т. п.), обозначающие отвлеченные числа и количество предметов , по своим основным морфологическим признакам относяся к существительным и в отличие от имен числительных они а- имеют форму рода, напр.: *эта тысяча, весь миллион;* б) изменяются по числам: *тысяча-тысячи, миллион-миллионы»* (с. 376). Әлавә олараг, бу сөзләрин тә'јин гәбул едәрәк сөз бирләшмәсинин әсас тәрәфи кими чыхыш етмәси дә гејд едилир: *первая тысяча, один миллион* (бах: с. 377).

Азәрбајчан дилиндә дә бу сөзләр, еләчә дә *јүз* сөзү исим кими сајла ифадә олунан тә'јин гәбул едир: *беш*

јүз, он мин, бир милјон. Башга сај адларында белә хүсусијјәт јохдур. Нәсими дилиндә исә «јүз»ә гәдәр олан башга сај адларынын да сајдан ибарәт тә'јинләрлә ишләнмәси ади һалдыр: *үч једди, алты дөрд, үч отуз, дөрд једди.*

ғ) Нәсими дилиндә Азәрбајчан дили сај адларына синоним кими фарс дилинә мәхсус сај адларындан да истифадә едилмишдир. Бә'зи ше'рләрдә бунлар јанашы, бири дикәрини әвәз едә-едә ишләнмишдир. Лакин Азәрбајчан дилинә аид сај адлары фарс дилинә аид сај адларындан олдугча чох ишләнмишдир.

д) Нәсиминин дилиндә ишләнмиш фарс сај адларынын һеч бириндән мүасир Азәрбајчан дилиндә мүстәгил сај ады кими истифадә едилмир. Јалныз *јек, ду, се, чаһар, пәнч, шеш* сөзләриндән нәрд ојунунда термин кими истифадә олунур. Бу сај адлары Нәсими дилиндә мүрәккәб сөзләрин тәркибиндә дә ишләнмишдир; онларын бә'зиләри һәмин вәзијјәтдә мүасир Азәрбајчан дилиндә дә галмагдадыр. Мәсәлән, Нәсими дилиндә һәфтәнин күнләринин адлары беләдир: *шәнбә, јекшәнбә, дүшәнбә, сешәнбә, чәршәнбә, пәнчшәнбә, адына:*

Шәнбә күнү мән уғрадым ол сәрви-рәванә,
Шејда гылыбан салды мәни чүмлә чәһанә.

Јекшәнбә күнү Мәчнун олуб һејраны олдум,
Көрдүм үзүн, охшатдым аны маһи-тәбанә.

Дүшәнбә күнү рази-дилими дедим ахыр
Ол көзләри нәркис, үзү күл, гашы кәманә.

Сешәнбә күнү јар кәзә кәлди чәмән ичрә,
Бүлбүл дәхи көрдү үзүнү, дүшдү фәғанә.

Пәнчшәнбә күнү јарә дедим: пәндим ешиткил,
Фаш етмә бу рази- дилими јахшы-јаманә.

Адинә күнү көрдү чамалыны Нәсими,
Әмди ләби лә'ли шәккәрин ол ганә-ганә. (с. 61).

Бу күн адларындан бешинин тәркибиндә фарсча сај ады ишләнмишдир: *јекшәнбә, дүшәнбә, сешәнбә, чәршәнбә, пәнчшәнбә.* Бунлардан бири — чәршәнбә сөзү мүасир Азәрбајчан дилиндә һәфтәнин ики күнүнүн адында галмышдыр: *чәршәнбә, чәршәнбә ахшамы.* *Јек* сөзү исә инди *јекдил* сөзүнүн тәркибиндә галыр.

е) Мүасир Азәрбајчан дилиндә (даһа чох шифаһи дилдә) «сәксән» сөзүнүн дублети кими ишләнән *һәштад* (фарс) сөзүнә Нәсиминин ше'рләриндә раст кәлмәдик.

ә) Нәсиминин ше'рләриндә *доxсан* сөзүнә раст кәлмәдик.

ж) Нәсими дилинин сај системи мүасир дилимиздәки кимидир; онлуг системидир: *он, ијирми, отуз, гырх, әлли, алтмыш, јетмиш, сәксән.* Лакин бир ше'рдә «јүз» әвәзинә «үч отуз он» сај формасындан истифадә едилмишдир:

> Бу гәмәр дөврүндә һәркиз көрмәсин шаһим зәвал,
> Үч отуз он јашы олсун, он ики јашындадыр (с. 189)

Бу гәдим сај формасыдыр вә онлуг сај системинә ујғун дејил.

Бундан башга, мүәјјән дини мәнбәләрин тә'сири илә «он ики» мә'насында «үч дөрд», «ијирми сәккиз» әвәзинә «дөрд једди» вә с. сај бирләшмәләри дә ишләнмишдир. Бу формалара ујғун олараг, сајлар гаршысында «бир» сөзүндән дә истифадә едилмишдир: *бир једди, бир әлли.*

з) Нәсими дилиндә сај адларынын ишләнмә тезлији олдугча јүксәкдир; мигдарча о гәдәр дә чох олмајан бу сөзләр (чәми 34 сөз; азәрбајчанча—21, фарсча—13) мүхтәлиф вәзијјәтләрдә сәккиз јүз дәфәјә гәдәр ишләнмишдир. Классик вә мүасир шаирләримизин, үмумән јазычыларымызын һеч биринин әсәрләриндә сајын белә ишләнмә тезлијинә тәсадүф едилмир.

и) Нәсими дилиндә сајларын ади, күндәлик нитг

факты кими истифадәси сәчијјәви дејил. Бурада сајлар даһа чох, шаирин дини-фәлсәфи көрүшләри илә; һүруфи, суфи бахышлары илә; дүнја, јараныш, јер, көј, инсан, тәбиәт вә саирә һаггындакы дүшүнчәләри илә бағлыдыр. Елә бил ки, һәр кәмијјәт алтында бир аләм јатыр. Адама елә кәлир ки (вә елә бу, һәгигәтдир ки), бу сај адларыны ишләтмәдән Нәсими өз фәлсәфи көрүшләрини ифадә етмәкдә чәтинлик чәкәрди; һәтта һүруфилијә даир бир сыра фикирләри ифадә етмәк мүмкүн олмазды.

Илк вә үмуми тәсәввүр үчүн шаирин ше'рләриндән бир-ики нүмунәјә диггәти чәлб етмәк истәјирик.

> Фатиһә үмүл-китабын көстәр, ајасы нәдир?
> Бисту һәшту сиву ду һәрфин хүласәси нәдир?
>
> Доггуз ата, једди ана, дөрд тајадан вер хәбәр,
> Ду чәһару пәнчу шешин сагу бүнјасы нәдир?
>
> Үч јүз алтмыш алты мәнзил, гырх сәккиз јердә мизан,
> Еј ки јетмиш једди һәрфин он ики хасы нәдир?
>
> Чөһрәнин шөвгү нәдән, мәһәббәтин гүллабы нә,
> Ашигү мә'шуг нә демәк, ешгин әсасы нәдир?
>
> Сидрәву көвсәр нәдәндир, нөһ фәләкин кәрдиши,
> Он ики бүрчү кәвакиб чаји, мә'васи нәдир?
>
> Једди јердир, једди көкдүр, једди дәрја, једди хәт,
> Једди мүсһәф, једди ајәт, јәди-бејзасы нәдир?
>
> Күлли шеј'ун һаликә чүн рәбб ајытды јәгин,
> Еј Нәсими, арифин гәлбиндә чирасы нәдир? (с. 463).

> Мәғрибү мәшригдән олду сөјлимиз,
> Једди улдуз, он ики бүрч әслимиз,
> Бисту һәшту сиву дудүр нәслимиз,
> Фәзли-һәгдән олду бабү фәслимиз.
>
> Үч јүз алтмыш күндүрүр дөвранымыз,
> Алты кәз алтмыш олур еј чанымыз,
> Шеш чәһәтдән бахачаг һәр вәчһ илә,
> Көрүнүр бу мәфсәли-инсанымыз.
>
> Једди кәз једди олур һәр једдимиз,
> Истива кечдик, сәккиздир једдимиз,

Кәр кәламуллаһа ејләрсән нәзәр,
Әлли олур һәрфи нүгтә једдимиз. (с. 587—588).

Сајларын (вә ја кәмијјәт анлајышларынын)[15] символикасы (еләчә дә һәрфләрин вә нөгтәләрин) Нәсими үчүн, үмумән һүруфизм үчүн јени дејилдир. Нәсимидән әввәл јашајыб јаратмыш шаирләрин әсәрләриндә һәрф, нөгтә, саj символизми аз вә ја чох дәрәчәдә өзүнә јер тапмышды. Һүруфизм бу үчлүјүн вәһдәтиндә бир систем јаратды; бу систем исә Нәсими јарадычылығында ән мүрәккәб, зәнкин, јүксәк вә һәм дә сон мәрһәләсинә чатды. Бүтүнлүклә дөврүнүн үмумхалг дилинә әсасланан, чох вахт там ајдын, һәр кәс үчүн анлашыглы јазан Нәсими, бә'зән һәрфләрин, нөгтәләрин, сајларын дили илә — символлар дили илә данышыр. Мәһз бу мәрһәләдә «Һәрф, нөгтә вә саj елми» дејилән бир фәнн, бир тә'лим формалашыр. Бу сирли-сораглы тә'лимин ајры-ајры чәһәтләри, она дахил олан бу вә ја дикәр фактлар һаггында аз јазылмамышдыр. О дөврүн әсәрләринә, еләчә дә Нәсиминин өзүнүн әсәрләринә аид изаһатлар, фәлсәфи әсәрләр, дин тарихинә даир әсәрләр бу чәһәтдән охучуја чох шеј дејир. Лакин бу проблем өзүнүн там шәкилдә әсл елми-нәзәри вә практик тәдгигини вә тәһлилини һәлә дә көзләјир. Вә биз бурада, Әһмәд Елбрусун «Поетика вә ријазијјат» (рус дилиндә) китабы һаггында бир нечә сөз демәји өзүмүзә борч билирик.

Өз һәчм тутуму, материал әһатәсинә көрә чох ири һәчмли китаба бәрабәр олан бу әсәр һәгиги ағыр зәһмәтин нәтичәсидир. Бу әсәрин архасында, һеч шүбһәсиз ки, нечә-нечә говлуга јерләшә билмәјән материал дајаныр. Һәмин бөјүк вә зәнкин материал һәрфләрдән, рәгәмләрдән вә мүхтәлиф дикәр ишарәләрдән дүзәлдилмиш схем вә чәдвәлләрә сығышдырылараг, бу китабын сәһифәләринә һәкк едилибдир. Заман-заман ордуларын, сојуг вә одлу силаһларын күчүнә давам кәтирән гала вә хәзинә гапыларыны бармаг бојда ачарла ачмаг мүмкүн олдуғу кими, белә китаблар да Нәсиминин, үмумән һүруфилијин мә'нәви аләминә дахил олмаг үчүн ачар ролу ојнаја биләр. Лакин онлар (бу типли әсәрләр) охучунун әлиндән тутуб Нәсиминин поетик-фәсәфи аләмини кәздирә билмир, јәгин ки, бурада белә бир мәгсәд дә гаршыја гојулмур.

Күман едирик ки, Әһмәд Елбрус өз тәдгигатларыны китабын архасында дајанан ·материалларын фонунда кениш охучу күтләсинә тәгдим едәчәкдир. «Поетика вә ријазијјат» китабында, бәлкә дә, проблемин формал чәһәти бахымындан нәзәрдә туутлан чох шеј ачылыб вә бу мә'нада һүруфизмин сирли аләминин кириш вә чыхыш јоллары көстәрилибдир. Лакин фактын, тәдгигатын тәгдим формасы вә үсулу, рәгәмләрә ујарлыг, практик олараг китабдан истифадәни чәтинләшдирир.

Нәсиминин ше'рләри, бүтүн символлары илә бирликдә, һәјатилији илә сәчијјәләнир. Онун поетик-фәлсәфи тә'лиминин мәркәзиндә инсан дајаныр — чанлы инсан, һәм дә камил инсан, аллаһа бәрабәр тутула билән инсан. Бу инсан кимдир? Нәсими өзү, онун һәмфикирләри, әгидә достлары; мүасирләри, ·һәтта милли ајрылыглары, дил фәргләри илә сечилән адамлар. Бу инсан јер үзәриндә јашајыр, фикирләшир, данышыр, јејир, ичир, јатыр, дурур. Бу о демәкдир ки, Нәсими јарадычылығы нәтичә е'тибарилә реал инсана әсасланыр. Орта әср елми суфи вә һүруфи әдәбијјатын бу реал әсасыны көрә билмирди, ја да систем һалында көрә билмирди. Мүасир елм, әдәбијјатшүнаслыг вә фәлсәфә Нәсими јарады-

[15] **Гејд.** Бурада «рәгәм» сөзүндән истифадә сон дәрәчә шәртидир. Нәсими, бүтүнлүклә суфи вә һүруфиләр рәгәм символундан истифадә етмәјибләр. Буна да нәзәр јетирмәк лазымдыр ки, Нәсими вә ја һәр һансы бир шаир сајлары (кәмијјәтләри) рәгәмләрлә ифадә етмәмишләр (јазмамышлар). «7» дејил, «једди»; «9» дејил, «доггуз»; «32» дејил, «отуз ики» јазмышлар — рәгәмләрлә дејил, сөзләрлә јазмышлар.

чылығынын һәјати әсасларыны, шаирин реал зәминдән ајрылмајан һәгиги инсан һаггындакы дүшүнчәләрини ачмағы тәдгигатын әсас мәгсәди һесаб етмәлидир вә белә дә едир. Һәрф, нөгтә вә сај символизминин ачылышы да нәтичә е'тибарилә бу истигамәтә хидмәт етмәлидир. Дүшүнүрүк ки, Әһмәд Елбрус јени әсәриндә Нәсими инсанына, аллаһла говушмагла көјләрә чәкилмәјән, ламәканлашмајан, әксинә аллаһы өзүндә әкс едән, ламәканы мәканлы едән, көзә көрүнмәјәни әјанилэшдирән инсаны бүтүн чанлылығы илә кәстәрмәјә сә'ј едәчәкдир.

Бу гејдләрдән сонра, биз әсас мәсәлә үзәринә гајыдыр вә ајры-ајры сајларын лексик вә грамматик әламәтләрини вә мөвгеләрини арашдырмадан әввәл, Әһмәд Елбрусун «Поетика вә ријазијјат» китабындан истифадә илә Нәсиминин ше'рләриндән бир-ики нүмунәјә диггәти чәлб едәрәк шаирин дилиндә сајын ролуну нәзәрә чарпдырмаг истәјирик.

1) Ләвһи-мәһфузәм, мүнәггәш кәлмишәм,
Чарү пәнчү һәфт илән шеш кәлмишәм (с. 600).

Буну е'лан едән инсандыр. О инсан ки, аләмин дөрд чисмини (од, су, торпаг, һава), беш мүгәддәс китабы («Төврат», «Зәбур», «Инчил», «Гур'ан», «Чавиданнамә») алты чәһәти (шәрг, гәрб, шимал, чәнуб, алт, үст) вә једди иглими дәрк едир вә варлығында бирләшдирир.

2) Једди улдуз, он ики бүрч әслимиз,
Бистү һәштү си вү дүдүр нәслимиз (с. 587).

Бејтин биринчи мисрасында күнәш системинин једди сәјјарәси вә бу системи тәшкил едән он ики бүрч (јенә улдуз); икинчи мисрада исә ијирми сәккиз (бистү һәшт) әрәб һәрфи вә 32 (си вү ду) фарс һәрфи нәзәрдә тутулур.

3) Үч јүз алтмыш алты мәнзил, гырх сәккиз јердә мизан,
Еј ки јетмиш једди һәрфин он ики хасы нәдир? (с. 463)

Бурада или тәшкил едән күнләрә, һәфтәләрә ишарә вардыр. 366 илин күнләри (үч јүз алтмыш алты мәнзил); «гырх сәккиз јердә мизан» илин һәфтәләридир. Бурада Рамазан ајы нәзәрдә тутулмур. 48 һәфтә һәр бири 7 күндән 336 күн едәјир, 30 күнлүк Рамазан ајы да нәзәрә алынанда илин 366 күнү алыныр. Икинчи мисрадакы јетмиш једди 32 һәрфин, 31 нөгтәнин (-63) вә әрәб әлифбасынын әсасыны тәшкил едән 14 һәрфин чәмидир. Он ики исә аллаһын, инсанын үзүндәки (7) вә гәлбиндәки (5) ифадәләридир ки, шаир онлары ән мүгәддәс һәрфләр кими тәгдим едир.

Нәсими ше'рләринин бир бејтиндә, һәтта бир мисрасында белә сај «күләшдирмәләри» мүәјјән јер тутур. Лакин бизи бунлар вә онларын бағлы олдуғу кизли мә'налар марагландырмыр. Бизим үчүн даһа мараглы чәһәт сајын өзүдүр. Ашағыда ајры-ајры сајлардан сөһбәт кедир.

Бир. Нәсиминин дилиндә *бир* сөзүнүн ишләнмә тезлији чох јүксәкдир. *«Ашигә бирдир әзәлдән севкили дилдар, бир»* мәтләли он бејтлик ше'риндә (с. 441) һәмин сөз ијирми бир дәфә ишләнмишдир.

Ашигә **бирдир** әзәлдән севкили дилдар **бир,**
Икилик јохдур арада, јар **бирдир**, јар **бир.**

Мунча ким сејр ејләдим, кәздим вүчудим шәһрини,
Шәһр **бир,** дүкан **бирдир,** сөјләјән көфтар **бир.**

Ашиги-диванәјәм, кәлдим, әнәлһәг сөјләрәм,
Нар **бирдир,** нур **бирдир,** әслү рәсми-дар **бир.**

Ашиг оланлар сәхидир, агил оланлар бәхил,
Ики ашиг арасында кизлидир әсрар **бир.**

Заһиди-надана сөјлән, өзүнү тәрк ејләсин,
Бу һәгигәт аләминдә олмасын инкар **бир.**

Инкар әһлин сөјләдирсән, бирә јүз дер, јүзә мин
Әһли-игрaрын гатында вары бирдир, вар **бир.**

Ашигү мә'шуг јолунда доғрудур һәг мәнзили,
Ики ариф арасында хиргәву зүннар бир.

Гәһринә бел бағладым, лүтфүн көрүм шајәд сәнин,
Чаны вердим, башы гојдум, вермишәм играр **бир.**

Пир **бирдир,** сирр **бирдир,** сирр илә **бир** олмајан,
Икилик сығмаз арада, сирр илә сирдар **бир.**

Кәр Нәсиминин пәнаһы Шаһ Мәрдандыр Әли,
Он сәккиз мин аләмә һөкм ејләјән сәрдар **бир.**

Бир сөзүнүн синтактик мөвгејинин мүхтәлифлији, мә'на чаларлары, кәмијјәт билдирмәклә јанашы, гејри-мүәјјәнлик, гүввәтләндиричилик хүсусијјәтләринә малик олмасы онун чох ишләнмәсинә тә'сир етдији кими, һәм дә көстәрир ки, *бир* сөзү XIV әсрә гәдәр узун тарихи инкишаф јолу кечмишдир. Нәсими дилиндә бу сөз ашағыдакы мә'наларда ишләнмишдир.

а) Кәмијјәт билдирир. Бу, онун илкин, һәм дә мүстәгил лексик мә'насыдыр; мәсәлән: *Бир олур јар, ики олмаз* (с. 158); Чүн булунмаз бирија аләмдә *бир* *саһибкамал* (с. 461); Заһидин *бир* бармағын кәссән, дөнәр *һәгдән гачар* (с. 618).

б) Көмәкчи васитә кими ишләнир. Бу һалда онун лексик мә'насы (кәмијјәт билдирмәси) зәифләјир, ја да, демәк олар ки, јох олур; бу мә'надан јалныз бир из, «идеја» галыр; онда (*бир* сөзүндә) грамматик мә'на ирәли кечир вә бу мә'на онун синтактик мөвгејини мүәјјәнләшдирир. Һансы чаларда олур-олсун, бу мә'на, бу мөвге *бир* сөзүнүн сонралар газандығы әлавә хүсусијјәтдир. Бу хүсусијјәт онун әсас нитг һиссәсиндән (сајдан) көмәкчи сөзләрә (көмәкчи нитг һиссәләринә) мејлини көстәрир, о, мүвәггәти олараг әдатлашыр вә ја әдат ролу ојнајыр.

Бу һалда *бир* сөзү ики грамматик мә'нада ишләнир.

Гејри-мүәјјәнлик билдирир: Ширү шәрабы ол верәр чанына *бир* никаһ илә (с. 487); *Бир* һөрүмчәк торуна асылмышам, ја дәстикир (с. 483); Сәнин тәк көрмәдим *бир* күл чаһанда (с. 207); Көнлүмүз *бир* јар әлиндән хәстәдир (с. 583).

Тә'кид билдирир. Бу мә'нада, адәтән, әмр чүмләләриндә ишләнир вә чүмләнин мәзмунуна тә'кид чалары верир: *Бир* нәзәр гылғыл Нәсими һалына (с. 232); *Бир* ана сор, көр нечә даима тәрки-сәр нәдир? (с. 460).

Бир сөзүнүн муасир дилдә там сабитләшмиш «ејнидир», «ејни шејдир», «бир шејдир» мә'насындан Нәсими ше'рләриндә дә истифадә едилмишдир: Ашиг гатында күфр илә ислам *бирдир* (с. 341); Мүхтәлиф олмуш буларын сурәти, Аләми-мә'нидә *бирдир* сејрәти (с. 630); Сурәти кәсрәтлә олмуш мүхтәлиф, Чүмләсинин заты *бирдир* чүн әлиф (с. 630).

Бир сөзү бу мә'наны, адәтән, хәбәрлик (дир) шәкилчиси гәбул едән заман газаныр.

Бир сөзү табели мүрәккәб чүмләнин формалашмасында көмәкчи васитә ролу ојнајыр. Бу мә'нада о, бир гајда олараг, тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләсиндә гејри-мүәјјәнлик билдирән, һәм дә мә'на мүстәгиллијинә малик олмајан тә'јин кими ишләнир. Бу һалда ону «елә» сөзү илә дә әвәз етмәк олар Еј рәгиб, *бир* јердә өлкил ки, булунмаз ашү су (с. 51); Шол гәмзә шивәсиндән *бир* һала дүшмүшәм ки, Бахан бу һала истәр дүшмәк бу һал ичиндә (с. 377); Чү әһли-мә'рифәт гәдри бу јердә галмады, ариф, Рәван ол *бир* јерә дәхи ки, әрзуллаһ васе'дир (с. 467).

Ики. *Бир* сөзүнүн көмәкчи мә'насыны вә ролунү бир тәрәфә гојсаг, онун јалныз мүстәгил мә'насыны нәзәрә алсаг, дејә биләрик ки, Нәсиминин дилиндә ән чох ишләнән сај «ики»дир. Һәм дә бу сај әксәријјәт һалларда *аләм* вә *чаһан* сөзләринин тә'јини кими ишләнмишдир.[16]

[16] **Гејд.** Әлијар Сәфәрлинин һесабламасына көрә, Нәсиминин диванында ики чаһан, ики дүнја ифадәләри үч јүз дәфә ишләнмишдир. Бах: Ә. Сәфәрли вә Х. Јусифов. Гәдим вә орта әсрләр Азәрб. әдәбијјаты. Б., 1982 с. 196.

Бу да тәбиидир вә Нәсиминин инсан вә дүнја һаггында-кы дүшүнчәләринин ифадәси илә бағлыдыр. Үмумән һүруфилик фәлсәфәсинә көрә, еләчә дә Нәсимијә көрә, инсан өз варлығында ики аләми—мадди вә мә'нәви аләми экс едир. Шаир *«Мәндә сығар ики чаһан»*—дејәндә мәһз һәмин мүнасибәти ифадә едир вә ја нәзәрдә тутур. Ики дүнја идејасы Нәсими јарадычылығынын бу башындан о башына гәдәр гырмызы хәтт кими кечир. Бир нечә мисал:

Ики аләмдә дидарындан өзкә,
Мана, еј сурәти-рәһман, кәрәкмәз (с. 70).

Сән јары гылмышам ики аләмдә ихтијар,
Мәндән ким ајруг ола, билүр ихтијарими (с. 85).

Көвнү мәканә бахмазам, чүн сәни булдум, еј сәнәм,
Ики чаһан ичиндә сән көвнү мәканмысан, нәсән? (с. 166).

Зүлфи-дүтасыны анын көвнү-мәканә, еј көнүл,
Ал вә ики чаһана сән вермә бир инчә тасыны (с. 357).

Мараглыдыр ки, дөрд-беш јердә фарс дилинин «дү» сајындан истифадә едилмишдир ки, бунларын үчү *аләм* сөзү илә, бири исә *чаһан* сөзү илә ишләнмишдир: *Нәсими* чүн сәни булду, *дү* аләмдән ваһид олду (с. 35); *Дү* аләм долду шөвгүндән, күнәш чыхды һичабындан (с. 183); Әзизим, нури-дидәмдир, *дү* аләмдә күзидәмдир (с. 245); Лөвһи-мәһфүз имиш үзүн, *дү* чәһан көрүнүр мисли-чами-кијтинүма... (с. 552).

Ики сајынын *аләм, чаһан* сөзләри илә бағлы олмајан һалларда истифадәси дә ади данышыг фактындан даһа чох мүәјјән дини әфсанәләрлә, мәфһуми анлајышларла, бәдии тәшбиһләрлә бағлыдыр. Мәсәлән:

«Мустафанын мө'чүзүндән *ики* шәгг олду гәмәр» (с 107). Мустафа — Мәһәммәд пејғәмбәрин адларындан биридир. «Дини е'тигадлара көрә, Мәһәммәдин мө'чүзәләриндән бири дә ајы бармағы илә икијә бөлмәсидир. Куја гүрејшиләрин рәисләриндән Әбу-Суфјан вә Әбу-Чәһл бир дәфә Мәккәдә Мәһәммәддән, доғрудан да, пејғәмбәр олдуғуну исбат етмәк үчүн ајы бармағы илә икијә бөлмәји тәләб етмишләр. Мәһәммәд дә куја бармағы илә аја ишарә етмиш вә ај ики парча олмушдур».[17] Нәсими бурада һәмин әфсанәјә ишарә едир. Ашағыдакы бејт дә һәмин әфсанә илә әлагәдардыр:

Шәби-әсрадә гөвсејнин ики нисф ејләди ајы,
Бу мө'чүзәдән олан гафил һилалын гәдрини билмәз. (с. 63).

Дини әфсанәјә көрә, дүнја, мөвчуд олан һәр шеј аллаһын әмри илә јаранмышдыр. Бунун үчүн куја аллаһ әрәбчә биркә сөз демишдир: *к о н.* «Ол», «јаран» мә'насында олан бу сөз әрәбчә ики самит һәрфлә јазылыр вә Нәсими «ики һәрф» ифадәси илә «кон» сөзүнү нәзәрдә тутараг јазыр:

Чәмалын мүсһәфи, јарәб, нә көјдән мүнзил олду ким,
Ики һәрф олду кафү нүн анын һүсн китабындан (с. 186).

Дини рәвајәтә көрә, гијамәт күнү инсанлар мүһакимә едиләркән Рәгиб вә Әтид адлы ики мәләк инсанын сағ вә сол чијинләриндә отуруб онун сәваб ишләрини вә күнаһларыны јазачагдыр. Һарут вә Марут адлы ики мәләк исә инсанлара пислик етмәк символудур. Куја онлар аллаһ вә инсан јанында күнаһ ишләтдикләринә көрә, Бабилдә бир гујуда ајагларындан асылмышлар. Нәсими бир ше'риндә *ики мәләк* ифадәсини ишләдир:

Һәр гапу алтында икидир мәләк,
Бунларынла јар олун, будур диләк (с. 633).

Нәсими бурада, шүбһәсиз ки, биринчи мәләкләри — Рәгиб вә Әтид адлы мәләкләри нәзәрдә тутур.

---

[17] Бах: Н и з а м и К ә н ч ә в и. Искәндәрнамә. Б., 1982, с. 617.

Јахуд: *Еј сәрви-рәван, башыма лүтф ејлә, гәдәм бас, Көр ким, нечә ејнимдән ики чешмә рәвандыр* (с. 258). Бурада шаир ағлар көзләрини ахар булаға бәнзәдир: *ики көз—ики чешмә.*

Башга бир мисал: *«Сачынын шәбиндә үзү ики һәфтәлик гәмәрдир* (с. 266). Бурада шаир көзәлин гара сачларынын фонунда (гаранлыг кечәсиндә) онун үзүнү он дөрд кечәлик аја бәнзәдир, лакин *он дөрд кечәлик ај* (гәмәр) әвәзинә *ики һәфтәлик гәмәр* ишләдир.

Нәсими *бир* вә *ики* сајлары васитәсилә, еләчә дә һәмин сајлардан әмәлә кәлән *бирлик* (*«тәклик», «ваһидлик»* — мә'наларында) вә *икилик* сөзләри (исимләри) васитәсилә варлығын ваһидлији идејасыны ирәли сүрмәкдә истифадә едир; дуализми, аллаһ вә тәбиәт ајрылығы идејасыны тәнгид едир:

Мәү мәниндән, еј фәгиһ, әсрәјүбән ики демә,
Чүнки јеканәдән дурур варид илә вүрудумуз. (с. 80).

Еј заһид, уш бу мејдән, фаш олду сирри-вәһдәт,
Тәрк ет икилики ким, бир рәнк имиш бојасы. (с. 83).

Һәр нәјә ким бахырсан, анда сән аллаһы көр,
Гәнчәрү ким әзм гылсан, сүммә-вәчһүллаһы көр!

Бу икилик пәрдәсиндән көч, һичабы рәф' гыл,
Кәл бу бирлик рөвзәниндән бах, бу сиррүллаһы көр. (с. 452).

Товһиди ики көрәнә, көзсүз, гулагсыз әһвалә,
Билсин ки, чүмлә каинат бир мәзһәри-јәздән кәлир. (с. 517).

Аллаһла инсанын, аллаһла варлығын бирлији, ајрылмазлығы һаггында суфи-һүруфи анлајышы Нәсимидә даһа кениш әһатә даирәсинә маликдир. Нәсими инсан тәбиәтиндә, инсанларын мүнасибәтләриндә, үмумән тәбиәт вә чәмијјәтдә ваһидлији тәблиғ едир; икилији мәнфи хисләт кими тәгдим едир; икиликдән хилас олмаг, ваһидлијә чатмаг идејасыны тәблиғ едир: *Нәсими кими*

ваһид олјар илән, Икилик сифәтдән икилик битәр, Икиликдә галан әзазил олур (с. 240); *Икилик мүлкүнү виранә гылдын, онунчун кушеји-вәһдәтдә бирәм* (с. 433); *Кеч икиликдән, әлиф тәк ваһид ол* (с. 597); *Әшја икиликдән олду хали* (с. 564).

«Шаир һәм дә бу рәнкарәнк икиликләрин инсанда бирлијә чеврилмәси фикрини ирәли сүрүр. Бүтүн икиликләри гаршылашдырыб мүгајисә едәрәк белә гәнаәтә кәлир ки, каинатда јалныз инсан бу икиликләри өзүндә бирләшдирир... Бүтүн чанлылардан фәргли олараг, јалныз инсан һәмин хүсусијјәтинә көрә аллаһлыг мәгамына јүксәлә биләр. Чүнки инсан өз ағлы вә хәјалы илә каинаты долашыр, аја, күнәшә јүксәлир, аллаһ илә үлвијјәт аләминдә бирләшир... Бу кејфијјәт инсаны бүтүн чанлылардан ајырыб көјләрә учалдыр, онун варлығында олан иклилк пәрдәси арадан галхыр вә инсан аллаһа чеврилир:

Бу икилик пәрдәсиндән кеч, һичабы рәф гыл,
Кәл бу бирлик рөвзәниндән бах, бу сиррүллаһы көр».[18]

Нәимидән вә Нәсимидән бир гәдәр әввәл јашамыш бөјүк Азәрбајчан философу Маһмуд Шәбүстәри белә һесаб едир ки, аллаһын инсанда (инсан үзүндә) тәчәссүмүндән данышмаг варлығын ики формасыны е'тираф етмәк, аллаһла инсаны ајырмаг демәкдир, һалбуки һәр шеј вәһдәтдәдир, ваһиддир.[19]

Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә *ики* сајы бир сыра башга анлајышларла, һәмчинс вә ја зидд мәфһумларла әлагәдар олараг да ишләдилмишдир: ики рәнк—кечә вә күндүз, ики рәнкли дүнја—кечә вә күндүзлү дүнја, мәчази мәнфи мә'нада ики үзлү дүнја; ики балыг—көјдә

---

[18] Бах: Гәдим вә орта әсрләр Азәрбајчан әдәбијјаты. с. 196.
[19] Бах: Ш а и г И с м а и л о в. Махмуд Шабустари и его «Гюльшан-и раз», «Махмуд Шабустари. Гюльшан-и раз», Б., 1977, с. 18.

Һут (Балина) вә әсатирә көрә јери өз белиндә сахлајан балина; ики танры (икилик) — атәшпәрәстлик аллаһлары: ишыг, нур танрысы Һөрмүзд (Аһура-Мајда) вә гаранлыг танрысы Әһримән (Ангру Манју) вә с.

Үч. Бу сај Нәсиминин әсәрләриндә хүсуси јер тутмур. Лакин бир ше'риндә инсан тәбиәтиндә олан вә ја ола билән мүсбәт вә мәнфи хүсусијјәтләр үч-үч групплашдырылыр вә шаир бу мә'нада инсанлара нәсиһәт верир. Бурада тәбии олараг, *үч* сөзүндән бир нечә дәфә (бир дәфә исә һәмин мә'нада фарс дилинә мәхсус *се* сөзүндән) истифадә олунур:

Әја, мө'мин кәр истәрсән сәадәт,
Өзүнә пешә гыл даим **се** адәт.

Әввәл тәб'и-ләтифү хулги-никү,
Икинчи һәм кәрәм, чудү сәхавәт.

Үчүнчү, олма һәркиз бивүзу сән,
Јери һәр бујруғун тут, гыл ибадәт.

Хоша ол мө'мини-пакү мувәһһид
Ки, ола анда һәм бу **үч** хәсаләт.

Һәјадыр бириси, бири әдәбдир,
Бири дәхи нәдир: ховфи-гијамәт.

Дәхи үч нәснә көнлү рөвшән ејләр,
Һәгигәт бил сән әз рујн-ирадәт.

Бири мүсһәф, бири ахар су дерләр,
Бу ики нәснәјә бахсан, кифајәт.

Үчүнчү сүн'и-һәгди һүсни-зиба,
Тәсәррүфсүз тәфәррүч гыл фәрағәт.

Дәхи көнлү едәр **үч** нәснә гәмкин,
Гулаг ур ким, едәм сана һекајәт.

Јаман гоншу, јаман јолдаши-бәдху,
Јаман өврәт сијасәтдир—сијасәт.

Јәгин чәннәт үзүн көрмәз бир адәм
Ки, вар чанында анын **үч** әламәт.

Бири кәззаблыг, бириси гејбәт,
Бири олмаг бәхил, әһли-әдавәт.

Кәлир **үч** нәснәдән азәри-мәрдум,
Вар, етмә өзүнә аны сәнаәт.

Бири бөһтан, бири кәчкәнкәл етмәк,
Бири күстаг олуб, гылмаг зәрафәт.

Нәсими, сән, јәгин, әһли-нәзәрсән,
Бу үч нәснәји гыл кәндунә адәт:

Бири лутфү кәрәм, һәм хулги-никү
Бири һеч кимсәјә бахма һәгарәт.

Бу сөзләр хош нәсиһәтдир биләнә,
Сәадәтдир, вәли ејни-сәадәт. (с. 332—333).

Бурада Нәсими әсл инсан—али мүгәддәс, тәмиз, фитнәдән-фәсаддан узаг, әдәбли инсан идејасындан чыхыш едир. Бу, шаирин инсан һаггындакы һәјати-фәлсәфи дүшүнчәләринин тәркиб һиссәсидир вә бу мә'нада ше'рин мә'на вә мүндәрәчәси ајдындыр. Лакин бурада бир суал гаршысында галырыг: нә үчүн бу хисләтләр үч-үч групплашдырылыр?

Азәрбајчан классик әдәбијјатында дини әфсанәләрдән, рәвајәтләрдән кәлән «үчлүк» анлајышлары мүхтәлифдир. Мәсәлән: *үч нөвбәт:* вахтилә падшаһларын гапысында күндә үч дәфә нағара вурулмасы; *көјдәки үч бачы* — Күнәш, Ај, улдуз; *үч пилләә* — үч китаб — «Төврат», «Зәбур», «Инчил»; *үч үгтум, үчлүк* христианлығын әсасыны тәшкил едән үч Танры — ата, оғул (Исус Христос) вә ана (Мәрјәм); *үч дәниз*—асиман, мүһит, һавадан асылан дәниз вә с. Мисал кәтирдијимиз ше'рдә мүсбәт вә мәнфи сифәтләрин үч системиндә сыраланмасы да бу үчлүкләр силсиләси илә бағлыдыр, анчаг бирбаша

баглы дејил. Бурада Нәсими даһа чох инсан тәбиәти үчүн гејд едилән вә бир гајда олараг үч әтрафында дөвр етдирилән мәнфи һејвани инстинкт структуруна истинад едир.

Һәмин мә'нада башга мисралар да вар:

Гәләндәр илә тәчрид, фәна—үчү бирдир,
Нә гәм бу үчүнә, аләм олурса зирү зәбәр. (с. 205)

Бурада варлыг аләминдән, дүнјадан әл чәкәрәк «һәгигәт» аләминә — һечлијә, фанилијә чәкилмәкдән сөһбәт кедир. Гәләндәр — дәрвиш, һәјатла әлагәсини кәсән; тәчрид — өзүнү, чисмини дүнја варындан ајыран, чылпаглашан, фани—пуч олан. Бу үч әламәтә малик олан инсанын һәјатла һеч бир әлагәси галмыр, она көрә дүнја алт-үст олса да, она тә'сири јохдур. Башга бир ше'риндә шаир *«фәна, мәмат илә нәфсин бу үчү, бил, кечәдир* (с. 496)—дејә фәна (һечлик), мәмат (өлүм) вә «инсан нәфси» үчлүјү дүзәлдир вә бу үчлүјү дә гаранлыға, кечәјә бәнзәдир. Беләликлә, шаир һәр ики һалда суфилик тә'лиминдән чыхыш едир вә һечлијә говушмаг һаггында сөһбәт ачыр.

Нәсиминин белә бир рүбаиси вар:

Үч әлиф бир ејн илә јаздым белә,
Үч әлиф бир ејн илә кәлмәз дилә,
Үч әлиф бир ејн илә кәлсә белә,
Мәстанд ариф кәрәк ани билә. (с. 607).

Бу рүбаинин һәрфи мә'насы вә ја мәзмуну беләдир: үч әлиф һәрфи (I) бир ејн һәрфи илә (ε) бирликдә јаздым, әслиндә исә үч әлифлә бир ејни бирликдә, бир лексем шәклиндә тәләффүз етмәк чәтиндир — мүмкүн дејил; әкәр үч әлиф бир ејн илә бирликдә кәлсә — јазылса, чох исте'дадлы ариф адам ону анлаја биләр, јә'ни һәр адам ону баша дүшә билмәз. Белә исә, бу рүбаинин әсл мә'насы нәдир? Самәт Әлизадәнин фикринә көрә, бу рүбаи ики чүр изаһ едилә биләр.

Биринчиси, һәрфләрин јазылышы: Бурада бир мүстәгил әлиф вә лам һәрфләринин һиссәләри кими ики әлиф ејн илә јазылмыш вә аллаһ сөзү алынмышдыр ки, бунунла да «инсан-аллаһ» нәтичәси алыныр.

Икинчиси, әбчәт һесабы. Бу һалда рүбаидәки *үч* сөзү «әлиф»ин тә'јини кими јох, онунла һәмчинс олан сөз кими көтүрүлүр: *үч, әлиф ејн — үч һәмчинс үзв.* Вә әлифин 1-ә, ејнин исә кичик әбчәтә көрә, 10-а бәрабәр олдуғуну нәзәрә алыб белә бир һесаб апармаг олур: үч +I+ε=3+1+10=14. Он дөрд исә камил инсанын үзүнүн ишарәсидир. Инсанын үзүнә әрәбчә «вәчһ» дејилир. Бу сөз әрәб јазысында үч һәрфлә (самитлә—вчһ) јазылыр.

Бу һәрфләрин исә әбчәт һесабы илә мигдары он дөрддүр: (в=6, ч=3, һ=5) = (6+3+5)=14. Нәсими камил инсаны аллаһла ејниләшдирир, камил инсанын үзү вәчһуллаһ — аллаһын симасы, тәзаһүрүдүр. Беләликлә, рүбаинин икинчи изаһы да «инсан=аллаһ» анлајышыны верир вә биринчи изаһын нәтичәси илә ејниләшир.

Әһмәд Елбрус тамам башга јолла кедир вә ејни нәтичәни алыр: «инсан вә Аллаһ бәрабәрлији». О, үч әлиф вә бир ејни, рүбаидә дејилдији кими, јанашы гојур: ε III. Кичик әбчәд һесабы илә (әлиф=1, үч әлиф=3, ејн=70) јетмиш үч (3+70=73) сајыны алыр. Сонра ону јетмиш үч сајы силсиләсинә гошур вә һәмин силсиләдә «инсан-Аллаһ» нәтичәсинә кәтирән сөзләр бәрабәрлији алыр.[20] Бу һесабламанын мәгсәдәујғунлуғуну тәсдиг вә ја инкар етмәк чәтиндир. Лакин нәтичә Нәсими фикринә ујғундур.

Дөрд. Бир-ики јердә ади нитг факты кими истифадә едилдијини (мәсәлән: «Сәни севәнләрин һалы бу *дөрд* ишдән декил хали, Кәһи говға, кәһи севда, кәһи диван, кәһи јарғу» — с. 299). нәзәрә алмасаг, дејә биләрик ки, *дөрд* сајы һәр јердә фәлсәфи вә дини тәсәввүрләрлә әлагәдар ишләнмишдир.

[20] Бах: Ады чәкилән әсәри, с. 146—151.

а) Бир һалда дөрд мүгəддəс дини китаб: «Төврат», «Инчил», «Зəбур», «Гур'ан».

Кирпикин Төврату Инчилу Зəбурун сирридир.
Дөрд китабын мə'ниси сəб'улмəсани гандадыр? (с. 477)

Ајəти—сəб'улмəсанидир узун,
Дөрд китаби-асиманидир үзүн.. (с. 593).

Шаир бир ше'риндə «*Дөрд китабын мə'ниси шəрһи бу бисту һəштидир*» — дејə ијирми сəккиз əрəб һəрфини һəмин китабларын мə'на ачары һесаб едир. Бу китаблардан бири—«Гур'ан» һəмин һəрфлəрлə јазылдығына көрə шаир бурада Гур'аны нəзəрдə тутур вə ону əввəлки үч китабы өзүндə бирлəшдирəн бир əсəр һесаб едир.

б) Бир һалда, гəдим тəсəввүрə көрə, мадди алəмин əсасыны тəшкил едəн дөрд үнсүр (од, су, һава, торпаг): *Үнсүрүн дөрд олду* (с. 576).

Гəмəрəм, шəм'и-мүнəввəр, атəшəм, һəм баду кил,
Һəм һəвајəм, дөрд тəбиəт, атамын бабасијəм. (с. 419).

Көвһəри-дəрјаји-ешгин гəтрəсиндəндир, јəгин,
Исму рəсму фөвгу тəһту дөрд тəбаје, шеш чəһат. (с. 499)

Маһмуд Шəбүстəри бу дөрд үнсүр арасындакы əлагəни зиддијјəтлəр бирлији кими көтүрүр, онлары гаршылашдырыр (исти вə сојуг, гуру вə јаш) вə көстəрир ки, зидд тəрəфлəрин бир-биринə кечмəси əсасында дөрд үнсүрүн бир-биринə чеврилмəси баш верир, јə'ни гуру јаш олур, исти сојујур, јаш гурујур, сојуг истилəшир вə бу əсасда од һаваја, һава суја, су торпаға, торпаг ода чеврилир. Шəбүстəри һəм дə бу үнсүрлəрин бирлијини, вəһдəтини гејд едир.[21]

Гəдим тибб елминə көрə, инсанын бəдəни — чисми дөрд мајəдəн ибарəтдир: ган, сəфра, севда вə бəлғəм.

[21] Бах: Һəмин əсəр, с. 26

Бунларын да əсасыны һəмин дөрд үнсүр тəшкил едир. Дөрд тəбиəт Нəсимидə бу мајелəрə дə ишарə илə ишлəдилир. Бундан əлавə, дөрд һəјати зөвг дə нəзəрдə тутулур: јемəк, ичмəк, еһтирасы тəмир, јуху.

Дөрд мухалиф чəм оланда, бил ки, əсмасы нəдир,
Елм илə билкил, анын исму мүсəммасы нəдир? (с. 464).

Бир ше'риндə шаир инсан бəдəнинин һиссəлəрини каинатын һиссəлəри илə бағлајыр — ејнилəшдирир (бах: с. 635—636) вə бурада мадди алəмин əсасы һесаб едилəн дөрд үнсүрү дə, инсанын чисмини тəшкил едəн дөрд мајəни дə ајры-ајрылыгда гејд едир:

Сүмүк —торпаг, диш јелдир, синир—јер,
Олур од, гану əт аби-рəваным.
Вүчудда бəлғəму севдаву сəфра
Гылыр гəлəбə, олур сəрчешмə чаным (с. 636).

в) Дини тəсəввүрə көрə, чəннəтдə дөрд чешмə (арх) вар: көвсəр, сəлсəбил, тəһур вə тəслим. Халг арасында бунлара «су» да дејилир: көвсəр сују вə ја аби-көвсəр. Нəсими бир ше'риндə бу чəннəт чешмəлəринə ишарə илə јазыр: «Нијə дөрд олду сују ирмағын? (с. 561).

г) Дөрд чəһəт, истигамəт нəзəрдə тутулур: шəрг, гəрб, шимал, чəнуб вə јахуд сағ, сол, ирəли, кери.

Дуруш бу мəрифəтин хиргəсинə чəм ола көр,
Дағылма дөрд јана, ашиг, ки гандасан һејһат? (с. 497)

ғ) Ислам дининин рүкнлəри. Бу рүкнлəр бешдир: шəһадəт, намаз, оруч, зəкат, һача кетмəк. Дөрд рүкн шəһадəтдəн əмəлə кəлдијинə көрə, бə'зəн беш дејил, дөрд рүкн нəзəрдə тутулур. Белəликлə, исламын бир бахымдан беш, дикəр бахымдан дөрд рүкну.

Сејјиди чохлар сөјəр дəһри дејиб,
Кəндүзүн билəнлəрə беш дөрд кəрəк (с. 593).

Шəрг, елəчə дə Азəрбајчан əдəбијјатында Мəһəммəд

пејғәмбәрдән сонра кәлән дөрд хәлифә (Әбу-Бәкр, Өмәр, Осман, Әли); сүнни мәзһәбләри (һәнәфиләр, шафеиләр, һәнбәлиләр, маликиләр) вә с. мүхтәлиф адлар алтында *дөрд* сајы илә үмумиләшдирилир. Нәсиминин «Сечилмиш әсәрләри»ндә *дөрд* сөзүнүн бу мә'наларына тәсадүф етмәдик.

Шаирин *дөрд* сөзүнүн мүхтәлиф мөвгеләрдә тәкрарыны көстәрән:

Дөрд кәрәк, дөрд дөрд кәрәк, бир дөрд кәрәк,
Једдиси хәтт истиза, үч дөрд кәрәк. (с. 593).

Талиба, әввәл гәдәм үч дөрд кәрәк,
Дөрдү дөрддүр, дөрдүнә үч дөрд кәрәк... (с 596)

мисралары да сөз ојуну, үслуби пријом дејил, мүәјјән дини-әфсанәви, фәлсәфи анлајышларла бағлы ифадәләрдир.

Беш. Бу сај, мүасир дилимиздә олдуғу кими, бир нөв сабитләшмиш вәзијјәтдә гыса заман мүддәти мә'насында ишләнмишдир. Бу вәзијјәтдә *беш* сајынын конкрет кәмијјәт мә'насы хејли зәифләјир, онда гејри-мүәјјәнлик чалары әмәлә кәлир, һәм дә билинир ки, бу гејри-мүәјјән кәмијјәт чалары чохлуға доғру дејил, азлыға доғрудур. Бу кәмијјәт нә гәдәрдир? — мә'лум дејил. Она көрә дә «беш күн» ифадәсинин заман кәмијјәти, заман мүддәти мә'лум дејил. Бурада бир ај да, бир ил дә, әлли, јүз ил дә нәзәрдә тутула биләр. Лакин бир чәһәт дәгиг анлашылыр ки, бу, даими дејил, мүвәггәти замандыр, сону вар, тезликлә баша чатачагдыр. Ашағыдакы мисралар да елә буну дејир:

Бәнөвшә, күл тамашасы, гәнимәт бил ки, беш күндүр,
Сатар мә'шугә күл һүснүн,хәридар ол бу базарә. (с. 44).

Бу күн базар едәр күлшән сәмәндән лаләву күлдән,
Гәнимәт көр ки, беш күндүр тамашасы бу базарын (с. 415).

Сәлтәнәтү әмрәтә ешг илә тәкјәләнмә ким,
Беш күн имиш бу дүнјанын сәлтәнәтү әмарәти (с. 352).

Әкәр беш күндә бу дөвран сәнә әл версә, еј агил,
Ки, шадлыг көстәрәр бир дәм, дөнәр јүз мин мәлал ејләр (с. 216).

Јери кәлмишкән дејәк ки, бу, беш сајынын там хәлги мөвгејидир вә Нәсими дилинин үмумхалг тәбиәтини көстәрән нүмунәви фактлардандыр.

Нәсими *беш* сөзүнү, әввәлдә дејилдији кими, беш мүгәддәс китаба ишарә кими дә ишләтмишдир. Лакин һәмин мәгсәдлә даһа чох фарсчанын *пәнч* сөзүндән истифадә етмишдир: ***Зәррә мәнәм, күнәш мәнәм, чар илә пәнчү шеш мәнәм*** (с. 319), ***Һәшшү чәһару пәнчәм...*** (с. 397).

Алты. Беш сајына нисбәтән алты сајындан даһа чох истифадә едилмишдир. Лакин бурада бир хүсуси чәһәт вар. О да бундан ибарәтдир ки, бу мә'нада Азәрбајчан дилинә мәхсус *алты* сөзүндән тәсадүфдән-тәсадүфә истифадә едилдији һалда, *шеш* (фарсча) сөзүндән, нисбәтән тез-тез истифадә олунмушдур. Бу да хүсуси һалдыр ки, *шеш* сөзү, демәк олар, һәр јердә чәһәт сөзүнүн тә'јини кими, бир нечә јердә исә субстантив формада (тә'јин едилән олмадан) ишләнмиш вә бүтүн тәсадүфләрдә шәрг, гәрб, шимал, чәнуб, јухары, ашағы вә јахуд сағ, сол, ирәли, кери, јухары ашағы мәфһумларыны бирләшдирән алты чәһәт мә'насыны ифадә един.

Чан һәмишә ол күнәш рухсарә дөндәрмиш үзүн,
Шеш чәһәтдән шол бүти-әјјарә дөндәрмиш үзүн (с. 180).

Шеш чәһәтдән мүнәззәһ анлаву бах,
Шојлә ким халиги-чәһандыр сөз (с. 321)

Ҝаву нун мөвчү дашды мөвчүндән,
Шеш чәһәтдән чү кәлди хош көфтар (с. 551).

Шеш чәһәтдән бахычаг һәр вәчһ илә,
Көрүнүр бу мәфсәли-инсанымыз. (с. 587).
Зәррә мәнәм, күнәш мәнәм, чар илә пәнчү шеш мәнәм. (с. 319).

Шеш сөзү бир јердә дөрд кирпијин вә ики гашын чәми кими верилир: ***Кирпији, гашы һесабы шеш кәлир*** (с. 584).

Алты сөзү исә *шеш* сөзүндән фәргли оларағ, *чәһәт* сөзү илә дејил, ади нитг факты кими, *аваз* сөзүнүн тә'јини јериндә *(алты авазәјәм* — с. 424) вә *кәз* сөзү илә бирликдә ишләнмишдир (*Алты кәз алтмыш олур, еј чанымыз* — с. 587).

Алты кәз алтмыш — алты дәфә алтмыш илин күнләринә — үч јүз алтмыш күнә ишарәдир. Гәдим Мисир астрономлары или һәр бири отуз күн олан он ики ајдан ибарәт сајмышлар ки, бу да 360 күн едир. (Бунунла бәрабәр, онлар илин күнләрини јерин күнәш әтрафындакы дөвр етмә мүддәтинә ујғунлашдырмаг үчүн буна беш күн дә әлавә етмишләр. Һәмин тәгвим сонралар дәгигләшдирилмиш вә инди истифадә олунан күнәш системли тәгвимин әсасы олмушдур. Үмумән тәгвимләр тарихиндә ајлары отуз күн һесаблајараг, или үч јүз алтмыш күн тутмаға мејл чох олмушдур).

Једди. Чох ишләнмәсинә көрә бу сај *бир* вә *ики* сајларындан сонра үчүнчү јердә дајаныр. Бу да әфсанәләрә, дини тәсәввүрләрә, гәдим елми анлајышлара көрә бир сыра һадисәләрин једди сајына бағлылығы илә әлагәдардыр; классик ше'рин мүгајисәләри, бәнзәтмәләри илә әлагәдардыр.

а) Көјүн вә јерин једди гаты. Гәдим астролокијаја көрә, көј дә, јер дә једди тәбәгәдән (мәртәбәдән) ибарәтдир. Азәрбајчан классик әдәбијјатында бунунла әлагәдар чохлу ифадәләр, мисралар вар. Дастан вә нағылларымызда, аталар сөзләри вә мәсәлләрдә бу тәсәввүрлә әлагәдар фикирләрә тез-тез раст кәлирик. Инди дә Азәрбајчан данышыг дилиндә мүбалиғә кими, *көјүн једди гаты, јерин једди гаты* ифадәләриндән истифадә олунур.[22]

[22] **Гејд.** Мүасир елми фикрә көрә дә, көјүн вә јерин једди гаты вар. Бу о демәкдир ки, классик әдәбијјатда, еләчә дә Нәсиминин әсәрләриндә көјүн вә јерин гатлары һаггындакы фикирләр елми әсаслара маликдир. «Једди»нин дә бу мә'налары һәмин әсасларла бағлыдыр.

Нәсиминин ше'рләри дә бу мә'нада хејли материал верир

Једи гат јер, једи дәхи көкдүр,
Анла бу једдини ки, күлфәтдир. (с. 339).

Једдидир нури сәмавату зәмин,
Једдидир, һәр талибә декил һәмин (с. 485).

Мәсәлдә тәби'миздир једди гат јер,
Ағачлар түк олур, даг үстүханым (с. 633).

Һәг деди ким, јер једиву көј једи,
Ламәкан тәхтиндә кизлидир једи. (с. 609).

б) Ејни тәсәввүрлә бағлы једди сәјјарә — једди улдуз. Күнәш системини тәшкил едән једди сәјјарә нәзәрдә тутулур: Күнәш, Ај, Меркури, Марс, Венера, Сатурн, Јупитер. Көјүн једди гаты һаггындакы тәсәввүр бу сәјјарәләрин сајы илә әлагәдардыр. Бә'зән һәтта *көјүн једди гаты* илә *једди сәјјарә* ејни мә'нада ишләдилир.

Он ики бүрч илә једди кәвакиб,
Олуб башдан ајаг бу једди саным. (с. 635).

в) Једди иглим. Орта әср чоғрафијачылары јери једди иглимә (һиссәјә) бөлүрдүләр. (Бу бөлкү инсан јашајан јерләрә аид иди). Шаирләр бу бөлкүдән рәмзи мә'налар ифадәси үчүн истифадә етмишләр. Нәсими дә бу бөлкүјә ишарә илә јазыр:

Булмушам чүн кишвәри-фәзлин једди иглимини,
Кејгубаду гејсәрү Чәмшиду фәғфур олмушам. (с. 427).

Једди иглимә мәканәм ламәкан,
Олмушам чүн чүмлә шејдә бикуман. (с. 628).

Једди иглим. долдолудур үнләри,
Ашикараву ниһан бил бунлары. (с. 630).

Нә рә'на сидрәдир, јарәб, бојун аләмдә, еј һури,
Ким, анын гәдду баласы једди иглимә сәрвәрдир. (с. 465).

г) Чәннәтин једди гапысы: *Једди олмушдур бу шәһрин гапуси* (с. 632).

ғ) Чәһәннәмин једди мәртәбәси.

Начинс сөһбәти декил илла једи даму,
Фәзл илә ејлә, ја илаһ, әчрәна минәл-әзаб. (с. 491).

Кәр диләрсән сәадәти—әбәди,
Дамују бил ки, ничүн олду једи. (с. 561).

д) Нәсимидә «једди» сајы даһа чох инсанын ики гашынын, дөрд кирпијинин вә сачынын чәми кими ишләдилир.

Кирпикин гашынла зүлфүн једди ајәт олду чүн,
Бу једди ајәт суалына нә верирсән чаваб? (с. 492).

Каф—Кәламуллаһ илән сәб'үлмәсанидир үзүн,
Зүлфү гашун кирпикиндир једди ајат хәттиһа. (с. 528).

Чамалын једди ајаты ки, зүлфү гашу кирпикдир,
Гылыр изһари-һәг заһир, бәјаны көр ки, ваге'дир. (с. 467).

Јери кәлмишкән дејәк ки, бир сыра фәлсәфи вә дини китабларда «једди» мүгәддәс сај һесаб олунур. Бә'зи мәрасимләрин једди илә бағланмасы (мәсәлән, өләнин једдинчи күнүнүн хүсуси гејд едилмәси) да бунунла әлагәдардыр. Бу сајын мүгәддәсләшдирилмәсинин бир сыра сәбәбләри вар. Јухарыда једди сајы илә әлагәдар гејдләри—көјүн вә јерин једди тәбәгәдән ибарәт олмасы, чәннәтин једди гапысы, чәһәннәмин једди тәбәгәси вә саирәни һәмин сәбәбләрдән һесаб етмәк олар. Бундан башга, Адәмин адынын (әрәбчә) једди һәрфлә јазылмасы, Гур'анын биринчи сурәсинин једди чүмләдән (ајәдән) ибарәт олмасы, јенә Гур'анда «салам» (сүлһ) сөзүнүн једди дәфә тәкрары вә с. һаллар «једди» сајынын мүгәддәс һесаб едилмәсинә сәбәб олмушдур.

Б. М. Гранденин ашағыдакы сөзләрини дә бура әлавә етмәји лазым билирик:

«В древнееврейских поэтических текстах число «семь» часто употребляется в обобшающем значении «некоторое немалое число», «неоднократно», иногда в

форме двойственного числа... Следует учесть священное и магическое значение этого числа, например: принесение семи жертв, обрызгивание семь раз, семь лампад в осветильнике, семь дней недели, семь небес; в древней Вавилонии: семь злых духов, 14 (дважды семь) лихорадок, семь предметов одежды у богини Иштар и т. д. Вероятно, число «семь» на некотором этапе было предельным числом, отсюда его частое применение в качестве круглого числа для обозначения не очень большого количества предметов, или действий. Что касается магического смысла, то он мог присоединиться к существовавшему уже в языках числительному «семь» в более позднюю эпоху, хотя бы в связи астральным представлением о семи небесных телах (солнце, луна, пять планет) и о лунных фазах (четыре фазы по семь дней).[23]

А. А. Нејхарт, И. А. Шишов «Семь чудес древнего мира» адлы әсәрләриндә јазырлар: «Једди сајынын мүгәддәс олмасы һаггында белә бир еһтимал да вар. Мә'лум мүлаһизәјә әсасән, каинатын илкин әсасыны дөрд үнсүр (һава од, су, торпаг) тәшкил едир. Она көрә дә мә'лум үнсүрләрин сајы олан *дөрд мүгәддәс* һесаб едилир. Ај, улдуз, Күнәшин әлавәси илә једди сајы алынмышдыр ки, бурада да једди сајы мүгәддәс һесаб едилир».[24]

Нәсими *једди* илә әлагәдар олан тәсәввүрләри: дини еһкамлары инсанла бағлајыр, једди анлајышларыны инсанын гашларындан, киприкләриндән вә сачындан ибарәт олан једди хәттә аид едир. Узаға кетмәдән, Нәсиминин «Сечилмиш әсәрләри»нә јазылмыш шәрһләрдән бир-икисини мисал кәтирмәклә кифајәтләнирик. Мәсә-

[23] Б. М. Гранде. Введение в сравнительное изучение семитских языков, М., 1972, с. 307.
[24] А. А. Нејхарт, И. А. Шишков. Семь чудес древнего мира, М. —Л., 1966, с. 7.

лән, Гур'анын 78-чи сурәсинин 10—11-чи ајәләриндә јерин, көјүн, дағларын, кечә-күндүзүн вә саирәнин јаранмасындан бәһс едилир вә инсанлара мүрачиәтлә дејилир ки, «Сизин үзәриниздә једди мөһкәм шеј јарадараг онлары парлаг чыраг еләдик». Руһанилерин фикринчә, «једди мөһкәм шеј» једди сәјјарә демәкдир. Нәсиминин фикринчә исә, Гур'ан ајәсиндә көстәрилән «једди мөһкәм шеј» инсанын үзүндәки једди хәттә ишарәдир (Бах: Нәсиминин «Сечилмиш әсәрләри», с. 650). Јахуд Нәсими «Једди хәт сәб»үлмәсани олду үзүндән нишан» (с. 153) — дејә Гур'анын фатиһә сурәсинин ајәләрини (сәб'үлмәсани — једди гошалар) инсанын үзүндәки једди хәттин нишаны һесаб едир.

Бир рүбаисиндә шаир, инсана бүтөвлүкдә бу једдиләрин тәзаһүрү кими мүрачиәт едир:

Кирпијин гашынла зүлфүндүр једи,
Јер једиву көј једи, сән дә једи (с. 613).

е) Дини рәвајәтләрә көрә, бәшәр тарихиндә јүз ијирми дөрд мин пејғәмбәр олмушдур. Бунлардан једдиси дини китаб јарадыблар, онлар һәмин јүз ијирми дөрд мин пејғәмбәри тәмсил едә билир. Китаб јарадан пејғәмбәрләр бунлардыр: Адәм, Ибраһим, Давуд, Сүлејман, Муса, Иса, Мәһәммәд. Бунларын һәр бири өзләринә мәхсус мө'чүзәләри илә сәчијјәләнир. Ашағыдакы бејтә фикир верин.

Једдидир, дөрд једдидән бир једдидир,
Јүз ијирми дөрд јенә үч једдидир. (с. 584).

Икинчи мисрада јүз ијирми дөрд мин вә једди пејғәмбәр мүнасибәтинә ишарә едилир. Биринчи мисрада једди сурә вә ијирми сәккиз әрәб һәрфләринин мүнасибәти верилир вә јенә дә једдијә иснад едилир. Ашағыдакы бејтдә исә једди пејғәмбәрин једди дини китабы нәзәрдә тутулур. Шаир бунлардан бирини — Фурганы

(Гур'аны) ајырыр, әсас кими көтүрүр. Бурада да једди китаб Гур'анын једди ајәси илә мүгајисәдә алыныр, лакин Нәсими бу ајәләри инсанын — көзәлин һүсн китабыны охујаркән көрүр:

Охудум дәрси-һүснүн ајәтини,
Једди мүсһәф кими Фүрганы көрдүм. (с. 140).

Нәсими һәрдән једди илә бағлы бир нечә мә'наны бир бејтә топлајыр:

Једди дајә, дөрд ана, доггуз атадан бәрү
Һәшшү чәһарү пәнчәм, уш јенә шеш чәһатәм. (с. 397).

Једди јердир, једди көкдүр, једди дәрја, једди хәт,
Једди мүсһәф, једди ајәт, јәди-бејзасы нәдир? (с. 463).

Сәккиз. Бу саја бир нечә јердә тәсадүф едилир. О, бир гајда олараг, *чәннәт»* сөзү илә ишләдилир. Дини әфсанәјә көрә, чәннәтин сәккиз бағы вә буна ујғун олараг, сәккиз гапысы вар. Нәсими чәннәт, чәннәт бағлары вә чәннәт гапылары һаггындакы дини тәсәввүрләри инсанла бағлајыр, көзәлин — инсанын чамалыны онлардан үстүн тутур.

Еј сәкиз чәннәти-әднин бағү бостаны үзүн,
Күлдән анын күлшәни бибәркү бибар олмасун. (с. 158).

Сәкиз чәннәт үзүндән заһир олду,
Мәкәр сән әһли-үрфан рәһбәрисән? (с. 161).

Сәккиз гапысыдыр чәннәти-әднин,
Гашынла кирпијин, зүлфүн мүәнбәр. (с. 243).

Еј сәкиз чәннәти-едни әрз едән заһид мана,
Мән бу күн јарын чәмалиндә күлүстан булдум уш. (с. 306).

Бу мисалларда чәннәт гапылары илә инсан үзүнүн хәтләри мүгајисәләндирилир, чәннәтин сәккиз гапысыны инсанын көркәминдә — сәккиз хәтдә көрүр. Сәккиз хәтт дејәндә, әввәлдә гејд етдијимиз ики гаш, дөрд кир-

пик вә сачын тәшкил етдиіи хәтләр нәзәрдә тутулур; бу нсә, дејилдији кими, једди сајыны верир вә бу хәтләрин ифадәси үчүн, бир гајда олараг, једди сајындан истифадә олунур. Лакин сачын ики јерә ајрылмасы бир хәтт артырыр вә бу хәтләр сәккиз олур. Шаир ше'рләринин бириндә һәр ики сајдан истифадә едир вә дедијимиз сајлар мүнасибәтини көстәрир: *Једди хәттин китабындан сәккиз чәннәт ајан олду* (с. 465).

Бир мәснәвисиндә шаир инсан оғлуна һәр ики дүнјанын сирләринә акаһ олмағы төвсијә едир вә бу сирләр ичиндә чәннәт гапысынын сәккиз олмасы сиррини дә анламағы лазым билир: *Сәккиз олду гапусу үчмағын* (с. 561).

Доггуз. Бу саја бир-ики јердә раст кәлдик. Бунлардан икиси *ата* сөзү илә ишләнмишдир.

> Једди дајә, дөрд ана, доггуз атадан бәру
> Һәшшу чәһару пәнчәм уш јенә шеш чәһатәм. (с. 397).

Бурада *једди дајә*—јерин једди гаты, *дөрд ана*—дөрд үнсүр мә'насындадыр; *доггуз ата* ифадәси илә Нәсими доггуз көј тәбәгәсини нәзәрдә тутур. Бир сыра әдәби вә фәлсәфи әсәрләрдә әрәбчә *аба* (аталар) ады илә једди сәјјарә нәзәрдә тутулур. Гәдим астрономија елминә көрә, сәмада һәрәкәт едән једди сәјјарәдән башга, ики сакит улдузлар тәбәгәси дә вар. *Әрш* вә *күрси* адланан бу тәбәгәләри дә нәзәрә аланда, көј доггуз тәбәгәдән ибарәт һесаб олунур. Нәсими доггуз ата дејәндә буну нәзәрдә тутур.

Шаир белә бир суал гаршысында галдығыны да е'тираф едир:

> Бу доггуз чәрхи-муәлләг нәдән олду тәртиб,
> Бу фәләк алтында дөнән көвкәби-сәјјар нәдир? (с. 327).

Маһмуд Шәбустәри чисмләри ики нөвә бөлүр: садә

вә мүрәккәб. О, доггуз көј чисмини (еләчә дә дөрд үнсүрү) садә чисимләрә аид едир.[25]

Ејни мә'нада вә ејни мәгсәд үчүн нөһ (фарс) сөзүндән дә истифадә едилмишдир *Чар илә нөһ шеш мәнәм* (с. 496).

Нәсими бир ше'риндә доггуз мә'насында әрәб дилинин *тис'ә* (доггуз) сөзүндән истифадә етмишдир.

> Тис'ә ајат, ашәти Мусаву ләвһин сиррини
> Истәр исән, кәл гәваф ет мәсчиди-әгсамызы. (с. 344).

Бурадан *тис'ә ајат* — доггуз мө'чузә мә'насындадыр, Мусаја верилән доггуз мө'чузә.

> Тис'ә ајат атәши Мусаву ләвһин сиррини
> Анлајым дерсән, кәл оху сән бизим турамызы (с. 344).

Гәдим вә орта әсрләр фәлсәфи фикриндә кәмијјәт анлајышлары да муәјјән јер тутурду. Нәсиминин әсәрләриндә дә сајлара белә фәлсәфи мүнасибәт чаларлары вар. Биз «бир»дән «доггуз»а гәдәр садә сај адлары һаггында јухарыда дедикләримизә јекун сөзү кими, бир елми мәнбәјә мурачиәтлә ашағыдакылары нәзәрә чатдырмаг истәјирик. Фәлсәфә елмләри доктору, Шәрг фәлсәфәсинин биличиси вә исте'дадлы тәдгигатчысы Закир Мәммәдовун «Бәһмәнјарын фәлсәфәси» (Б., 1983) әсәрини нәзәрдә тутуруг. Бурада охујуруг: «Һәлә X әсрдә Бәсрәдә (Ираг) јаранмыш «Сафлыг гардашлары» (ихван әс-сәфа») адлы чәмијјәтин бурахдығы «Сафлыг гардашлары вә вәфа мүнисләринин трактатлары» адлы енсиклопедијада саја фәлсәфи бахыш вар иди. Саја даир трактатда дејилир ки, сајларын нәфәсләрдәки сурәти мөвчудатын маддәдәки сурәтләринә мүтагибдир».

«Сафлыг гардашларынын» фикринчә, философлар, алимләр вә һикмәт саһибләри мөвчуд шејләрин башланғычларына даир варлығын әсасларындан бәһс етмиш-

[25] Бах: Ады чәкилән әсәр, сәһ. 22.

ләр. Һәр бир групун ағлына кәтирдији шеј дикәрләринин ағылларына кәтирдикләри шејләрдән башгадыр. Белә ки, дуалистләр икилији, нәсраниләр үчлүјү, натуралистләр дөрдлүјү, хүррәмиләр бешлији, дикәрләри алтылығы, башгалары једдилији, сәккизлији, доггузлуғу ағылларына кәтирмишдиләр. Һәр бир тајфа ағлына кәтирдији шеји сөјләмәкдә ифрата вармыш, она алудә олмуш, ондан савајы һеч шеј танымамышдыр.

Онларын трактатларында икилијә материја вә форма, субстансија вә аксиденсија, сәбәб вә нәтичә, ишыг вә гаранлыг, һәрәкәт едән вә сүкунәтдә олан, хејир вә шәр вә и. а.; үчлүјә үч өлчү (узунлуг, ен, дәринлик), үч кәмијјәт (хәтт, сәтһ, чисм), үч заман (кечмиш, индики вә кәләчәк) вә и. а.; дөрдлүјә дөрд тәбиәт (истилик, сојуглуг, рүтубәт вә гурулуг), дөрд үнсүр (од, һава, су вә торпаг), дөрд ашгар (сәфра, ган, бәлғәм вә өд), дөрд фәсил (јаз, јај, пајыз вә гыш), дөрд чәһәт (шәрг, гәрб, шимал вә чәнуб) вә и. а. рәгәмлиләрдән һәр биринә бу гајда үзрә мүвафиг мисаллар чәкилир.

Мараглыдыр ки, «Сафлыг гардашлары» бешлик тәрәфдарлары кими, хүррәмиләри тәгдим етмишләр. Беш сәјјари планет — Сатурн, Јупитер, Марс, Венера, Меркури; беш чисим — од, һава, су, торпаг, көјүн чисми; беш дујғу — ешитмә, көрмә, ијбилмә, дадбилмә вә тохунма; биткидә беш һиссә — көк, көвдә, јарпаг, чичәк вә мејвә бешлијә мисал көстәрилир.

«Сафлыг гардашлары» мөвчуд шејләри јалныз икилик, јахуд үчлүк, јахуд дөрдлүк, бешлик вә и. а. илә məһдудлашдырмағы дүзкүн һесаб етмәјәрәк онлары там һалда көтүрән пифагорчуларын фикирләринә шәрик чыхмышлар: «Пифагорчулара кәлдикдә, онлар һәр бир һаглынын һаггыны вермиш, һәтта демишләр: мөвчудат сајын тәбиәтинә ујғундур. Бунунла ону нәзәрдә тутмушлар ки, мөвчуд шејләрдән бә'зиси ики-ики, бә'зиси үч-үч, бә'зиси дөрд-дөрд, бә'зиси беш-беш вә и. а. олуб, беләчә чохлу мәбләғә чатмышдыр».

Ваһидин саја нисбәтинә јарадычынын мөвчудата нисбәти кими бахан «Сафлыг гардашлары» пифагоризми неоплатонизмин еманасија нәзәријјәсинә ујғунлашдырараг јазырдылар: «Ваһидин тәкрарындан сај нәш'әт едиб чохалдығы кими, јарадычынын ашыб-дашмасындан вә чомәрдлијиндән дә хилгәтләр, онларын тамамы вә камалы нәш'әт етмишдир.

«Сафлыг гардашлары»нын еманасија нәзәријјәсиндә әгл икијә, нәфс үчә, һәјула дөрдә, тәбиәт бешә, чисм алтыја, көјләр једдијә, үнсүрләр сәккизә вә ашгарлар доггуза мүгабилдир. Доггуз тәкликләр мәртәбәсинин сонунчусу олдуғу кими, төрәмәләр дә минерал, битки вә һејвандан ибарәт үмуми мөвчуд шејләр мәртәбәсинин сонунчусудур».[26]

Нәсиминин «Сечилмиш әсәрләри»ндәки ше'рләриндә *он, ијирми, отуз, гырх, алтмыш, јетмиш, сәксән* сајларынын ајрылыгда, сај бирләшмәләриндән кәнар ишләнмәсинә раст кәлмәдик. *Јүз* вә *мин* сајларындан исә тез-тез истифадә едилмишдир. Лакин һеч јердә бу сөзләр һәрфи мә'наларында — конкрет «јүз» (100) вә конкрет «мин» (1000) дејил, гејри-мүәјјән чохлуг анлајышынын ифадәси үчүн ишләдилмишдир.

Јүз.

Шаһын гулујам, ејләмишәм јүз кәрә играр,
Бел бағламышам, бәндә бәфәрмани-филани. (с. 94).

Көнлүмүн виранәсиндә кәнчи-пүнһан булмушам,
Олмушам шол маһә гурбан, јүз дилү чан булмушам. (с. 146).

Еј инчуји мәдһ ејләјән, јагутуну чөвһәр билән,
Мән булдуғум дүрданәји јүз бәһрү канә вермәзәм. (с. 132)

---

[26] Бах: ады чәкилән әсәр, с. 82—84.

Мин.

Һәр рәгибин күндә мин көз тә'нәсин нуш ејләрәм,
Мән Нәсими, сән пәри, зинһар сәндән дөнмәзәм. (с. 130)

Мишкин сачын һәр тарәсин ики чәһанә вермәзәм,
Лә'лин вүсалын бир нәфәс мин дадлу чанә вермәзәм. (с. 132).

Бир хәтәнк атдыгда јарә кирпијин,
Мин чикәр диләр ки, јара кирпијин. (с. 594).

Нәсиминин ше'рләриндә ишләдилән сај бирләшмәләрини гејри-мүәјјән вә мүәјјән (конкрет) кәмијјәт билдирмәләри бахымындан ики јерә ајырмаг олар.

1) Бунлардан бир гисми конкрет кәмијјәт билдирмәк үчүн дејил, гејри-мүәјјән кәмијјәт ифадә етмәк үчүн ишләдилир.

Бу мәгсәдлә даһа чох *јүз мин* бирләшмәсиндән истифадә едилир. Јухарыда һаггында данышдығымыз *јүз* вә *мин* сајлары кими, бу сајларын бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш *јүз мин* сај бирләшмәси дә чохлуг, даһа бөјүк чохлуг билдирир.

Ким ки базар етмәди зүлфүндә јүз мин чан илә,
Та әбәд васлилә анын һеч базар олмасын. (с. 170).

Әкәр беш күндә бу дөвран сәнә әл версә, еј агил,
Ки, шадлыг көстәрәр бир дәм, дөнәр јүз мин мәлал ејләр. (с. 216).

Ким ки јари-бибәфа һасил гылыр,
Чанына јүз мин бәла һасил гылыр. (с. 585).
Һәр фириштә сурәтин јанында јүз мин див олур. (с. 617).

Нәсиминин дилиндә *бир-ики, бир-ики-үч* һәмчинс сај сырасындан да истифадә едилир. Бунлар да гејри-мүәјјән кәмијјәт билдирир, лакин *јүз мин* бирләшмәсиндән фәргли олараг, бурада кәмијјәт азлығы, кәмијјәт мәһдудлуғу анлајышы вар.

Бу чисм евинә, талиба, сејр едәрәк чүн чан кәлир,
Бу евдә баги санма ким, бир-ики күн меһман кәлир (с. 514).

Мә'рифәт кәсб етмәдин, сән фанисән,
Бир-ики күн дүнјанын меһманисән. (с. 606).

Бир-ики-үч күн чаһандыр чајикәшт,
Фанда гылмаз, кечәр чүн дәр күзәшт. (с. 576).

Мараглыдыр ки, *күн* сөзү гаршысында ишләнәрәк азлыг билдирән *беш* сајы кими, *бир-ики, бир-ики-үч* һәмчинс сај сыралары да *күн* сөзү илә ишләнмишдир.

Нәсиминин ше'рләриндә тез-тез истифадә олунан *«он сәккиз мин»* бирләшмәсинин дә гејри-мүәјјән кәмијјәт билдирмәсиндән бәһс етмәк оларды. Лакин бу бирләшмәнин, бир гајда олараг, *«аләм»* вә *«чаһан»* сөзләринин тә'јини кими ишләдилмәси мәсәләни дәјишир. Белә ки, «он сәккиз мин аләм» тәсәввүрүндә «он сәккиз мин» — мәһз чохлуг, һәддиндән артыг чохлуг мә'насында ишләдилмишдир. Лакин бу анлајыш еһкам кими гәбул едилмиш, аз вә ја чох дејил, мәһз он сәккиз мин (18000) аләм һаггында фикир сабитләшмишдир. Нәсими, бир нөв, һазыр, сабит анлајышы тәкрар едир. Бу анлајышда аләмин, чаһанын сајы гејри-мүәјјән дејил; он мин дә дејил, он беш мин дә дејил, аз да дејил, чох да дејил; мәһз он сәккиз миндир. Она көрә дә Нәсими дилиндә *он сәккиз мин* — сөзүн һәгиги вә конкрет мә'насында алынмалыдыр.

Таһири гүдси дејән руһүл-әминдир мәнтигим,
Он сәккиз мин аләмин сирринә пүнһан кәлмишәм. (с. 336)

Он сәккиз мин аләмин ајинәсидир сурәтин. (с. 508).

Он сәккиз мин аләм ичрә сәрбәсәр
Һәгги көрдүм, допдолудур бәһрү бәр. (. 582).

Он сәккиз мин чаһана чан мәнәм уш. (с. 554).

Галан сај бирләшмәләри, әсасән, һәгиги-конкрет мә'насында истифадә олунур. Бунлар арасында тез-тез тәкрар олунан отуз ики вә ијирми сәккиз сајларыдыр. «Ари-

фи-ламəкан отуз икидир» мəтлəли кичик бир ше'рдə *отуз ики* ифадəси доггуз дəфə ишлəнмишдир:

Арифи-ламəкан отуз икидир,
Саhиби-чисмү чан отуз икидир.

Ач көнүл көзүнүвү күзкүjə бах
Ки, jəгин бикүман отуз икидир.

Чүн үзүдүр китаб, аjəти,
Истүва илə сан отуз икидир.

Енди Иса, кəтирди ширки-хилаф
Уштə саhибзəман отуз икидир.

Сидрəтүл-мүнтəhанын əгсамы,
Саjар исəн, həман отуз икидир.

Сəнсəн үммүл-китабын əсрары,
Бил ки, сəб'үл-мəсан отуз икидир.

Вəhjү илhамү jа нəбиjjү вəли,
Верəн, алан əjан отуз икидир.

Көр Нəсими ки, сурəти мə'ни,
Ашкарү ниhан отуз икидир (с. 436).

Исламын дини китабы Гур'ан 28 həрфлə, hүруфилəрин илhам вə мə'нəви гида мəнбəjи «Чавиданнамə» 32 həрфлə jазылмышдыр. Һүруфилəр үчүн həр ики китаб мүгəддəсдир. Бу исə hүруфилəрин нəзəриндə həмин саjларын даимилиjини вə мүгəддəслиjини тə'мин едир.

Бу саj адлары hансы мөвгедə, hансы сөзлəрин əhатəсиндə ишлəнир-ишлəнсин, фарс вə əрəб həрфлəринин ифадəсини верир. Һүруфилəр бу həрфлəри илаhилəшдирмишлəр; онлар белə hесаб едирдилəр ки, həр шеj, аллаhын өзү дə мəhз бу həрфлəр васитəсилə дəрк едилир; бу həрфлəр инсанын варлығында вə сурəтиндə өз əксини тапыр.

Инсанын ики гашыны, дөрд кирпиjини вə сачыны ифадə едəн jеддини онларын əсасыны тəшкил едəн үнсүрлəрин (дөрд үнсүр) саjына вуранда 28 алыныр. Сач ики jерə аjрылыр вə jедди деjил, сəккиз саjы алыныр, сəккизи дөрдə вуранда отур ики алыныр. Белəликлə, 28 дə, 32 дə инсан чамалы илə бағланыр.

Һүруфилəрин идеологу Фəзлуллаh Нəими «Чавиданнамə» əсəриндə тəрсалара хитабəн jазыр: «Еj тəрса, hаг-тала Адəмə отуз ики həрфлə сөз демишдир. Иса руhуллаh да буна ишарə верəрəк билдирмишдир ки, илк дəфə көjдəн jерə енəн сөз олмушдур. Аллаh да həмин сөздəн ибарəтдир... Адəмə билдирилəн həмин сөз əзəли вə əбəдидир. Мəсиhинин билдирдиjинə көрə, əввəл Адəмə сөз енмишдир. О сөз дə 32 həрфдəн ибарəт олмушдур. Демəли, 32 həрфдəн ибарəт олан Мəсиhин өзү дə аллаhдан аjры деjил, илаhи варлыгла бағлыдыр. Суjун jашлығы, одун həрарəти, күнəшин ишығы, көjлəр вə jерлəр олмадыгда да, илаhи кəлам вə сөз олмушдур. Она көрə дə Адəмə илаhи тəрəфиндəн билдирилəн сөз əзəли-əбəди саjылыр».[27]

Отуз ики вə иjирми сəккиз фарс вə əрəб həрфлəри илə бағланан бу идеjа Нəсими ше'рлəриндə мүхтəлиф рəнклəрдə поетик ифадəсини тапмышдыр:

Вəчhиндə jазмыш иди анын иjирми сəккиз həрф,
Хəтти-бəjани-həрфү кəлам олмадан həнуз. (с.71).

Иjирми сəккиз həрф ким, həгги китабыдыр үзү,
Охукил дөрд кəз jенидəн сирри-ма-əвhаjи көр. (с. 453).

Катиб ки үзү həрфини jазды отуз ики
. jиjирми сəккиздəн,
Ол адəми-хаки будур, адəм хəбəридир,
гыл нəгши-əзəлдəн. (с. 523).

[27] Ситат Мирзə Аббаслынын «Jүксəк бəшəри дүшүнчəлəрин көркəмли тəрəннүмчүлəри» мəгаләсиндəн көтүрүлмүшдүр. Бах: «Нəсими» (мəгалəлəр мəчмуəси). Б., 1973, сəh. 250.

Бир бүсати-ешг имиш шәтрәнчи-зат,
Отуз икидән кәлибдир каннат. (с. 577).

Һәг тәала адәм оғлу өзүдүр,
Отуз ики һәг кәлами сөзүдүр.
Чүмлә аләм, бил ки, аллаһ өзүдүр,
Адәм ол чандыр ки, күнәш үзүдүр. (с. 585)

Еј гәмәр тәл'әтли шәмси-хавәри,
Фөвзә үзүндүр, додағын көвсәри.
Кәр сәни көрсәјди дүшүндә пәри,
Ода салајды отуз ики пәри. (с. 609).

Нәсиминин ше'рләриндә бир-ики јердә раст кәлдијимиз *он дөрд* сајы да фарс вә әрәб һәрфләри илә бағлыдыр. үһруфиләрин фикринчә, әрәб вә фарс һәрфләринин әсасыны он дөрд һәрф тәшкил едир. Бу да Гур'анын 29-чу сурәсинин башланғычында јазылмышдыр. Галан 18 һәрф дә бунлара охшадығы үчүн, бу 14 һәрф һәмин һәрфләри әвәз едир, беләликлә, 32 һәрф алыныр.[28] Нәсиминин ашағыдакы бејти һәмин фикрин ифадәсини верир.

Шәһа, чүн сурәтин Фурганимиздир,
Ол он дөрд хәт бизим Гур'анимиздир. (с. 249).

Нәсими мүхтәлиф әсасларла бу он дөрд ишарәни инсанын үзүндә көрүр. Ахы әрәбчә инсанын үзү мә'насында ишләдилән «вәчһ» сөзү үч һәрфлә (үч самитлә) јазылыр, бу һәрфләрин дә әбчәд һесабы илә чәми он дөрддүр.

Ол шәмси-чанын үзүнә бах, рөвшән он дөрд хәтти көр,
Оху ки, сән көр Мүштәри һәмчүн меһи-габан кәлир (с. 516)

Он ики сајынын да аид олдуғу һәјати, дини-һүруфи објектләр мүхтәлифдир.

[28] Бах: Имадәддин Нәсими. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1973, сәһ. 663.

а) Илин он ики ајы: *Он ики ај долар, бир ил түкәнәр* (с. 637).
б) Шиәләрин он ики имамы:

Һәм бу он ики имамын һөрмәти-һәгги үчүн
Бу һәва илә мәни јандырма фин-нарил-зәла. (с. 489).

в) Он ики сәма бүрчү — Күнәш системини тәшкил едән он ики улдуз: Һәмәл, Сур, Чөвза, Сәрәтан, Әсәд, Сүнбүлә, Мизан, Әгрәб, Гөвс, Дәлв, Һут.

Мәғрибү мәшригдән олду сејлимиз,
Једди улдуз, он ики бүрч әслимиз. (с. 587).

Он ики бүрч илә једди кәвакиб
Олуб башдан ајағ бу једди саным. (с. 635).

г) Гур'анын он ики ајәси:

Ала көзүндә һәг чүн јазмыш он ики ајәт,
Уш мүсһәф, уштә тәфсир, үш ејнинин аласи. (с. 83).

Јашыл лөвһ үстүнә һәгдән јазылмыш он ики ајәт,
Гашын вәһји бу ајатын рүмузун тәрчүман етди. (с. 84).

Көрүндүјү кими, шаир Гур'ан ајәләрини инсанын үзүндә охујур: 1) Аллаһ бу он ики ајәни сәнин ала көзүндә јазмышдыр; бу, мүгәддәс китабдыр, тәфсирдир, һәм дә сәнин көзләринин аласыдыр; 2) Аллаһ сәнин јашыл рәнкли көз гапагларынын үстүнә он ики ајәни јазмышдыр, гашынын үстү — алнын бу ајәләри ифадә етди, онларын тәрчүманы олду.

д) Он ики фәнн. Орта әср мүсәлман өлкәләриндә әрәб елми он ики фәнни әһатә едирди вә јахуд он ики фәнн кими тәдрис едилирди. Гур'ан, һәдис, тәфсир, әдәбијјат, әруз, чоғрафија, тарих, инша, хәттатлыг, тибб, фиғһ, нүчум. Фикримизчә, «Еј ки, јетмиш једди һәрфин он ики хасы нәдир» (с. 463) мисрасында буна да ишарә вар.

Он алты

Рухун ләвhиндәки он алты хәттин
Әләл-әтр устува рәhманимиздир. (с. 249).

Он једди

Еви бир, бачасы једди, бабы үч,
Әhли-бејт илә өзү он једдидир. (с. 584).

Он сәккиз

Једди олмушдур бу шәhрин гапусу,
Он сәккиз олмуш тәмамәт јәпуси. (с. 637).

Ијирми дөрд

Алты авазә, он ики пәрдә, јикирми дөрд шүаб,
Һәм рүбабү әрғанунәм, чәнк илә тәнбуријәм. (с. 424).

Гырх сәккиз

Үч јүз алтмыш алты мәнзил, гырх сәккиз јердә мизан (с. 463)

Јетмиш ики

Һүснүн вәрәги лисанә кәлди,
Јетмиш ики тәрчүманә кәлди. (с. 542).

Јетмиш үч

Отуз ики мәнзили вар илинин,
Јетмиш үч дүрлү мәгамы јолунун (с. 629).

Јетмиш једди

Мисали-Кә'бәдир үзүн фәла тәдү мәәллаh,
Чү јетмиш једди hәрф олду үзүндән кафу hа кәлди. (с. 347).

Јетмиш једди hәрфин он ики хасы нәдир? (с. 463).

Сәксән дөрд

Талиба, әввәл гәдәм үч дөрд кәрәк,
Дөрдү дәрддүр, дөрдүнә үч дөрд кәрәк.
Әгрә әл Гур'ан әла hәрфи ки вар,
Јар үзүндә дәхи сәксән дөрд кәрәк. (с. 596).

Јүз ијирми дөрд

Јүз икирми дөрд јенә үч једдидир. (с. 584).

Үч јүз алтмыш

Үч јүз алтмыш күндурур дөвранымыз,
Алты кәз алтмыш олур еј чанымыз. (с. 587).

Үч јүз алтмыш мәнзили вар суринин,
Бу тәчәлли шәhри Муси Туринин (с. 629).

Үч јүз алтмыш алты

Үч јүз алтмыш күндүрүр дөвранымыз,

Отуз ики мин

Јә'ни отуз ики мин пејғәмбәрин,
Дилләрини анлағыл сән бунларын. (с. 632).

Нәсиминин ше'рләриндә гејри-мүәјјән кәмијјәт билдирән *чох* вә *аз* сөзләриндән дә истифадә едилмишдир. Шаирин мисал сечдијимиз «Сечилмиш әсәрләри»ндә *чох* сајы тәхминән ијирми дәфәјә гәдәр ишләнмишдир, аз сајына исә бир ше'рдә раст кәлдик, о да чох сајы илә јанашы онунла hәмчинс үзв кими ишләнмишдир.

Һәр бир үлумин кәрчи ким, вардыр мәгали азү чох,
Елми-лүдәнни охујан дәрвиш кедәр, султан кәлир. (с. 516).

Чох сајы мүхтәлиф вәзијјәтләрдә ишләнмишдир. Әшјанын, hәрәкәтин әламәтини, кәмијјәтини, заман өлчүсүнү билдирмәк үчүн ишләнир; тә'јин, зәрфлик ролунда, хәбәр ролунда, мүрәккәб хәбәрин тәркиб hиссәси кими чыхыш едир.

Һәгигәт әhли оласан, кәрүнә hәр нә ки вар,
Дәминдә мә'рифәтиндән булуна чох hәсәнат (с. 496).

Сығырлыг чох јемәк, шәhвәт ешәклик,
Јавуз ху гурд, тилки hијлә гыланым. (с. 638).

Еј чәннәтин хәндан күлү, ачы фәрағын хар имиш,
Мүштагә дирлик сәнсизин, валлаһ ки, чох дүшвар имиш. (с. 313).

Мө'минә һәг дүнјаны зиндан деди,
Мө'минә чох галмаја зинданымыз. (с. 324).

Зәргү ријасы чохдур, суфи сөзүнә ујма,
Нијчүн ки, даим иши тәзвир илә ријадыр. (с. 435).

Һәр фириштә сурәтин јанында јүз мин див олур,
Ханда ким гәллаш олурса, чох олур гулмашлар (с. 617).

Нәсиминин ше'рләриндә кәмијјәтин мүәјјән һиссәсини билдирмәк үчүн дә сај бирләшмәсиндән истифадә едилир.

Өмр олунча сәчдә гылсан, миндә бир олмаз гәбул (с. 483)

Сыра билдирмәк гајдасы да мүасир дилимиздәки кимидир.

Әја, мө'мин, кәр истәрсән сәадәт,
Өзүнә пешә гыл даим се адәт.

Әввәл, тәб'и-ләтифү хүлги-никү,
Икинчи, һәм кәрәм, чудү сәхавәт. ч

Үчүнчү, олма һәркиз бивүзу сән,
Јери, һәг бујруғун тут, гыл ибадәт. (с. 332).

Адәми јандыран һәрарәтдән
Дәхи дөрдүнчүсү һәрарәтдир. (с. 340).

Нәсиминин дилиндә сајлар мүхтәлиф лексик, морфоложи вә синтактик вәзијјәтләрдә фәалијјәт көстәрир. Сөз јарадычылығында иштирак едир вә онларын бу фәалијјәти бир нитг һиссәси кими сај даирәсиндән кәнара чыхыр: *бирлик, икилик* (с. 452), *бирикмәк* (с. 564). Мүрәккәб сөзләрин компонентләри кими чыхыш едир: *икигат* (с. 543), *онкүнлүк* (с. 472). Һал, мәнсубијјәт, хәбәрлик шәкилчиләри гәбул едир: *«Анла бу једдији»* (с.

339); *«Инкар әһлин сөјләдирсән, бирә јүз дер, јүзә мин»* (с. 441); *«Катиб ки үзү һәрфини јазды отуз ики јикирми сәккиздән»* (с. 523), *«Отуз икидән кәлибдир каинат»* (с. 577); *«Алты дөрдүн тасинә дүшдү көнүл»* (с. 598); *«Һәјадыр бириси, бири әдәбдүр, Бири дәхи нәдир: ховфи-гијамәт»* (с. 332); *«Шәрбәтин тәшнәси үчүнчүсү»* (с. 340); *«Мејү мә'шуг, сәбзә, аби-рәван, Бәнди-гәмдән бу дөрдү верди нәчат»* (с. 570); *Једдидир нури-сәмавату зәмин, Једдидир, һәр талибә дикил һәмин»* (с. 633).

Бүтүн бунлар көстәрир ки, XIV әср Азәрбајчан дилиндә сај, ишләнмә мөвгеји, нитгдәки ролу бахымындан да чох фәал сөзләр сырасында олубдур. Нәсимидән сонракы алты әсрлик инкишаф Азәрбајчан дили сајлары системиндә елә бир чидди дәјишикликә сәбәб олмајыб. Бирдән јүзә гәдәр сајларын һамысы *(бир, ики, үч, дөрд, беш, алты, једди, сәккиз, доггуз, он, ијирми, отуз ,гырх, әлли, алтмыш, јетмиш, сәксән, дохсан* (Нәсимидә раст кәлмәсәк дә), *јүз* вә *мин* сөзләри. Сонралар *милјон, милјард* вә ади данышыгда ишләнмәјән бир-ики башга сај адлары дилимизә дахил олмушдур.

ӘВӘЗЛИК. Нәсими дилиндә ишләнмиш әвәзликләр бунлардыр: *мән, сән, о, биз, сиз, бу, ол, шол, шу, ишбу, уш, шөјлә, белә, елә, һәмин/һаман, ким, нә, һара, нечә, нечә, һансы, ганда, гаму, өз, кәнду, бүтүн, чүмлә, һәр, филан, кимсә, кими, бири.*

Бу әвәзликләрин әсас гисми ја ејни илә, ја да мүәјјән фонетик дәјишикликлә мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнмәкдәдир, бә'зиләри исә *(кәнду, шол, ишбу, ол, чүмлә, шөјлә)* индики дилимиз үчүн ја формал чәһәтдән, ја да бүтөв бир лексик ваһид кими арха плана кечмишдир. Лакин онларын чохусу башга түрк дилләриндә ишләк сөзләр кими истифадә олунур. Ашағыдакы чәдвәл Нәсими дили әвәзликләри илә мүасир Азәрбајчан дили әвәзликләринин заһири мүнасибәтини көстәрир.

Нэсими дилиндэ	Муас. Азэрб. дилиндэ	Нэсими дилиндэ	Муас. Азэрб. дилиндэ
мэн/бэн	мэн	һансы	һансы
сэн	сэн	нечэ	нечэ
о	о	нечэ	нечэ
биз	биз	ганда	—
сиз	сиз	гаму	һамы
бу	бу	өз	өз
ол	—	кэнду	—
шол	—	бүтүн	бүтүн
шу	—	чүмлэ	—
ишбу	—	һэр	һэр
уш	—	филан	филан, филанкэс
шөјлэ	—	кимсэ	кимсэ
белэ	белэ	—	нэсэ
елэ	елэ	кими	кими
һэмин/һаман	һэмин/һаман	бири	бири
ким	ким	—	бэ'зи
нэ	нэ	—	һачан
һара	һара		

Бу чэдвэл, схематик дэ олса, XIV эсрдэн сонра эвэзлијин инкишафыны да көстэрир.

Көрүндүјү кими, Нэсими дилиндэки эвэзликлэр кэмијјэтчэ бир гэдэр чохдур.

Мэ'лум олдуғу үзрэ, нитгдэ эвэзлијин ишлэнмэ тезлији хејли јүксэкдир. Лакин бу тезлик Нэсими дилиндэ мүгајисэ олунмаз дэрэчэдэ јүксэкдир. Эввэла, дејэк ки, Нэсиминин фактик материал үчүн истифадэ етдијимиз 673 сэһифэлик «Сечилмиш эсэрлэри»нин 616 сэһифэсини эһатэ едэн јүзлэрлэ ше'рлэриндэн јалныз икисиндэ (с. 68, 125), јахуд китабын икичэ сэһифэсиндэ эвэзлијэ тэсадүф етмэдик. Бир, ики, ја үч эвэзлијин ишлэндији ше'рлэр исэ олдугча аздыр. Елэ ше'рлэр вар ки, онларда ишлэнэн эвэзликлэрин сајы отуза, гырха чатыр; тэк-тэк ше'рлэрдэ исэ эллијэ галхыр, һэтта эллини дэ ашыр. Мэсэлэн, мәшһур «Мэндэ сығар ики чаһан, мэн бу чаһана сығмазам» мэтлэли ше'риндэ (с. 319—320) 53; «Дүнү күн мүнтэзирэм мэн ки, бу пэркар нэдир?» мэтлэли ше'риндэ исэ (с. 327—328) 55 эвэзлик ишлэнмишдир. Ашағыдакы түјуғда 18 мүстэгил мэ'налы сөзүн доггузу эвэзликдир:

Еј күнәш, **мэн бундајам, сэн андасан,**
Тагэтим **сэнсиз** кэсилди, **гандасан?**
Шол күнэш рухсарэ, еј мэһ, бэндэсэн.
Сэн ана та бэндэсэн, табэндэсэн. (с. 605).

Эвэзликлэрин ишлэнмэ тезлијинэ көрэ һеч бир Азэрбајчан шаиринин, үмумэн һеч бир Азэрбајчан јазычысынын дилини Нэсими дили илэ мүгајисэ етмэк мүмкүн дејил. Бу, бир тэрэфдэн, Нэсиминин бэдии үслубу илэ, бу үслубда эвэзликлэрин ролу илэ элагэдардыр, дикэр тэрэфдэн вэ эсасэн Нэсиминин фэлсэфи бахышлары, инсана мүнасибэти илэ бағлыдыр.

Эввэла, гејд едэк ки, Нэсими дилиндэ дэ, муасир Азэрбајчан дилиндэ олдуғу кими, эвэзликдэн бир лексик ваһид, бир дил факты кими истифадэ едилир; бэрсиз-бэзэксиз сөз кими. Бурада *мэн* — мэндир, биринчи шэхсин тэкини билдирэн эвэзликдир һеч бир башга мэ'на чалары јохдур; о *(мэн)* һэр һансы мэ'лум вэ гејри-мэ'лум шэхси билдирир. *Сэн* дэ —сэндир; икинчи шэхсин тэкини билдирэн эвэзликдир; онун да һеч бир мэ'на чалары јохдур; һэр һансы бир мэ'лум вэ ја гејри-мэ'лум шэхси билдирир. Башга эвэзликлэр дэ бунлар кими.

Сэн мана јар ол ки, көнлүм бир дэхи јар истэмэз,
Көнлүмүн **дилдары** сэнсэн, **өзкэ** дилдар истэмэз.

Чэннэти-эднин тамашасы рухүн күлзарыдыр,
Ким ки **шол** күлзары булду, **өзкэ** күлзар истэмэз.

Та эбэд һирман имиш һэгдэн нэсиби **һэр ким** ол
Сэндэн, еј дилбэр, ики алэмдэ дидар истэмэз.

Көнлүмүн мэгсуду **сэнсэн,** һачэти **һэгдэн** будур,
Һачэтиндэн ајру көнлүм нэснэ, зинһар, истэмэз. (с. 65)

Јенә мүасир дилимиздә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә әвәзликләр мүхтәлиф синтактик вәзијјәтләрдә ишләнир, синтактик категоријаларын формалашмасында көмәкчи рол ојнајыр (бу һагда ајрыча бәһс едиләчәкдир).

Нәсими дилиндә әвәзликләрин бәдии фигурлар кими истифадәси ади һал алмышдыр; шаир мүсбәт мә'нада сөз ојунуну — поетик сөз ојунуну чох вахт әвәзликләр үзәриндә гурур; бир сыра һалларда мисранын мә'на јүкү әвәзликлә ифадә олунмуш үзвүн үзәринә дүшүр — әвәзлик тез-тез мәнтиги вурғулу олур.

Дүшдү көнүл ала көзүн ағынаву гәрасинә,
Ајрыг анында кимсәнин ағы нәдир, гәрәси нә?

Кәлди фәғанә чан јенә, неј кими, сузу дәрд илә,
Ким **нә** билир, бу хәстәнин дәрди **нәдир,** дәваси нә? (с. 52)

Нејләрәм мән **бунда** дуруб, чүнки дилдар андадыр,
Санма ким, **анла** дедиким Бурса ја Ларандадыр. (с. 202).

Бунунла әлагәдардыр ки, ејни әвәзлијин мүхтәлиф вә ја ејни грамматик формада мисранын әввәлиндә, дахилиндә, хүсусән сонунда (гафијә кими) тәкрары Нәсими ше'риндә ади һалдыр: *Сән сана кәл, сән, сәнә һаг јар ола* (с. 626); *Сөз олубдур, кәнду сөз сөјләр әјан, Кәнду кәнду затини ејләр бәјан; Һәр сифәтдән хали етмиш кәндүзүн, Кәнду кәнду үзинә тутмуш үзүн* (с. 624).

Нәсими дилиндә әвәзлијин ишләнмә тезлијини тә'мин едән әсас амилләрдән бири, дедијимиз кими, шаирин һәјата, дүнјаја, инсана вә тәбиәтә, әтрафында баш верән тәбии һадисәләрә, каинатын сирләринә бахышыдыр; бу сирләри ашкар етмәк, өјрәнмәк еһтирасыдыр; бу сирләри ачмаг, халга — инсана бәјан етмәк еһтирасыдыр.

Мәһз бу сәбәбдәндир ки, Нәсими ше'риндә суал әвәзликләри баш алыб кедир: *Бир нәзәр ејлә, донполу, көр ки, чаһан бәшәр нәдир?; Кәлди кәлән фәна үчүн, кери она сәфәр нәдир?* (с. 459); *Зүлмәт ичиндә көрүнән шәмс илә бу гәмәр нәдир?* (с. 460); јахуд: *Дүну күн мүнтәзирәм мән ки, бу пәркар нәдир? Күнбәди-чәрхи-фәләк, кәрдиши-дәввар нәдир? Бу догуз чәрхи-мүәлләг нәдән олду тәртиб, Фәләк алтында дөнән көвкәби-сәјјар нәдир?* (с. 327); јахуд: *Дүрри-бејзадир вүчудин, һәг нишаны гандадыр? Заһиру батин чү сәнсән, бәс филани гандадыр? Ламәканидир вүчудин гүл-кәфа шәһриндә ии. Ол рүхун инна-илејна бу бәјани гандадыр? Кирпикин Товрату Инчилу забурун сирридир, Дөрд китабын мә'ниси сәб'ул-мәсани гандадыр?* (с. 477);

Әлләмәл-әсма ибарәтдир нәдән?
Сурејн-таһа ишарәтдир нәдән?
Адәми-хаки кинајәтдир нәдән?
Лөвһи-мәһфузи бәшарәтдир нәдән? (с. 605).

Нәсиминин бир сыра ше'рләри һәр бир чүмләси хүсуси тәдгигат вә ја изаһат тәләб едән белә суал-мисралар, суал-бејтләр үзәриндә гурулмушдур.

Әвәзликләрин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә илә белә фикирләрин мүстәгим вә бәдии ифадәсинә аид чох мүхтәлиф нүмунәләр кәтирмәк олар. Лакин биз даһа чох семантик-фәлсәфи тәдгигат тәләб едән бу мәсәләнин дәринлијинә вармаг ишини бир тәрәфә гојур, бу мә'нада јалныз бир-ики шәхс әвәзлијинә диггәти чәлб етмәк истәјирик.

Мән әвәзлији Нәсими дилиндә тез-тез өз мә'на даирәсиндән чыхыр, бу вә ја дикәр шәхси дејил, бәшәр, үмумән инсан мә'насы алыр. Бу мә'нада *мән* бәрабәрдир *инсан*. Инсан исә Нәсими дүнјасында һәр шејдир вә јахуд һәр шеји өзүндә бирләшдирән, әһатә вә экс едән варлыгдыр — мадди вә мә'нәви варлыгдыр, *Мән* бәрабәрдир һәмин *варлыг*. Бу мә'наны Нәсими өзүнә истинад етсә дә, онун әһатә даирәси даралмыр, чүнки елә *Нәсими* дә бәрабәрдир *инсан*. Бу мән—инсан каинатын ејнидир (*Ол-шаһиди-ғејби мәнәм ким, каинатын ејнијәм*

—с. 429); бу мән — инсанын вүчуду он сәккиз мин аләмин ифадәчисидир *(Чүн он сәккиз мин аләмә олду вүчудум ајинә* — с. 429).

Она көрә дә Нәсими тә'лиминдә һәр шеј «мән»дә чәмләнир, *мән*дә јурд салыр, *мән*дә ифадә тапыр; көрдүјүн, ешитдијин, билдијин, һисс етдијин; вар олан, тәсәввүрә кәлән — һамысы мәнәм, мәндәдир. Узун олса да бир ше'ри бура көчүрмәјә билмирик.

Чешмеји-һејван мәнәм, мәндәдир аби-һәјат,
Дур, нечә бир јатәсән физ-зүлмәтил-мәмат.

Чәннәтү һури мәнәм, Көвсәрү Туби мәнәм,
Наријү нур мәнәм, һәм сусузам, һәм Фәрат.

Чәрхи-мәәлләг мәнәм, фаили-мүтләг мәнәм,
Һәгг иләјәм һәг мәнәм, ајәт илә бәјјинат.

Бағ илә бостан мәнәм, тазә күлүстан мәнәм,
Кафирә туфан мәнәм, мө'минә Нуһун-нәчат.

Гибләву иман мәнәм, сурәти-рәһман мәнәм.
Ләвһ илә Гур'ан мәнәм, һәм оручам, һәм сәлат.

Һөччәти-бүрһан мәнәм, Мусији-Имран мәнәм,
Јусифи-Кән'ан мәнәм, Миср илә гәнду нәбат.

Һәм јетирән, һәм јетән, һәм битирән, һәм битән,
Чүмлә мәнәм, чүмлә мән, дәһр илә һәм каннат.

Кәнчи-ниһан уш мәнәм, көвни-мәкан уш мәнәм,
Чүмлә дә чан уш мәнәм, вачиб илә мүмкүнат.

Шәм' илә пәрванәјәм, бәһр илә дүрданәјәм,
Мәсчиду мејханәјәм, мә'бәд илә совмәнат.

Әрши-мүнәггәш мәнәм, чар илә нәһ, шеш мәнәм,
Һәм һәсанат ишләрәм, һәм гылырам сәјјиат.

Бај илә јохсул мәнәм, јолчу илә јол мәнәм,
Ким ки, бу мәнсубәји ојнамады, олду мат.

Мүлк илә малик мәнәм, мүһјиву һалик мәнәм.
Мүршиду салик мәнәм, абиди-әснаму лат.

Гаф илә әнга мәнәм, аб илә сәгга мәнәм,
Чүмләдә һәгга мәнәм, үштә таныг шеш чәһат.

Һәшр илә мәһшәр мәнәм, саһиби-көвсәр мәнәм,
Һәм кәзәрәм дәрбәдәр, әһли-зәкатәм-зәкат.

Әһсәни-тәгвимә чүн гылмады шејтан сүчуд,
Уја ана сәчдә гыл, лә'н ет, аны нарә ат.

Ким ки диларам илә өмрүнү сәрф ејләди,
Һәр күнү ејд олду ејд, һәр дүнү гәдрү бәрат.

Мө'минә мө'миндүрүр күзкү, арыт күзкүнү,
Та көрәсән сән сәни, зат оласан, һәм сифат.

Нәфсини һәр кимсә ки танымады, шүбһәсиз,
Арифи-рәбб олмады, јетмәди ол бисәбат.

Кәнду вүчудиндә чүн булду Нәсими сәни,
Билди јәгин кәндидир мәзһәри-әнвари-зат. (с. 494—495).

Бу садалама, *мән*ин мә'на јығымы дикәр ше'рләрдә давам едир вә шаир ағыла сыған вә сығмајан һеч бир шеји, һеч бир анлајышы *мән*дән кәнара бурахмыр; бунун нәтичәсидир ки, һәр шеј *мәнә* сығыр, *мән* исә һеч шејә сығмыр; чаһана, мәкана, замана, шәрһи-бәјана, чисм илә чана, бәһрәву кана, лисана... сығмыр. Будур јенә «Мәндә сығар ики чаһан...» ше'ри.

Мәндә сығар ики чаһан, мән бу чаһана сығмазам,
Көвһәри-ламәкан мәнәм, көвну мәканә сығмазам.

Әршлә фәршү кафу нун мәндә булунду чүмлә чүн,
Кәс сөзүнүву әбсәм ол, шәрһи-бәјанә сығмазам.

Көвни-мәкандыр ајәтим, затидүрүр бидајәтим,
Сән бу нишанла бил мәни, бил ки, нишанә сығмазам.

Кимсә күману зәнн илә олмады һәгг илә билиш,
Һәгги биләнбилир ки, мән зәнну күманә сығмазам.

Сурәтә баху мә'нини сурәт ичиндә таны ким,
Чисм илә чан мәнәм вәли, чисм илә чанә сығмазам.

Һәм сәдәфәм, һәм инчијәм, һәшрү сират әсинчијәм,
Бунча гумашү рәхт илә мән бу дуканә сығмазам.

Кәнчи-ниһан мәнәм мән уш, ејни-әјан мәнәм мән уш,
Көвһәри-кан мәнәм мән уш, бәһрәвү канә сығмазам.

Кәрчи мүһити-ә'зәмәм, адым адәмдир, адәмәм.
Тур илә күнфәкан мәнәм, мән бу мәканә сыгмазам.

Чан илә һәм чаһан мәнәм, дәһрилә һәм заман мәнәм,
Көр бу ләтифеји ки, мән дәһрү зәманә сығмазам.

Әнчүм илә фәләк мәнәм, вәһј илә һәм мәләк мәнәм,
Чәк дилиниву әбсәм ол, мән бу лисанә сығмазан.

Зәррә мәнәм, күнәш мәнәм. чар илә пәнчү шеш мәнәм,
Сурәти көр бәјан илә, чүнки бәјанә сығмазам.

Зат иләјәм сифат илә, күлшәкәрәм нәбат илә,
Гәдр иләјәм бәрат илә, бәстә дәһанә сығмазам.

Нарә јанан шәчәр мәнәм, чәрхә чыхан һәчәр мәнәм,
Көр бу одун зәбанәсин, мән бу зәбанә сығмазам.

Шәһд илә һәм шәкәр мәнәм, шәмс мәнәм, гәмәр мәнәм,
Руһи-рәван бағышларам, руһи-рәванә сығмазам.

Тир мәнәм, кәман мәнәм, пир мәнәм, чаван мәнәм,
Дөвләти-чавидан мәнәм, ајинәданә сығмазам.

Кәрчи бу күн Нәсимијәм, һашимијәм, гурејшијәм,
Мәндән улудур ајәтим, ајәтә, шанә сығмазам. (с. 319—320).

Һәрдән *сән* әвәзлијинин мә'насы үмумиләшәрәк *мән* мөвгејинә јахынлашыр. Бу һалда о да (*сән* әвәзлији) мүрачиәт олунан, ешидән, динләјән шәхсдән ајрылыр, үмумән инсан мә'насы алыр вә о да *мән* кими—*һәм чаһанын ејнисән, һәм чисмү чан, Сәндән олду, һәр нә ким олду әјан* (с. 603) мөвгејиндә тәгдим едилир. Јахуд она *Сәндәдүр шол канчи-пүнһан, сәндә вар, Гәтрәсән ки, бәһри-үмман сәндә вар* (с. 626) кими дахили әһатә вә кенишлик верилир. *Сән* дә «дүрри-кани-һәр шеј, ламәкан, ваһиди-јеканә һесаб едилир вә дејилир: *Затинә кимсә ирмәз, вәсвини кимсә билмәз* (с. 389). Беләликлә,

сән—инсан ,сән—Аллаһ бәрабәрлији алыныр. Нәһајәт, ашағыдакы мисралары охучулара тәгдим едирик:

Һәг тәаланын кәламы сәндәдир,
Фа вү зад ол бил ки, ламы сәндәдир.
Рөвзәнин даруссәламы сәндәдир.
Көр кәлами һәм сәлами сәндәдир.

Кәл ки, сәнсән, әршү күрси сәндәдир,
Бисту һәштү сиву дүси сәндәдир,
Еј Мәсиһа, руһи-гүдси сәндәдир.
Һәгмисән, јохса ки, әкси сәндәдир?

Еј көнүл һәг сәндәдир, һәг сәндәдир,
Сөјлә һәгги ким, әнәлһәг сәндәдир,
Нури-мүтләг, зати-мүтләг сәндәдир,
Мүсһәфин һәрфи мүһәггәг сәндәдир. (с. 579).

Бу истигамәтли изаһаты мүәјјән дәрәчәдә «биз», «сиз», *бу, о, ол* вә дикәр әвәзликләр үзрә дә апармаг мүмкүндүр. Јухарыдакы өтәри гејдләримизлә Нәсими дилиндә әвәзлијин ишләнмә тезлијинин сәбәбини көстәрмәк истәдик.

Әсас мәгсәдимиз исә Нәсими дилиндә әвәзлијин грамматик мөвгејини, бу мә'нада онун, бир нитг һиссәси кими, инкишаф сәвијјәсини мүәјјәнләшдирмәкдир.

Бурадача бир чәһәти дә гејд етмәји лазым билирик. О да әвәзликләрин мәншәчә, әсасән, милли сөзләрдән ибарәт олмасыдыр. Нәсими дилиндә ишләнмиш отуз ики әвәзликдән ијирми сәккизи әсл Азәрбајчан сөзләридир. Јалныз дөрд әвәзлик кәлмәдир. Бунлар ашағыдакылардыр: чүмлә, филан, һәр, һаман/һәмин.

Чүмлә. Мәншәчә әрәб сөзүдүр. Әслиндә һамы, јекун, мәчму, мигдар мә'наларында олан бу сөз һәмин мә'наларыны мүәјјән дәрәчәдә Нәсими дилиндә дә сахлајыр, әсасән исә әвәзлик олмагла *бүтүн* әвәзлијинин синоними кими ишләнир.[29]

[29] «Чүмлә» сөзү Азәрбајчан дилиндә грамматик термин кими дә ишләнир: чүмлә—предложение.

Бу әвәзлик, адәтән, чүмләдә исмин әввәлиндә кәлиб тә'јин олур вә бу заман, дедијимиз кими, *бүтүн* әвәзлијинин еквиваленти олур: *Јарын чәфасы чүмлә вәфадыр, чәфа декил* (с. 121), *Нәсими чүн сәни булду, кәсилди чүмлә варындан* (с. 143), *Зүһур ејләди чүмлә әшјада һәгг* (с. 240), *Сәдәфдир чүмлә мәхлугун вүчуду* (с. 254). *Чим-Чүмлә хубларын султаны сәнсән, еј пәри* (с. 533), *Чүмлә мөвчудата илләтдир үзи* (с. 610).

Товһиди ики көрәнә, көзсүз-гулагсыз әһвәлә,
Билсин ки, чүмлә каинат бир мәзһәри-јәздан кәлир. (с. 517).

Душ та вәхти-сәһәр нчдик меј әз чами-сәфа,
Көјдәки чүмлә мәлаикләр чағырды нуш, нуш. (с. 641).

Чүмлә әвәзлији өз әсл мөвгејини дәјишәндә, тә'јин олмајанда атрибутивлијини мүәјјән дәрәчәдә итирир, субстантивләшмә кечирир вә бу заман *бүтүн* әвәзлијинин синонимлијиндән чыхыр, *һамы* әвәзлијинә јахынлашыр, она синоним олур. Мәсәлән: *Аләми-тәһгигә бахсан, чүмләсиндән әгдәмәм* (с. 395), *Кәлди, бәзәнди чүмләси, көр ки, буну көрәр нәдир?* (с. 459), *Чүмләнин мә'буди сәнсән даима һејјүл-әбәд!* (с. 506), *Чүмләнин сиррини ол халиг билир* (с. 625),

Јердә, көјдә һәр нә ким вар, дүнјада, үгбада һәм,
Чүмләсиндән, бәлкә, јахшы бир дили-акаһдыр. (с. 455).

Үздүләр, чыхардылар чүн бир Һүсејнинин тәнин,
Јас тутуб көјдә мәләкләр чүмләси зар етдиләр. (с. 619).

Чүмлә әвәзлијинин субстантив хүсусијјәт алмасында, үмумән онун әсл мөвгејиндән фәргли шәраитдә ишләнә билмәсиндә һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләринин дә мүәјјән тә'сири вар. Лакин *чүмлә* сөзү бу икинчи мөвгејә һәмин шәкилчиләри гәбул етдијинә көрә дүшмүр, әксинә, бу мөвгејә дүшдүјүнә көрә һәмин шәкилчиләри гәбул едир. Мәһз буна көрәдир ки, бу сөз сыфыр әламәти илә дә субстантив мөвгејә дүшә билир: *Еј Нәсими, сән декилсән, чүмлә олдур, чүмлә* ол (с. 422),

һәм јетирән, һәм јетән, һәм битирән, һәм битән,
Чүмлә мәнәм, чүмлә мән, дәһр илә һәм каинат. (с. 494).

Нәсими дилиндә, башга әвәзликләрә нисбәтән о гәдәр дә ишләк олмајан *чүмлә* әвәзлији сонралар фәаллијјәтини дајандырды вә архаикләшди.

Филан. Мәншәчә әрәб сөзүдүр. Гејри-мүәјјән шәхсә ишарә кими ишләнир. Адәтән, о заман истифадә едилир ки, данышан бу вә ја дикәр конкрет шәхсә ишарә етмир, јахуд һаггында данышылмыш шәхсин адыны кизли сахламаға чалышыр. Һәм дә бу әвәзлик хүсуси һалларда ишләнир, ишләнмә тезлији чох зәифдир. Бу чәһәтдән һәмин сөзүн Нәсими дилиндәки вәзијјәти, Нәсимидән сонра дилин дикәр инкишаф мәрһәләләриндәки вәзијјәти истисна тәшкил етмир.

Бу бәјани диләрсән, анлајасан
Ким, нечәси филан-филандыр сөз. (с. 322).

Һәр. Фарс мәншәли сөздүр. Нәсими дилиндә ән ишләк әвәзликләрдәндир; «Сечилмиш әсәрләри»ндәки ше'рләриндә үч јүз дәфәдән чох ишләнмишдир. Заһирән ишләнмә мөвгеји мүхтәлифдир; әслиндә исә, әсасән, ваһид ишләнмә јеринә маликдир: һәр һансы бир сөзүн әввәлиндә кәләрәк ону тә'јин едир. Лакин тә'јин олунан сөзүн характери *һәр* әвәзлијинин һәмин сөзә мүнасибәтинә мүәјјән тә'сир көстәрир вә адама елә кәлир ки, *һәр* әвәзлијинин *һәр ашиг* бирләшмәсиндәки мөвгеји илә *һәр ким, һәр нә, һәр кәс* вә саирә бирләшмәләрдәки мөвгеји мүхтәлифдир. Белә тәсәввүр она көрәдир ки, биринчи нүмунәдә тә'јин олунан сөзүн лексик тамлығы, бүтүн тәсадүфләрдә мүстәгил ишләнә билмәк потенсиалы *һәр* әвәзлијинин дә мүстәгиллијини горујуб сахлајыр. Сонракы нүмунәләрдә исә санки тә'јинлә *(һәр)* тә'јин

олунан *(ким, нә, кәс)* говушур, синтактик чәһәтдән ајрыла билмир.

Ашағыда *һәр* эвәзлијинин гејд етдијимиз мөвгеләринә аид мисаллар веририк.

Биринчи мөвгедә: ***Көрдум сәни кумансыз һәр дилбәрин узүндә*** (с. 74), ***Ширин дир һәр сөзү, ширинд һәнсән*** (с. 162), ***һәр гушун олмаз сәадәтли һума тәк көлкәси*** (с. 343), ***һәм мәнәм һәр ишдә закир, һәр аныи мәзкурија.м*** (с. 421), ***һәр кечәси, һәр күнү гәдр илә бајрам олур*** (с. 105),

> Сөјләјән һәр натигин дилиндә сәндән өзкә јох,
> Ишләјән һәр фаилин фе'линдә сәнсән бигүсур. (с. 236).

> һәр гајанын лә'ли олмаз, һәр дәнизин көвһәри,
> һәр сәдәфдән ле'лон-мәрчан умарсан, нә әчәб! (с. 490).

Икинчи мөвгедә. Бу мөвге үчүн даһа сәчијјәви олан формалар бунлардыр; *һәр ким/һәр кимсә, һәр нә, һәр дәм, һәр ан, һәр кәс, һәр нечә, һәр јан, һәр ләһзә* вә саирә. Бунлардан ән чох ишләнәни *һәр ким, һәр дәм, һәр нә* формаларыдыр. Мисаллар.

һәр ким‖һәр кимсә: һәр ким ки, товһид әһлидир, ол дидү вадид әһлидир (с. 17), *һәр кимин көнлүндә вардыр, вара ол кан истәјә* (с. 49),*һәр ким ки дүшдү ешгинә, бүрјану һәм кирјан кәрәк* (с. 114), *һәр ким бу јолда гулдүрүр, аләмдә ол султан кәрәк* (с. 114), *Чөврүнү һәр кимсә чәкди, лутф анындыр бикуман* (с. 225), *Нәфсини һәр кимсә билди, һәгги билди бикуман* (с. 225).

һәр нә. Мә'шуги һәр нә гылса, рәвадыр муһиббинә (с. 121), *Ахирәт дариндән истә, һәр нә мәгсудун ки вар* (с. 168), *Чүн һәр нә ким әкәрсән, аны бичәрсән ахыр* (с. 381), *һәр нәјә ким бахырсан ,анда сән аллаһы көр* (с. 452), *Кими һәр нәји ким севсә, одур һәм зикри-тәсбиһи* (с. 485).

һәр дәм: Ешг илә һәр дәм, Нәсими, сејр едәрсән Куһи-Гаф (с. 30), *һәр дәм дамарымда јеријән ганым*

әфәнди (с. 86). *Заһиди-зәррәги һәр дәм ода јандырмаг кәрәк* (с. 96), *Бағрымын ганын көзүмдән ахыдар һәр дәм гәмин* (с. 98).

һәр ан. һәр ан суфи ки бу һүснә ибадәт гылмады чандан, Өзүнү лә'нәтә бандыр, намазын ода ат андан (с. 188), *һәр ан нәснә кәмал олса, фәләк аны зәвал ејләр* (с. 214).

һәр кәс. Харзәш ба һәр кәси сән күлдан өтрү тизи тиз (с. 212), *Вајә вај ол вахта ким, һәр кәс мәтаин әрз едәр* (с. 483)

һәр ләһзә. һәсрәт јашы һәр ләһзә гылыр бәнзимизи саз (с. 73), Мүтриб кими һәр ләһзә энәлһәг дили сөјләр (с. 113), *Ганымы төкдү көзүн, һәр ләһзә бир севда илән* (с. 157).

һәр ганда. Рәһм едәр шол көзләрин, һәр ганда бир уфтадә вар (с. 27), *Мағол һәр ганда варырса, дүшәр тарачу јәғмајә* (с. 34), *һәр ганда шам олурса, ардынча сүбдәмдир* (с. 275),

> Көрмишәм һәр ганда ким аслан гылыр аһу шикар,
> Мән әчаиб галмышам, асланлары аһу тутар. (с. 196).

һәр јан. һәр јер, һәр тәрәф. һәр чәһәт. һәр јанадән бахды ариф, көрдү вәчһуллаһини (с. 354), *һәр јанә ким бахарсам, ејнүл-јәгин әјансан* (с. 384), *һәр јанә ким дөнәр үзүм, јары көрәр анда көзүм* (с. 429), *Әһли-һәг һәр јердә мәскән дутса, һәгдир мәнзили* (с. 464), *Ол көзәлләр шаһинин ба һәр тәрәф говғасыдыр* (с. 282), *һәр чәһәтдән бахырам: вәслин вусали мәндәдир* (с. 473).

һәр күн. һәр саәт. һәр заман. Чаме'дә чүм'әји уш һәр күн гылан мәнәм, бил (с. 331), *...бағрым гани һәр саәт көзүмни маламал ејләр* (с. 215), ***һәр заман гурбанинәм, еј чүмлә гурбан сизләрә*** (с. 20), ***һәр заман бағлар хәјалын сибиғәбғәб нағшини*** (с. 190).

һәр нечә. Мән бу сирри һәр нечә ким кизлијә көрдүм, вәли, Биһичаб олду вүчудум, заһир олду ***лафәтә*** (с. 486).

һәр бири. һәр бириси. һәр бир. Шәрһи-гәми Нәсиминин шол көзү гашү сача сор, Көр нечә һәр бири сана шәрһү-бәјани — һал едәр (с. 287), *Үзүндә кәрчи ајәти олду отуз ики, һәр бириси мүвәһһидә јүз мин нишан олур* (с. 224), *Једди һәрф олду чүн һәр бир вәрәгдә* (с. 242), *һәр бир аһу көзлүнүн зүлфи-мүтәррасы нәдир?* (с. 462).

Бу садаламаны бир аз да давам етдирмәк мүмкүндүр. Бунлар көстәрир ки, *һәр* әвәзлији Нәсими дилиндә чох чевикдир. Мүасир Азәрбајчан дилиндә дә бу әвәзлијин ишләнмә тезлији јүксәкдир, лакин онун индики мөвгеји Нәсими дилиндәкинә нисбәтән мәһдуддур. Нәсими дилиндә *һәр* әвәзлији *һансы, о* сөзләринин (әвәзликләринин) дә мә'насында чыхыш едир; мәсәлән,

һәр ашигин ки, јар илә олду чәравү чүн,
Ариф гатында ады анын бүлфүзул ола. (с. 16).

— бејтиндә *һәр* әвәзлији һәмин мә'нада ишләнмишдир вә бурада *һәр* сөзүнү *һансы* вә ја *о* сөзләриндән һәр һансы бири илә әвәз етсәк, мә'на дәјишмәз. Нәинки дәјишмәз, әксинә, мә'на мүасир охучу үчүн бир гәдәр дәгигләшәр:

һәр ашигин ки, јар илә олду чәравү чүн...
О ашигин ки, јар илә олду чәравү чүн...
һансы ашигин ки, јар илә олду чәравү чүн...

Мүасир Азәрбајчан дилиндә *һәр* әвәзлијинин бу мөвгеји јохдур.

һәр ким бирләшмәси Нәсими дилиндә, адәтән, табели мүрәккәб чүмләнин будаг чүмләсиндә ишләнир: *һәр ким ичди ол шәрабы, олду һејји-чавидан* (с. 187).

һәр ким иришди һәггә Нәсими кими, јәгин,
Аны чаһанда мән јар илә ашина дерәм. (с. 141).

Мүасир дилдә бу јердә *һәр* сөзүндән истифадә едилмир. Белә вәзијјәтдә *һәр ким* дејил, *ким* ишләнир. Нәсиминин дилиндә дә һәмин вариант вар: *Кә'бәдән дөндәрди үзүн, ким ки көрду үзүну* (с. 180), *Ким ки доғру јол верәр, анын јери дар олмасун* (с. 158);

Ким ки билди бу сиратил-мүстәгимин раһини,
Әһли-үрфан олдувү билди, јә'ни, аллаһини. (с. 354).

Бу икинчи вариант сахланмыш, даһа да ишләк олмуш, *һәр ким* исә ишләкдән дүшмүшдүр.

Нәсими дилиндә *һәр* әвәзлијинин бирбаша *ки* сөзү илә ишләнмәси дә вар ки, мүасир дилдә буна тәсадүф едилмир. Мәсәлән: *һәр ки мәнсур олмады, зүлфүндә бәр-дар олмасун* (с. 158).

Та әбәд севдаја верди чан илә дүнјәви дин,
һәр ки базар ејләди шол нәркиси-шәһла илән. (с. 157).
Гамәтинә әлиф дејән көр нә узун хәјал едәр,
һәр ки диләр вүсалини, арзуји-мәһал едәр. (с. 287).

Бурада *һәр* әвәзлијинин грамматик мә'насы вә мөвгеји *ким* әвәзлијинин мә'насына вә бу јердәки грамматик мөвгејинә јахынлашыр.

һаман/һәмин. Азәрбајчан дили грамматикаларында һәр варианты ајры-ајры сөзләр — әвәзликләр кими тәгдим едилән бу ики вариантлы әвәзлик дә мәншәчә фарс сөзүдүр. Әслиндә ики һиссәдән ибарәтдир: *һәм-ан, һәмин. Ан* вә *ин* фарс дилиндә ишарә әвәзликләридир, *һәм* исә биркәлик билдирән әдатдыр. Бу мә'нада һаман/һәмин әвәзлији әслиндә гурулушча мүрәккәб сөздүр, Азәрбајчан дилиндә исә һиссәләринә ајрыла билмир вә садә сөз һесаб едилир. Нәсиминин дилиндә ишләк дејил, тәсадүфдән-тәсадүфә истифадә олунур. Мүасир дилимиздә исә ади ишләнмә тезлијинә маликдир. Бу көстәрир ки, *һәмин/һаман* әвәзлији XIV әср үмумхалг дилинә јад имиш, әдәби дилә исә јеничә кәлмишди.

Бу гејдләрдән сонра, Нәсими дили әвәзликләрини грамматик сәвијјәдә сәчијјәләндирмәји лазым билирик.

Бу мә'нада әвзликләрә 1) морфоложи вә 2) синтактик нөгтеји-нәзәрдән бахмаг олар.

Морфоложи бахыш. Грамматик-морфоложи мә''насына көрә әвзликләри ики група ајырмаг олар.

а) Субстантив әвзликләр: *мән, сән, биз, сиз, ким, нә, һара, ганда, гаму, кимсә, кими, бири.*

б) Атрибутик әвзликләр: *бу, шол, шу, ишбу, уш, шөјлә, белә, елә, һәмин/һаман, һансы, нечә, нечә өз, кәнду, бүтүн, чүмлә, һәр, филан.*

О вә *ол* әвзликләриндә һәр ики групун хүсусијјәти вар; *о* әвзлијиндә субстантивлик, *ол* әвзлијиндә исә атрибутивлик үстүндүр. Биринчи група дахил олан *гаму* әвзлијиндә дә атрибутив мә'наја мејл вар.

Нитгдә, принсип е'тибарилә, әвәзетмә потенсиалыны нәзәрә алсаг, әвзликләрин дикәр нитг һиссәләринә мүнасибәтини белә мүәјјән етмәк олар:

мән, сән, биз, сиз, о, ким, нә, гаму, кимсә, кими, бири — исим

нечә — саj

нечә — сифәт / зәрф

һачан, ганда, һара — зәрф

өз, бу, ол, шол, шу, ишбу, уш, шөјлә, белә, елә, һәр, филан, һансы, чүмлә, бүтүн, кәнду — сифәт

һәмин/һаман

Нәсиминин дилиндә әвзлик ајрыча сөз групу кими

хүсусиләшмиш, өзүнәмәхсус грамматик әламәтләри олан нитг һиссәси кими формалашмышдыр. Лакин лексик тәркиби е'тибарилә бурада бир дил — Азәрбајчан дили фонунда әвзлик там һалда сафлашмамышдыр. Һәлә әвзлик үмумтүрк әсасында Азәрбајчан дили әвзлијинә чеврилмәк истигамәтиндә инкишафыны тамамилә баша чатдырмамышдыр. Азәрбајчан дили әвзлијинин индики вәзијјәти көстәрир ки, о (әвзлик) Нәсимидән сонра да инкишафыны давам етдирмиш вә демәк олар ки, сөз тәркибинә көрә там сабитләшмишдир. Бунунла белә, Нәсими дили әвзликләри тимсалында там һагла демәк олар ки, XIV әср Азәрбајчан әдәби дили бүтүн чәһәтләрдән узун инкишаф јолу кечмиш, јүксәк сәвијјәли, чевик, дилин гурулушунда өзүнә мөһкәм јер тутмуш әвзлик системинә маликдир. Һәм дә фактлар көстәрир ки, әвзликләр Нәсимијә гәдәр дә хејли јол кәлмишдир, онлар әввәлки ики-үч әсрин мәһсулу ола билмәз. (Әвзлијин бу инкишафынын үмумтүрк әсасында вә ја анчаг Азәрбајчан дили дамарында кечмәси тамам башга мәсәләдир).

Бу инкишафы, даһа дәгиг ифадә етсәк, бу гәдимлији көстәрән фактлар һансылардыр? Биз бунлардан бир гисминә диггәти чәлб етмәк истәјирик.

Биринчиси. Әвзлијин сөз тәркиби. Бу дилдә *биз, сиз* әвзликләри там һалда формалашмышдыр. Бә'зи мүасир түрк дилләриндә (мәсәлән, Алтај, Гырғыз, Хакас, Шор, Чулым-түрк дилләриндә) үчүнчү шәхсдә олдуғу кими (онлар), икинчи шәхсин чәмини ифадә етмәк үчүн *лар/ләр* чәм шәкилчиси вариантларындан истифадә едилир: *силер, слер, силерләр, сирер.* Ејни гәдим көклү *һара, һансы, ганда, гаму;* ејни шәкилчили *шөјлә, белә, елә* кими јени сөз кими формалашмасы аз вахт ичәрисиндә ола билмәзди. Ејни шәкилчили *кими, бири* әвзликләри дә беләдир вә с. Бурада бир чәһәтә хүсуси диггәт јетирмәк лазым кәлир. Нә *һара* әвзлијиндәки *ра,*

нә *бири* сөзүндәки *и,* нә *ганда* сөзүндәки *да*—һеч бири сөздүзәлдичи шәкилчи дејил ки, шакирд дәрслијиндә олдуғу кими, бир сөз көтүрүб она артырмагла јени сөз дүзәлдәсән: *дәмир—дәмирчи, даш—дашлы, баш—башлы* вә с. кими. Һәр һансы сөз көкүнүн сөздәјишдиричи шәкилчи гәбул етмиш формасынын һәмин шәкилчи илә бирликдә јени лексик ваһид кими сабитләшмәси хејли инкишаф јолунда баша кәлир.

Икинчиси. Әвәзлијин сонсуз дәрәчә чевиклији. Мүхтәлиф грамматик категоријаларын шәкилчиләрини (мәнсубијјәт, һал, кәмијјәт, хәбәрлик) гәбул етмәк имканларынын инкишафы, көмәкчи васитәләрлә (*мы..., илә, ки, чүн, ча...*) ишләнә билмәси, атрибутив әвәзликләрин *(о, ол...)* субстантив мөвгеләрдә чыхышы, силсиләли әвәзлик бирләшмәләринин чохлуғу.

Үчүнчүсү. Нәсими дили әвәзликләринин сөз јарадычылығында иштиракы. Үмумән әвәзликләр сөз јарадычылығында зәиф иштирак едир, лакин һәр һалда Нәсими дилиндә бу просес көрүнүр вә мүасир Азәрбајчан дилинә ујғун кәлир. Бу ујғунлуг көстәрир ки, һәмин һал Нәсими дөврү әдәби дилимиздә сабитләшмишдир. Мәсәлән, *өз* әвәзлијиндән әмәлә кәлмиш *өзкә* сөзү Нәсими дилиндә ади сөзләр сырасындадыр:

Севкилимин севкисиндән өзкә сығмаз көнлүмә,
Севкилимдән өзкәјә гылмаз бу күн пәрвајн-ешг. (с. 31).

Јахуд *сәнсиз ,сәнсизин): Сәнсизин һалым пәришан, бигәрар олду јенә* (с. 54), *үгбајә сәнсиз бахмазам, һәм дүнјанын мигдарынә* (с. 57). Шаирин *Кәл, еј дилбәр, мәни көр ким, нечә хош јанарам сәнсиз* мисрасы илә башланан гәзәлиндә һәмин сөз сәккиз дәфә ишләнмишдир (с. 67).

Мәнлик (мән-лик): Таки кәлди ешгин ол мәнлијин мәндән гапды (с. 107);

Дилбәрин ешгиндә, еј салик, икилик пәрдәдир,
Мәнликин рәф олмајынча арадән кетмәз һичаб. (с. 22).

Сәнин вар исә көр башиндә мәнлик дашлакил ираг
Ки, мәнликдән иди, шејтан башына кәлди ләʼнәтин (с. 355).

Нијјәтин ола дүрүст ким, мәнлијин башдан кедә,
Мәнлијин ким кетди исә, мәһв олду сәјјиат. (с. 502).

Бу сөз мүасир Азәрбајчан дилиндә сабитләшиб мүәјјән дәрәчәдә ичтимаи-әхлаги мәʼна алыбдыр. Бурада *мәнлик* инсанын мәʼнәви варлығына, мәʼнәви аләминә, һејсијјәтинә ишарәдир. Нәсимидә һәмин сөз бу чаларлардан хали дејил, лакин бу гәдәр кениш дејил. *Сәнлик (сән-лик): Сәнлик арадан көтүр ки, мәнсән* (с. 164).

Сәнлик сөзү мүасир Азәрбајчан дилиндә дә һәрдән ишләнир *(бурада сәнлик бир иш јохдур),* лакин онун мәʼна даирәси чох мәһдуддур вә бу бахымдан нә Нәсими дилиндә, нә дә индики дилимиздә о *(сәнлик) мәнлик* сөзү илә мүгајисә едилә билмәз.

Нәсими бу сөзләри һәрдән јанашы ишләдир, антоним сөзләр кими истифадә едир.

Чүн долду вүчудум еви сәнлик,
Мәһв олду, еј дост, мәндә мәнлик. (с. 542).

Бу һалда *сәнлик* сөзүнүн мәʼнасы *мәнлик* сөзүнүн *бөјүк* мәʼнасы сәвијјәсинә галдырылмыр, әксинә *мәнлик* сөзүнүн мәʼнасы *сәнлик* сөзүнүн мәʼнасы сәвијјәсинә (мәһдудијјәтинә) ендирилир.

Дөрдүнчүсү. Нәсими дилиндә ишләнән әвәзлик грамматик мәʼна нөвләринә көрә дифференсасија олунмушдур. Она көрә дә мүасир грамматикаларда әвәзлијин бу чәһәтдән бөлкүсүнү Нәсими дили әвәзликләринә дә тәтбиг етмәк олар: 1) Шәхс әвәзликләри — *мән, сән, о, биз, сиз;* 2) ишарә әвәзликләри — *бу, ол, шол, шу, ишбу, уш, шөјлә, белә, елә, һәмин/һаман;* 3) тәʼјин әвәзликләри—*һәр, чүмлә, бүтүн, өз, кәнду, филан;* суал әвәзликләри—

ким, нә, нечә, нечә, һачан, ганда, һара; 4) гејри-мүәјјәнлик билдирән əвəзликлəр — *кимсə, кими, бири, гаму.*

Бешинчиси. Нәсими дилиндә әвәзликләрин синтактик мөвгеји вә ролу мүасир дилдәки гәдәр кенишдир.

а) Онлар грамматик мә'на групларына мүвафиг олараг чүмләнин мүбтәдасы, хәбәри, тамамлығы, тә'јини вә зәрфлији кими чыхыш едир. Һәм дә бурада мәһдудијјәт јохдур.

б) Суал чүмләләринин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едир (суал әвәзликләри).

в) Табели мүрәккәб чүмләләрин формалашмасында әвәзликләрдән истифадә олунур.

(Бунлары биз мисалларла нүмајиш етдирмәк истәмирик, чүнки мүвафиг бөлмәләрдә онлары көрмәк олар).

Алтынчысы. Әвәзликләрин, хүсусән шәхс әвәзликләринин гәдимлијини көстәрән әсас чәһәтләрдән бири, бәлкә дә, биринчиси одур ки, бу әвәзликләрин варлығы зәмининдә морфоложи категоријалар — мәнсубијјәт, хәбәрлик — шәхс категоријалары, бунларын тәк вә чәм вариантлары јаранмышдыр. Үстәлик, һәмин категоријаларын шәкилчиләринин дә әксәријјәти шәхс әвәзликләринин материалына әсасланыр. (Бешинчи бөлмәдә дејиләнләрлә әлагәдар мүвафиг бөлмәләрә бахмаг олар). Категоријанын јаранмасы, сөзүн әсасында шәкилчинин формалашмасы узун заманлы инкишафын нәтичәси ола биләр.

Бүтүн бунлар вә бир сыра башга конкрет фактлар бир даһа буну дејир ки, XIV әсрә гәдәр әвәзликләр бөјүк инкишаф јолу кечмиш, дилин чанына-ганына ишләмиш, дилин грамматик гурулушуна тә'сир көстәрмиш, бә'зи грамматик категоријаларын јаранмасында вә формалашмасында иштирак етмиш вә бу иштиракыны давам етдирир.

Әвәзликлә әлагәдар олараг, һәм Нәсими дили үчүн, һәм дә мүасир әдәби дилимиз үчүн бир факты да гејд етмәји лазым билирик.

Шәхс әвәзликләри *(мән, сән, биз, сиз)*, хүсусән онларын тәкләри *(мән, сән)* там субстантив сөзләрдир вә бу әвәзликләрин исимләрдән вә ја субстантивләшмиш һәр һансы бир сөздән әввәл кәлиб ону тә'јин етмәси ади һал һесаб олунмур. Лакин һәр һалда мүасир дилдә дә, Нәсими дилиндә дә буна тәсадүф олунур: *Мән гулә рәһм ет, шәһа, чох кәз дедим* (с. 116), *Шол шәкәрдилдән рәвамыдыр, шәһа, Мән мүһүббә сән ачы сөз сөјләмәк* (с. 116), *Сән јары гылмышам ики аләмдә ихтијар* (с. 85).

СИФӘТ ВӘ ЗӘРФ: ӘЛАМӘТ БИЛДИРӘН СӨЗЛӘР. Грамматика китабларында сифәт вә зәрф адлары илә верилән бу нитг һиссәләри лексик-грамматик бахымдан ејни група дахил ола биләр: ики адла тәгдим едилән сөзләрин һамысы әламәт билдирир. Фәрг ондадыр ки онлардан бири әшјанын, дикәри исә һәрәкәтин әламәтини билдирмәк үчүн ишләдилир. Бу да нитг һиссәләринин тәснифиндә фәргләндиричи ме'јар дејил. Анчаг бир мәсәлә вар ки, бә'зи дилләрдә, мәсәлән, славјан дилләриндә сифәтлә зәрф грамматик чәһәтдән диференсиасија олунмушдур, онларын һәр биринин өзүнәмәхсус грамматик формалары вар; һәм дә бири (сифәт) грамматик чәһәтдән дәјишилә билир, дикәри исә (зәрф) дәјишмир. Бу чәһәтдән Азәрбајчан дили фәргләнир. Лакин бу дилдә дә сифәтлә зәрфин мүәјјән фәргли чәһәтләрини инкар етмәк олмаз. Биз һәм ејнилији, һәм дә фәргләндиричи чәһәтләри нәзәрдә тутараг, бунлары бир үмуми башлыг алтында, лакин ајры-ајры бөлмәләрдә вермәји лазым билдик. Һәм дә нәзәрә алдыг ки, тәгдим етдијимиз әсәр грамматика дәрслији дејил ки, нитг һиссәләринин ән'әнәви сырасы чидди горунуб сахлансын. Бир дә әввәлдән бу ән'әнәјә садиг галмамышыг.

СИФӘТ. Бир гајда олараг, бәдии үслубда, еләчә дә

ше'р дилиндә сифәтләрдән тез-тез истифадә олунур. Бу ҹәһәтдән Нәсиминин ше'р дили истисна дејил. Лексик тәркиб бахымындан Нәсими дилиндә ишләнән сифәтләрдә мүәјјән фәргли ҹәһәтләр көрмәк олур. Бу әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир.

1. Әрәб вә фарс мәншәли сифәтләрин, мүасир дилдәкинә нисбәтән, чохлуғу. Беләләри милли түрк мәншәли сифәтләрлә јанашы бол-бол ишләнир.

а) Милли сифәтләр: *дәли, јашыл, ајруг, узун, хәстә, ширин, ачы, ал, әсрүк, гарангу* вә с.

б) Кәлмә сифәтләр: *дивано, тазә, бичарә, сәрсәри, әбсәм, мәхфи, ашикар, мискин, зәиф, бичарә, рүсвај, ламәкан, бибәсәр* вә с.

Һәр ики група дахил олан сифәтләрдән сонралар ишләкдән дүшүб архаикләшәнләри дә вар: *а) ајруг, ал, гарангу, әсрүк; б) әбсәм, мискин, ламәкан, бибәсәр.*

Архаикләшмә даһа чох кәлмә сифәтләрин һесабына олмушдур. Буна көрә дә мәншәјинә көрә сифәтләрин Нәсими дилиндәки нисбәти илә индики нисбәти арасында фәрг хејлидир.

Бу фәрги һәмин сифәтләрин ишләнмә тезлијиндә дә көрмәк олур.

2) Мүасир дилимиздәкинә нисбәтдә мүрәккәб сифәтләрин чохлуғу. Бу да јенә сифәтләрин милли вә јад мәншәли олмалары илә әлагәдардыр. Азәрбајҹан дилиндә сөзләрин бирләшәрәк мүрәккәб сөз әмәлә кәтирмәси чәтин просесдир, әрәб вә фарс дилләриндә исә асандыр. Нәсими дилиндә дә мүрәккәб сифәтләрин чохлуғу бу диллләрдән кәлән сөзләрин һесабынадыр: *әнбәрфәшан, мәләксима, күләндам, саһибнәзәр, әнгамисал, хәстәдил, јекдано, ҹаһаннүма* вә с.

3) Сифәтдүзәлдән шәкилчиләр вә дүзәлтмә сифәтләр бахымындан да мүәјјән фәргләр вар. Бу һагда хүсуси данышмағы лазым билмирик. Садәҹә буну гејд етмәји лазым билирик ки, Нәсими дилиндә сифәт дүзәлдән

милли шәкилчиләр кәмијјәтҹә дә, ишләнмә тезлијинә көрә дә биринҹи јердә дајаныр вә онларын әксәријјәти инди дә ишләк шәкилчиләрдир:

сыз, ..: дәрмансыз, пејмансыз, ҹансыз, тикәнсиз;
ычы, ..: јандырычы, кечичи;
лы, ..: севкили, сурәтли, фитнәли, дадлы;
чы, ..: јаланчы;
ыг/ых: сыных, ачыг.

Сифәт дүзәлдән милли шәкилчиләрдән архаикләшәнләри дә вар, мәсәлән, *ләјин (керчәкләјин).*

Нәсими дилиндә сифәт дүзәлдән әрәб вә фарс мәншәли шәкилчиләр индикинә нисбәтән һәм чохдур, һәм дә фәалдыр. Онлардан бир гисми үмумхалг дилиндә јурд сала билмәмиш, әдәби дилдә дә ишләкдән дүшмүшдүр: *ла-ламәкан, ба-басәфа.* Бир гисми исә инди дә ишләнмәкдәдир: *и-тарихи, би-бисавад, на-нахош, кешчәфакеш.*

Ону да гејд едәк ки, Нәсими дилиндә ејни грамматик мә'нада вә ејни мәгсәдлә һәм милли шәкилчиләрдән, һәм дә кәлмә шәкилчиләрдән истифадә едилмишдир: *сыз-би, ла; лы-ба.* Бурада бир фәрг вар ки, милли шәкилчи һәм милли, һәм дә кәлмә сөзләрлә ишләндији һалда, кәлмә шәкилчиләр кәлмә сөзләрлә ишләнир. Бир ше'рдә бу мүвазилијә аид марагды нүмунәләр вар:

> Әкәрчи **бинишансан,** кимсә һәркиз
> **Нишансыз** булмамышдыр **бинишаны.**
>
> Нәсиминин мәканы **ламәкандыр,**
> **Мәкансыз** ашигин һәгдир мәканы (с. 110).

Диггәт един: бинишан—нишансыз, ламәкан—мәкансыз.

Нәсими дилиндә сифәтин дәрәҹә категоријасы индикинә нисбәтән хејли мәһдуддур, лакин һәр һалда онун

грамматик көстәричиләри вар. Мүасир дилдә *м, п* үнсүрләринин (сапсары, јамјашыл), гисмән дә *с. р* үнсүрләринин (бүсбүтүн, тәртәмиз) көмәји илә дәрәчә формалары јараныр. Нәсими дилиндә бу үнсүрләрдән биринә — *п* үнсүрүнә раст кәлдик: *Сәба ол гөнчәјә бәнзәр ким, ағзы допдолу гандыр* (с. 257):. *Һәгги көрдүм, доп-долудур бәһрү бәр* (с. 582).

Проф. Һ. Мирзәзадә *п* үнсүрүнүн даһа гәдим олмасы гәнаәтинә кәлмишдир, онун арашдырмаларындан белә чыхыр ки, XIV әср Азәрбајчан әдәби дилиндә сифәт дәрәчәси әмәлә кәтирмәк үчүн *м, с, р* үнсүрләриндән истифадә едилмәмишдир.[30]

Нәсими дилиндә сифәтин дәрәчәләнмәсиндә ашағыдакы шәкилчиләрдән истифадә едилмишдир: *ча, чә. Һәр ким ачар, долуча һикмәтдир. Бир сиккә дүрүст ајрыча динар әлә кирмәз; раг, рәк: чәфаләри нә гәдәр ачы исә, јејрәкдир* (с. 152).

ЗӘРФ. Азәрбајчан дилиндә зәрфин бир нитг һиссәси кими грамматик чәһәтдән формалашмамасы вә ја грамматик әламәтләринин јох дәрәчәсиндә олмасы, башга нитг һиссәләринә мәхсус сөзләрин нитгдә һәрәкәтин әламәтини билдирмәк үчүн истифадә олунмасы зәрфлә әлагәдар мүхтәлиф фикирләрин мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур. Нәтичәдә, зәрф, бир нитг һиссәси кими, өзүнә аид олмајан башга сөзләрлә, һәтта нитг ваһидләри илә долдурулмушдур. Бу вәзијјәт һәм мүасир дилә аид әсәрләрдә, һәм дә дил тарихинә даир әсәрләрдә өзүнү көстәрир. Биз бурада мүбаһисә ачмаг фикриндә дејилик, садәчә олараг Нәсиминин дилиндә ишләнмиш зәрфләрин тәсвирини вермәклә кифајәтләнирик. Бирчә ону демәји лазым билирик ки, бу дөвр Азәрбајчан дилиндә зәрфин шәрикли олмајан лүғәти вар. Бу лүғәтә дахил олан сөзләри ашағыдакы грамматик мә'на нөвләри үзрә груплашдырмаг олур.

[30] Бах: Ады чәкилән әсәр, с. 96—97.

Заман билдирәнләр: *инди, әзәл, даима, јарын, дәмбәдәм, күндә, накаһан, јенә, һәмишә, мүдам, әввәл. Аллаһ илә ол имди, нијаз ејлә, Нәсими* (с. 29). *Бизә билдирди әзәлдән рәһбәри-мөвлаји-ешг* (с. 30), *Гәмдә јанар даима көр ашиги-пәрванәји* (с. 91). *Кәр бу күн бунда сусузлугдан олурсан сән шәһид, Јарын онда һәшр олурсан ба Һүсејни-Кәрбәла* (с. 488). *Фиргәтиндән уш Нәсими дәмбәдәм гылыр фәган* (с. 118). *Һәр рәгибин күндә мин кәз тә'нәсин нуш ејләрәм* (с. 130). *Накәһан көнлүмә дүшдү нуриши-говғаји-ешг* (с. 31). *Сусамышдыр, јенә истәр ләбиндән чешмәләр көнлүм* (с. 136). *Һәгдән һәмишә башына кәлсин бәла, дерәм* (с. 141). *Ол өмри вүсалын илә кечмәди мүдам...* (с. 141). *Дилбәрин јолунда шәрт әввәл будур ким, јанәсән* (с. 165).

Мәкан билдирәнләр: *ираг, чүда, јан, тәрәф, кәнар, кери. Та үзүн шәм'индән ираг дүшмүшәм пәранә тәк* (с. 149). *Нәсимидән чүда јары гылан, һәгдән чүда олсун. Ки јарындан чүда јары гылан бидину имандыр* (с. 257), *Кафу нундан ики јана һәр тәрәф әлли тәнаб* (с. 21). *Кимин әгли хәбәр версин бу дәрјанын кәнариндән* (с. 156). *Сәрв илә шумшаду туба олмасун шимдән керү* (с. 157).

Кәмијјәт билдирән: *зәррәчә. Галмады намусу намым ешг ичиндә зәррәчә* (с. 30).

Тәрз билдирәнләр: *пүнһани, хош, мәрданә. Суфимидир ол чами-мүсәффасына мәшғул, Пүнһани ичәр ејлә ки, шејтан билир анчаг* (с. 28). *Еј ојунчу гәмәр, хош ојнарсан* (с. 163). *Башыны топ ејләкил, мејданә кир мәрданә сән* (с. 165).

ФЕ'Л. Мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә фе'л ән фәал сөз групларындандыр. Бу фәаллыг фе'лин чох ишләнмәси илә мәһдудлашмыр, бу да вар. Бу фәаллыг бир дә ондадыр ки, чүмләләрин формалашмасында фе'лин тәшкиледичи ролу олдугча күчлүдүр. Нәсими дилиндә фе'л лексик-семантик вә грам-

матик чәһәтдән там формалашмыш һалдадыр вә мүасир дилло мүгајисәдә еләә чидди фәргләрә малик дејил. Нәсими дилиндәки фе'лләри, лексик ваһидләр кими, мүасир дилин фе'линин лексик тәркиби илә мүгајисә едәндә ашағыдакы нәтичәјә кәлмәк олур:

а) Нәсими дилиндә ишләнән фе'лләрин әксәријјәти ја там формасы илә, ја да кичик фонетик дәјишикликлә, һәм дә о заманкы мә'наларыны сахламагла инди дә ишләнир: *атмаг, асмаг, ахмаг, ашмаг, анламаг, етмәк, ишләмәк, әкмәк, бичмәк, ојанмаг, ешитмәк, ајырмаг, әримәк, јумаг* вә с.

б) Нәсими дилиндә ишләнән фе'лләрин бир гисми мүасир дил үчүн архаикләшмишдир: *ушәтмәк/ушатмаг* (унутмаг, әл чәкмәк), *улашмаг* (јахынлашмаг, чатмаг), *ирмәк* (чатмаг, јетишмәк), *булунмаг* (тапылмаг, көрүнмәк), *дурур* (дыр...), *ајмаг* (сөјләмәк, демәк), *ушмәк* (јығылмаг, топлашмаг), *иләтмәк* (апармаг, чатдырмаг) вә с. Беләләри аздыр.

3. Нәсими дилинин бир-ики фе'ли ишләк тезлијини итирмиш, онларын истифадә даирәси мәһдудлашмышдыр: *гылмаг, ујумаг, усанмаг*.

Биринчиләр һәм сајына, һәм ишләнмә нисбәтинә, һәм дә ишләнмә тезлијинә көрә фәргләнир. Мәсәлән, Нәсиминин *«Дүнја дурачаг јер дејил, еј чан, сәфәр ејлә»* мисрасы илә башланан ше'риндә истифадә едилмиш 15 фе'лин һамысы мүасир дилдә ишләнән фе'ллердир. Јахуд, *«Еј Мәсиһадәм, нијшә чан вермәдин чансызлара»* мисрасы илә башланан гәзәлдә ишләнмиш 16 фе'лдән јалныз икиси архаикләшмишдир.

Нәсими дилиндә фе'лләрин мә'на чаларлары, еластиклији, адларла бирликдә фразеоложи бирләшмәләр кими ишләнмәләри чидди тарихи инкишаф просесинин нәтичәси тә'сири бағышлајыр. Мәсәлән, *дүшмәк* фе'ли мүхтәлиф сөзләрлә *ешгә дүшмәк, севдаја дүшмәк, говғаја дүшмәк* кими ифадәләрдә әсл *дүшмәк* мә'насындан

башга мә'чази мә'наларда чыхыш едир. Јахуд *чәкмәк* фе'ли әсл мә'насы илә јанашы, *ғәм чәкмәк, зәнчирә чәкмәк, әл чәкмәк, әмәк чәкмәк, чәри чәкмәк* (гошун чәкмәк) кими мәчази мә'наларда да ишләнмишдир. Беләә мә'на чаларлығы јүзилликләрин нәтичәсидир.

Диггәти хүсуси чәлб едән бир факты бу чәһәтдән гејд етмәк лазымдыр. *Иди, имиш, икән, исә* һиссәчикләри һаггында. Беләә бир фикир вар ки, бу сөзләрин илк санти вахтилә ишләк олан, сонралар ишләкдән дүшән *ирмәк* фе'линин галығыдыр. Мараглыдыр ки, Нәсими дилиндә *ирмәк* фе'линин өзү дә, *иди, имиш, икән, исә* сөзләри дә ади сөзләр сырасындадыр.

Иди: Дәрдимәнд олмуш иди мискин Нәсими сәнсизин (с. 102).

Имиш: Бәхтили Хызр имиш ол дөвләтликүн, фәрхәндәфал... (с. 261).

Ирмәк: Тәһгигә ирән таифәјә һәркиз улашмаз (с. 258).

Бу һалда икинчиләрин дә чохдан формалашдығы фикри мејдана чыхыр. Биз «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанына бахдыг. Бурада да «и»нин «ир»дән ајрылдығы өзүнү көстәрир: *Оғлы-гызы олмыјаны аллаһ-тәала гарғыјыбдыр, биз дәхи гарғарыз, бәллү, билсүн—демиш иди* («Китаби-Дәдә Горгуд», Б., 1986, с. 34); *Сән зар икән ав авлады, гуш гушлады* (с. 37). Проф. Һади Мирзәзадә *иди, имиш* көмәкчиләринин *ермәк, ирмәк* фе'л формаларындан әмәлә кәлдијини гејд едир, лакин көстәрир ки, *иди* фе'ли *ерди, ирди* формаларындан, *имиш* фе'ли *ермиш, ирмиш* формаларындан галмадыр.[31]

Нәсими дилиндә фе'лин форма вә категоријалары формалашмыш һалдадыр.

Тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр. Башга грамматик категоријалардан, еләчә дә фе'лин башга категоријала-

[31] Бах. Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы. Б., 1990, с. 136.

рындан фәргли олараг, тә'сирлилик вә тә'сирсизлилик фе'лин мә'насындан доғур вә бу мә'нада фе'лләри гаршы-гаршыја гојмаг үчүн хүсуси категорија шәкилчиләринә еһтијач јохдур. Нәсими дилиндәки фе'лләрин дә бир гисми тә'сирли, дикәр гисми тә'сирсиз фе'лләрдир. *Итирди чами-чәмшиди, ојан ујғудан, еј гафил* мисрасы илә башланан ше'рдә 29 фе'л ишләнмишдир. Бунлардан 18-и тә'сирли *(итирмәк, булмаг, көстәрмәк, гылмаг, көрмәк, чевирмәк, дутмаг, демәк, билмәк, гучмаг, унутмаг, истәмәк, анламаг, ејләмәк* (етмәк), *билмәк, данмаг, кедирмәк, көрмәк),* он бири тә'сирсиз *(ојанмаг, јапышмаг, сагынмаг, ујмаг, олмаг, алданмаг, кечмәк, ујумаг, ирмәк, кирмәк, дүшмәк)* фе'лдир (тәкрарлары сајмырыг).

Фе'лләрин белә бөлкүсү Нәсими дили үчүн фәргләндиричи хүсусијјәти сајылмыр. Анчаг бурада тә'сирсиз фе'лләрдән шәкилчи васитәси илә тә'сирли фе'лин әмәлә кәлмәсинә дә раст кәлдик. Бу, дилин тарихиндә өзүнү бир гәдәр аз көстәрән һадисәдир, башга дәјишмәләрә нисбәтән о, ләнк һәрәкәт едир. Лакин Нәсими дилиндә ади һала чеврилмишдир: *итмәк—итирмәк, јүрүмәк—јүрүтмәк, енмәк—ендирмәк, билмәк—билдирмәк, ахмаг—ахытмаг, јанмаг—јандирмаг, дөнмәк—дөндәрмәк, чыхмаг—чыхармаг, бәнзәмәк—бәнзәтмәк.*

Нөв категоријасы. Нәсими дилинин үмуми сәчијјәси, фе'лин форма вә категоријаларынын мүкәммәллији, әсасән, сабитләшмәси, шәкилчиләрин чохлуғу белә бир инам верир ки, XIV әср Азәрбајчан дилиндә фе'лин нөв категоријасы да артыг мүәјјәнләшмишдир. Нәсими дилиндә бу вә ја дикәр нөвә аид нүмунәнин олмамасы һәмин грамматик форманын о дөвр дилиндә үмумән олмамасы демәк дејил. Мүасир Азәрбајчан дилиндә јазылмыш бөјүк бир романын дилиндә, ири бир ше'р китабында фе'лин мә'на нөвләриндән һәр һансы биринин ишләнмәмәси мүмкүндүр.

Ајдындыр ки, је'лин илкин нөвү кими, нөв категоријасында чыхыш варианты кими, мә'лум нөвүн олмасы, һәм дә әксәријјәт тәшкил етмәси тәбиидир. Бир дә бу она көрәдир ки, инсан нитги фе'лин мә'на нөвләри даирәсиндә мә'лум нөвә әсасланыр. *«Дәми-Иса кәлир додағындан»* мисрасы илә башланан ше'рдә 13 фе'л ишләнмишдир, бунлардан он икиси мә'лум нөвдәдир (бурада тә'сирли вә тә'сирсизи фәргләндирмирик).

Фе'лин дикәр мә'на нөвләринә нүмунәләр олдугча аздыр, гаршылыг вә ичбар нөвләрә аид мисал исә бизә раст кәлмәди.

Мәчһул нөв: *Еј үзүн «инна-фәтәһна» һәгдән ачылды бу баб* (с. 22), *Ки вәһдәт әһлинә һәгдән билинди доғру раһ* (с. 302).

Гајыдыш нөв: *Төкүлдү јүрәк ганы јерә, тутмады өврәг* (с. 29). *Суфи бојанды алә, алиндән олма гафил* (с. 83).

Азәрбајчан дилиндә көкү *ал* (јалан мә'насында) олан ики фе'л вар: *алдатмаг, алданмаг.* Икинчи фе'л күтләси илә фе'лин гајыдыш нөвүнә ујғун кәлир. Тарихи бирикмә, «ал» сөзүнүн һәмин мә'нада архаикләшмәси гејд етдијимиз фе'лдә чанлы көк вә шәкилчи морфемләри ајырмаға имкан вермәсә дә, бизә елә кәлир ки, Нәсими ше'риндән алынмыш *Алдандылар, алданмадыг дүнјаву мәкру алинә* (с. 373) чүмләсиндәки *алдандылар, алданмадыг* формаларында ишләнмиш *алданмаг* фе'лини гајыдыш нөв кими гәбул еләмәк сәһв олмаз.

Инкарлыг категоријасы. Бу категорија мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кимидир: *-ма, -мә* шәкилчиси илә формалашыр. *-Ма, -мә* шәкилчиси олмајан фе'лләр тәсдигдә, бу шәкилчиләри гәбул етмиш фе'лләр инкардадыр. Һәм дә бурада фе'лин һансы грамматик формада олмасынын фәрги јохдур, чүнки бу категорија фе'лин бир нөв дахили илә бағлыдыр.

Тәсдигә аид: Ики aләм анындыр ким, көзүнә һәг әјан

олду, һәги *көрду*, һәги *билди*, һәги ким, бикүман *олду*. Әкәр Муса кими *кәлмәк*, тәчәлли *көрмәк истәрсән*, *Нәзәр гыл* үзүнә, *көр* ким, ики аләм әјан *олду* (с. 352).

Инкара аид: Дүнјад чавидан еви кимсә ичүн *јапылмады*, Ким ки бу бәһрә *далмады*, ма'и-тәһури *булмады*, Тејјибү Таһир *олмады*, јохдур анын тәһарәти (с. 352).

Фе'лин тәсрифләнән формалары бахымындан Нәсими дили илә мүасир Азәрбајчан дили фе'лләри арасында елә бир фәрг јохдур.

Шәхс категоријасы. Нәсими дилинин фе'лләри үч шәхсин тәк вә чәминә көрә дәјишир.

Биринчи шәхс тәк *Дедим* сәнә, ја насеһ, јар тәркин едә *билмән*, Гаршу *тутарам*, шишә, *билмәм*, гала ја сына. Јарәб, *диләрәм* сәндән бу сурејн-јасына (с. 18).

Мисаллардан көрүндүјү кими, биринчи шәхс тәкдә, *-ам*||*-әм* шәкилчиси илә јанашы, *мән (мәм)* формасындан да шәкилчи кими истифадә олунур.

Биринчи шәхс чәм: Мәрһәба, хош кәлдин, еј дилдар, хош *көрдук* сәни, Хошмусан, еј бәркүзидә јар, хош *көрдук сәни* (с. 102). Лајәналу бу гапыдан *кетмәниз* (с. 23).

Икинчи шәхс тәк: Еј Мәсиһагәдәм, нијшә чан *вермәдин* чансызлара (с. 20). Ашиги-чанан *олубсан*, еј Нәсими, сән бу күн, Көнлүнү *алдурдун, олдун* ахәрин јәғмаји-ешг (с. 31).

Икинчи шәхс чәм: Из рәфә-тәл һичб, бир *бахын бизә* (с. 23).

Үчүнчү шәхс тәк: Чүн Сүлејман мүлкүнү *гојдиву кетди* дүнјадан, *Галды* андан сонра бу мүлки-Сүлејман сизләрә (с. 20). Вәчһдән дилбәр *көтүрмүшдүр* нигаб (с. 2).

Үчүнчү шәхс чәм. Нәсиминин үч ше'ри *демәк* фе'линин үчүнчү шәхсин чәминә аид олан *дедиләр* формасы илә гафијәләнмишдир: *Додағын гәндинә шәккәр дедиләр, Чани-ширинә көр нәләр дедиләр?* (с. 265).

Нәсиминин дилиндә шәхс шәкилчиләри там форма-

лашмыш һалда өзүнү көстәрир: *ам, әм; ыг, ик, уг, үк; а г,әк, сан, сән, кил, синиз, сыныз, сунуз, сүнүз, сын, син, сун, сүн* шәкилчиләри васитәсилә шәхс категоријасы реаллашыр. Үчүнчү шәхсин (хәбәр формасында) вә икинчи шәхсин тәкинин әмр формасында) формал әламәти јохдур. Үчүнчү шәхсин чәмлијини билдирмәк үчүн *-лар, -ләр* шәкилчисиндән истифадә едилир (индики кими). Бир әсаслы фәрг вар :биринчи шәхсин чәминдә *ыг, ик, уг, үк* морфемләри илә бәрабәр 3 үнсүрдән истифадә едилир (мисалда *кетмәниз*). Фе'лин формалары һиссәсиндә әмр формасы үзрә шәхс шәкилчиләринә әлавә диггәт вериләчәкдир.

Заман категоријасы. Мүасир Азәрбајчан дилиндәки заман формалары вә онларын шәкли әламәтләрини Нәсими дилиндә дә мүшаһидә етмәк олур.

Индики заман: *ыр, ир, ур, үр*. Чананә мәним севдијими чан *билир* анчаг (с. 28). Шәм'и-вәһдәтдир чәмалын *јандырыр* пәрванәни (с. 96). *Билирәм* ким, нә кәнчи-пүнһандыр (с. 259).

Кечмиш заман:

а) Шүһиди кечмиш: *ды, ди, ду, дү*. Чүнки рәф *олду* үзүндән, еј шәһи-хубан, нигаб, *Галмады* күфрү зәлаләт, заһир *олду* афитаб (с. 21).

б) Нәгли кечмиш:

1) *мыш, миш, муш, мүш:* Нари-гәминдә бағрымы бүрјан *биширмишәм* (с. 25). Бел *бағламышам* хидмәтинә мән дә чү үшшаг (с. 29). *Гојмушам* намусу намы, *олмушам* шејдаји-ешг (с. 30).

2) *ыб, иб, уб, үб:* Фәрагү мөһнәти-һичран *јыхыбдыр* көнлүмүн шәһрин. *Олубдур* валеһү һејран, диләмәз абиәнкури (с. 104).

Кәләчәк заман:

а) гәти кәләчәк: *ачаг, әчәк*. Гисмәт Нәсими, *олмајачаг* јарә ким ирәр (с. 115).

б) гејри-гәти (мүзаре) кәләчәк: *ар, әр.* Күлшәни-

фирдөвс *едәр* чан бағыны васли-һәбиб. Рәһм *едәр* шол көзләрин һәр ганда бир үфтадә вар. Кәр *көрәр* ваиз үзүнү, дәмбәдәм *еіләр* фәған, Ода *іахар* мәнбәрини, көрсә ани һәм хәтиб (с. 27).

Фе'лин формалары. Нәсими дилиндә фе'лин формалары (тәсрифләнән формалары) там формалашмышдыр вә бу формалар индики формаларын еінидир.

Әмр формасы. Азәрбајчан дилиндә фе'лләрин көкү онларын әмр формасына ујғун кәлир вә сыфыр әламәтли форма икинчи шәхсин тәкини билдирир. Нәсими дилиндә дә һәмин вәзијјәт мөвчуддур, бунунла белә, бурада еіни мәгсәд үчүн *-кил, -ғыл* шәкилчисиндән дә истифадә едилир (Бу сон гајда мүасир әдәби дилдә јохдур, анчаг диалектләрдә өзүнү көстәрир).

Шәкилчисиз вариант: Ешг әтәкин *тут*, еј көнүл, башыны *сал* ајағына, *Көр*, нә дерәм сана, *ешит*, ешгә *іапышма* сәрсәри (с. 90). Еј бади-сәба, мәндән *иләт* јарә сәлами (с. 99).

Шәкилчили вариант: Инанмаз исән, *бахкил* голлары бојасына (с. 18). Башыны топ *еіләкил*, кир вәһдәтин меіданына (с. 19).

Бу шәкилчили форма Нәсими дилиндә ишләкдир, јә'ни норма һалындадыр. Мәсәлән, онун бир ше'риндә (с. 334) буна аид беш нүмунә вар: *дадкил, кәскил, бурахкил, дуткил, киркил*.

Икинчи шәхс чәм:

Һәгг әјан олду, кәлин, һәгги көрүн,
Һәгги батилдән сечин, фәрги көрүн,
Бәдримин үзүндәки шәгги көрүн,
Аләмә сығмаз әнәл һәгги көрүн (с. 591).

Биринчи шәхс тәк: *Іазым* дер идим намәји әз хуничикәр мән (с. 29). Вәсфиндә нә *сөјләјим, илаһы?* (с. 87). Кәр әнәлһәг сиррини фаш *еіләјим* һәгдән бу күн (с. 269).

Биринчи шәхс чәм: Санасан *гылајым* бунча бу дүшвар нәдир? (с. 328); Кәл ејш *едәлим*, зөвг илә, кәр олмаса зәррағ (с. 29).

Бу форма да Нәсими дилиндә норма һалындадыр вә мүасир дилдәкиндән фәргләнир.

Үчүнчү шәхс тәк: Нәсиминин бир гәзәлиндә *олмаг* сөзү гафијә кими, үчүнчү шәхсин әмр формасында он дәфә ишләнмишдир: Сән мана, дилбәр, јетәрсән, өзкәләр јар *олмасун*, Бир олур јар, ики олмаз, ики зинһар *олмасун* (с. 158).

Үчүнчү шәхс чәм: Нә *билсинләр* сәни ким, чан нәдәнсән? (с. 162).

Биз әмр формасыны она көрә шәхсләр үзрә вердик ки, бурада дәјишмәнин шәкли формасы үмуми гајдадан бир гәдәр фәргләнир. Диггәт едилсә, көрүнәр ки, бурада әмр формасынын үчүнчү шәхс чәмләринә аид мисал верилмәмишдир. Бу она көрәдир ки, биз Нәсиминин истифадә етдијимиз әсәрләриндә белә факта раст кәлмәмишик. Ја бизим диггәтимиздән гачыб, ја да, һәгигәтән, Нәсими беләсини ишләтмәмишдир. Она көрә «ишләтмәмишдир» — дејирик ки, үмуми систем әсас верир, дејәк ки, әмр формасынын үчүнчү шәхс чәми о дөвр халгын дилиндә олмаја билмәзди. Садәчә олараг, Нәсими дилиндә ону ишләтмәјә еһтијач олмајыбдыр. О да нәзәрә алынмалыдыр ки, фе'лин әмр формасы лирик ше'р дили үчүн о гәдәр сәчијјәви дејил. Риторик вә нәсиһәт мәзмунлу ше'рләрдә бу форма бир гәдәр ишләк олур.

Хәбәр формасы. Мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә хәбәр формасы чох ишләнир. Һәм дә бурада фактик дил материалы бахымындан шәхсләрә, онларын тәк вә чәминә, заманлара көрә мәһдудијјәт јохдур. Башга мүнасибәтләрлә (мәсәлән, шәхс вә заман категоријалары үзрә) вердијимиз мисаллар, әсасән, хәбәр формасында олдуғундан, бурада мисаллара мурачиәт етмәјә еһтијач дујмуруг.

Шәрт формасы. Биз бурада формаларын грамматика

китабларында верилән ән'әнәви сырасына она көрә риајәт едәмәдик вә шәрт формасыны нисбәтән әввәлә кәтирдик ки, бу форма вачиб, лазым, арзу формаларына нисбәтән даһа чох ишләнир. Бир нечә мисал:

Кәр көрәр ваиз үзүнү, дәмбәдәм ејләр фәған,
Ода јахар мәнбәрини, **көрсә** ани һәм хәтиб (с. 27).

Һәр ким сәни **демәзсә**, рәһман сифәтли һәгсән,
Итирмиш ол гаракүн һәгг илә һәгшүнасы. (с. 83).

Мә'дәни-руһ әкәр **десәм** ләбләринә, әчәб декил,
Чөвһәри чөвһәри билир, сән мана сәр бу чөвһәри (с. 89).

Бу нүмунәләр мүасир дил фактларына ујғундур. Бурада бир чәһәт диггәти чәлб едир: Нәсими дилиндә *истәрсән* формасы ики грамматик форманын ифадәсидир. Бир фе'лин хәбәр формасы кими. Бу һалда *истә* фе'лин көкү, *р (әр)* мүзаре заман шәкилчиси, *сән* шәхс сонлуғудур. Бир дә фе'лин шәрт формасы кими. Бу һалда *истә* јенә фе'лин көкү, *сә* шәрт шәкилчиси, *н* икинчи шәхсин шәхс сонлуғу. Ејни гәзәлдән һәр икисинә мисал веририк.

Хәбәр формасына аид: Еј Нәсими, чүн Сүлејман олду гуш дилин билән, Гафа варыб көрмәк *истәрсән* бизим әнгамызы (с. 345).

Шәрт формасына аид: Кәштији-Нуһә ки, һәр ким кирмәди, олду һәлак, Кәр нәчат *истәрсән,* истә сән бизим дәрјамызы (с. 344).

Шәрт мәзмуну *исән* васитәсилә дә верилир: Кәр *истәр исән* јары бу күн, пир тәләб ејлә, Көр ким, нечә јол көстәрир ол пири-мәһәггат (с. 29).

Бурадакы *истәр исән* формасынын мәзмунуну мүасир дилдә *истәрсәнсә* формасы илә, даһа күзкүн «истәсән» формасы илә ифадә етмәк олур.

Лазым формасы: Нәррә шири-бишеји-товһиди-саһибгүдрәтәм, Түлкүләр гачан *биләсидир* бизим мә'вамызы (с. 345).

Арзу формасы. Нәсими дилиндә нисбәтән чох ишләнән формадыр. Мүасир Азәрбајчан дилиндә бу форма

чох вахт «кәрәк» әдаты илә ишләнир: *кәрәк кәлә, кәрәк ала* вә с. Лакин «кәрәк» әдаты олмадан да ишләнир: чалышырам, јахшы гијмәт *алам.* Нәсими дилиндә исә, әксинә, бу форма, бир гајда олараг, «кәрәк» сөзү олмадан ишләнир, ше'р дилинин дә ролу вар, анчаг көрүнүр, һәм дә хүсусијјәтдир: һәр ким ки *баха* бир дәм дилбәр гаршы јасына, Навәкләринә гаршу ја чан *тута,* ја синә (с. 18), *Сөјләјәм* мәгсудуму, та ол *верә* керчәк чаваб (с. 21), Рәвамыдыр, рәвамыдыр, һәбиби, Ки, ода *јандырасан мән* гәриби (с. 93).

Һәрдән фе'лин арзу формасы шәрт мә'насында ишләнир. Јухарыда вердијимиз бејтин биринчи мисрасындакы *баха* фе'ли заһирән арзу формасындадыр, мә'нача исә шәрт билдирир. Јә'ни бурада *баха* фе'ли *бахса* мә'насында ишләнмишдир. Буну јәгинләшдирән бир дә одур ки, арзу формасы һәрдән шәрт әдаты илә дә ишләнир: Хошдур, *әкәр чи* чүмләси бир јердә чәм ола (с. 25).

Нәсими дилиндә фе'лин вачиб формасына раст кәлмәдик. Фе'лин тәсрифләнмәјән формаларына нәзәр салаг. Дилчилијимиздә бура мәсдәри, фе'ли сифәти вә фе'ли бағламаны аид едирләр. Нәсими дилинә дә ејни принсиплә јанашмаг лазым кәлир.

Мәсдәр. Нәсими дилиндә мәсдәрин формасы, инди олдуғу кими, *-маг, -мәк* шәкилчисидир: Хубин үзүнә *бахмаг,* заһид, хәтадыр, ајдыр (с. 83); Анча ким сә'ј ејләдим назик чамалын *көрмәјә* (с. 97); *Кәлмәјә* чүн афитаб, *кетмәјә* чүн маһитаб... (с. 102).

Нәсими дилиндә мәсдәрин ишләнмә мөвгеји, дәјишмә гајдалары да мүасир дилдәкинә ујғун кәлир.

Фе'ли сифәт. Нәсими дилиндә фе'ли сифәт, бир гајда олараг, *ан, ән* шәкилчиси васитәси илә формалашыр: *Чәкмәјән* ешгин бәласын, *көркәјән* һичрин гәмин, Дәрди дәрмансыздыр анын, чарә јох дәрманына (с. 19), Чәмалыны *диләјән,* ајә илтифат етмәз (с. 95); Бу сөзү *билән* билүр ким, бу нәзәр нечә нәзәрдир (с. 266)

Гејд едәк ки, мүасир Азәрбајҹан дилиндә дә фе'ли сифәтин бу нөвү даһа ишләкдир, һәм дә, белә демәк оларса, фе'ли сифәтин әсас нөвүдүр, ја'ни онун шәриклији јохдур; *ан, ән* шәкилчиси анҹаг фе'ли сифәт шәкилчисидир. Она көрә дә бу формалы сифәтләрин мүәјјәнләшдирилмәси үчүн онларын синтактик мөвгејинә диггәтә еһтијаҹ олмур: *охујан, јазан* вә бу формалы дикәр сөзләр, јериндән асылы олмајараг, фе'ли сифәт һесаб олунур.

Нәсиминин дилиндә башга шәкилчиләрлә формалашан фе'ли сифәтләрдән дә истифадә олунмушдур: Дүнја *дураҹаг* јер дејил, еј ҹан, сәфәр ејлә (с. 42); Аләмә *сығмаз* әнәл һәгги көрүн (с. 591); Сурәтин лөвһиндә *јазылмыш* һуруфи билмәјән... (с. 22); Ҹананә мәним *севдијими* ҹан билир анҹаг (с. 28); Ҹүн чәрхи-фәләк чаһилү надан *севәр* олду (с. 329).

Мисаллардан көрүндүјү кими, фе'ли сифәтләрин формасы бахымындан Нәсими дили илә индики дилимиз арасында фәрг јохдур. Сөһбәт анҹаг бу вә ја дикәр сифәт формасынын истифадә тезлији арасындакы фәргдән кедә биләр. Лакин бир ҹәһәт вар ки, мүасир Азәрбајҹан дилиндә фе'лин лазым вә ваҹиб формаларындан да *(-асы, -әси* вә *-малы, -мәли* шәкилчили формалар) фе'ли сифәт кими истифадә едилир. Нәсими дилиндә буна раст кәлмәдик.

Фе'ли бағлама. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә фе'ли бағламаларын формалары чохдур, һәм дә фе'ли бағламаларән ишләк формалардандыр. Нәсими дилиндә фе'ли бағламалар нә нөвләринин (формаларынын) сајына көрә, нә дә ишләнмә тезлијинә көрә мүасир дилдәки фе'ли бағламаларла мүгајисә едилә билмәз. Бунунла белә, Нәсими дилиндә фе'ли бағламалардан истифадә чох да мәһдуд дејилдир. Бу дилдә ашағыдакы фе'ли бағлама шәкилчиләри вә онларла дүзәлән фе'ли бағлама формаларына тәсадүф едилир.

-Ынҹа, -инҹә, -унҹа, -үнҹә: Мәнликин рәф *олмајынҹа* арадән кетмәз һиҹаб (с. 22); *Ејләмијинҹә* дил бәри, булмады кимсә дилбәри (с. 89).

-Ҹаг, -ҹәк: ...мәст олур *көриҹәк* әгл анын кәмалындан (с. 152); Тәбәссүмә *кәлиҹәк* күл кими додагларын, Зијафәтиндә гылыр ғәргә шәккәри-наби (с. 95); Он сәккиз мин аләмин сиррин билән Кә'бәтејни *атаҹаг* се шеш кәлир (с. 579).

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә бу фе'ли бағлама формасындан истифадә едилмир, һәмин мәгсәдлә *-ан, -ән* шәкилчили фе'ли сифәт вә *кими* гошмасы ишләнир: кәлиҹәк—кәлән кими.

-Алы, -әли: Дишләрин әкси Нәсиминин көзүнә *дүшәли*, Бәһри-бәһрејн олдуву лө'лөи-шәһвар андадыр (с. 202).

Ма/мыш, мә/миш: Шәк декил ким, үзүнү көрмәмиш анлар ки, сәни Һүријә бәнзәдүбән Јусифи-Кән'ан дедиләр (с. 262); Бејтүл-һәрамә вармамыш, анын сәфасы јох (с. 300).

Ыбан, ибән, убан, үбән: ...сәни һүријә *бәнзә-дүбән* Јусифи-Кән'ан дедиләр (262); Ешгин бәласы јох *дејүбән* ешгә дүшмә, вар (с. 300).

Дыгҹа, дикҹә, дугҹа, дүкҹә: Һүснүнә *бахдыгҹа* даим охурам инна-фәтәһ (с. 308).

Ыб, иб, уб, үб: Мән хәрабәти-әзәлдән мәстү һејран кәлмишәм, Ешг илә јекрәнк *олуб* шадану хәндан кәлмишәм (с. 336).

КӨМӘКЧИ НИТГҺИССӘЛӘРИ ВӘ ЈА КӨМӘКЧИ СӨЗЛӘР. Дил факты бахымындан көмәкчи нитг һиссәләри илә көмәкчи сөзләр ејни шејдир. *Ки* һәм көмәкчи нитг һиссәсидир, һәм дә көмәкчи сөздүр. Һисс-һәјәҹан билдирән сөзләр көмәкчи нитг һисссәләри сырасында верилмир, лакин онлар да көмәкчи сөзләрдир. Бу мә'нада «көмәкчи сөзләр» анлајышы «көмәкчи нитг һиссәләри» анлајышындан кенишдир. Ајры-ајры мүстәгил нитг

һиссәләринин ичәрисинә сәпәләнмиш көмәкчи сөзләр дә вар: ән, даһа, лап, иди, имиш... Бунларын бир гисми бә'зән мүәјјән адла көмәкчи нитг һиссәләри кими верилсә дә, чох вахт belә едилмир. Көмәкчи сөзләр беләләрини дә әһатә едир.

Нәсими дилиндә көмәкчи сөзләр бу дилин лүғәтинин зәрури үнсүрләри кими, диггәти хүсуси олараг чәлб едир. Һәм дә ики чәһәтдән чәлб едир.

1. Нәсиминин әсәрләринин дилиндә көмәкчи сөзләр кәмијјәтчә чохдур.

2. Белә сөзләр фәалдыр.

Дилчиликдә белә бир мүддәа вар ки, көмәкчи сөзләр лексик мә'налы сөзләрдән тәчрид едилмишдир. Јә'ни онлар вахты илә мүстәгил лексик мә'налы сөзләр олмуш, заман кечдикчә онларын мә'налары зәифләмиш, мәфһумларындан узаглашмыш, лексик мә'насы олмајан сөзләрә чевриләрәк көмәкчи васитәләр кими истифадә едилмәјә башламышлар. Бу о демәкдир ки, көмәкчи сөзләр һәмин вәзијјәтә чатмаг үчүн узун јол гәт етмишдир. Нәсими дөврүндән 600 илә јахын вахт кечмишдир. Бу дөврдә Нәсими дилинин лүғәтиндәки көмәкчи сөзләрин тәркиби чидди тәбәддүлата уғрамамышдыр. Демәли, көмәкчи сөзләр дилин инкишаф дөврләриндән кечән нечә-нечә јүз илликләрин мәһсулудур. Әкәр XIV әср Азәрбајчан дилиндә көмәкчи сөзләр кифајәт гәдәрдир вә һәм дә чевикдирсә, бу, Азәрбајчан дилинин XIV әсрә гәдәр узун инкишаф јолуна ишарәдир.

Әввәлдән дејәк ки, сөзләрин мәншәји мәсәләси бизи марагландырмыр. Көмәкчи сөзләрин мәншәчә һансы дилә мәхсуслуғу мә'лумдур, бә'зиләри үзәриндә мүбаһисә кедир. Мәсәлән, *илә* сөзүнүн әсл Азәрбајчан түрк сөзү олдуғу, *амма* сөзүнүн әрәб мәншәли, *чу* сөзүнүн фарс мәншәли олдуғу мә'лумдур, лакин *ки* сөзү каһ әсл Азәрбајчан сөзү кими, каһ да фарс мәншәли сөз кими изаһ едилир.

Нәсими дилиндә көмәкчи сөзләрин ишләнмә тезлијини тәсәввүр етмәк үчүн *«Баһар олду, кәл, еј дилбәр, тамаша гыл күлзарә»* мисрасы (с. 44) илә башланан ше'р марағлы нүмунәдир. Бу ше'рин әввәлинчи алты бејтиндә он көмәкчи сөз ишләнмишдир (тәкрары да һесаб едирик). Белә мисаллар чохдур. Ајры-ајры көмәкчи сөзләрин изаһында да буну көрәчәјик.

Ки/ким. Һәр ики форма бағлајычы мөвгејиндә ишләнир. Һәм дә эн ишләк бағлајычыдыр: *Хызра сор аны кәр ки, нә чандыр. Нә шириндир додағынын зөвгү, ол сәбәбдән ки, лә'лү мәрчандыр. Күнтә кәнзи бизә бәјан ејләр, Билирәм ким, нә кәнчи пүнһандыр* (с. 259).

Бу мисалларын һамысы бир ше'рдән көтүрүлмүшдүр. Һәмин ше'рдә *«ки* сәккиз дәфә, *ким* бир дәфә ишләнмишдир. Белә бир фикир вар ки, XVII әсрә гәдәр *ки* формасына нисбәтән *ким* формасы даһа ишләк олмушдур.[32]

Нәсими дилиндә бу о гәдәр һисс олунмур. Бир ону демәк олар ки, мүасир дилдә ишләнмәјән ким Нәсими дилиндә ән ишләк формалардандыр. Әкәр јухарыдакы ше'рдә *ки* он дәфә, *ким* бир дәфә ишләнмишсә, елә ше'рләр дә вар ки, *ким* даһа чох ишләнмишдир. Мәсәлән, «Сачынын шә'биндә үзү ики һәфтәлик гәмәрдир» мисрасы илә башланан ше'рдә (с. 266—267) *ким* алты дәфә, *ки* ики дәфә ишләнмишдир. Башга бир ше'рдә (с. 274) *ким* сәккиз дәфә, *ки* бир дәфә ишләнмишдир.

Ки/ким сөзләринин бағлајычы кими, вәзифәси табели мүрәккәб чүмләләрдә баш вә будаг чүмләләри бир-биринә бағламагдыр. Мүасир Азәрбајчан дилинә хас олан бу рол Нәсими дили үчүн дә ади һалдыр: *Хоша ол кимсә ким, вардыр һәбиби сән кими мәһру* (с. 299). *Сән санма ким, Нәсимијә јарын әтасы јох* (с. 300). *Кәлкил*

[32] Бах: Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы. Б., 1962, с. 356.

ки, түкәнди әләм әлминнәтүлиллаһ (с. 303). *Динләкил бу сөзү ки, чандыр сөз* (с. 321). *Далдым јенә бир бәһрә ки, үмман дәхи билмәз* (с. 323). *Бу нечә гәддү гамәтдир ки, бәнзәр сәрви-бәлаја, Бу нечә һүсну сурәтдир ки, нур еһсан едәр аја* (с. 36).

Ки/ким бағлајычысынын бу ролда мәһдудијјәти јохдур, јә'ни о, мүхтәлиф типли будаг чүмләләри баш чүмләјә бағлаја билир (бунлара аид бир-бир мисал вермәји лазым билмирик).

Ки/ким сөзләринин бағлајычылыгдан әдата доғру мејли дә өзүнү ачыг шәкилдә көстәрир: *Ким ки сүчүд ејләмәди һүснүнә, Диви-лә'ин олдувү шејтанымыз* (с. 324). *Чанда ки ешг олмады, дилдә хәбәр нә фаидә? Көздә ки көрмәк олмады нури-бәсәр нә фаидә?* (с. 40). *Даш ола, ким ки сурәтин олмаја ашиг ајинә* (с. 37). *Нә күл битди күлүстанда ки, бәнзәр уш бу рүхсарә, Нә бир сәрв ола бостанда ки, һәмта гәдди-балаја* (с. 33).

Бу һалларда *ки/ким* сөзләринин бағлајычылыг ролу хејли зәифләсә дә, тамамилә јох олмур. Еләчә дә бу һалларда бу сөзләрдә гүввәтләндиричилик мә'насы мејдана кәлсә дә, онлар әдата да чеврилмир. Јә'ни вердијимиз мисалларда *ки/ким* мүәјјән сөзләрлә бирликдә бағлајычылыг ролуну јеринә јетирир, доғрудур, һәмин һалларда бу сөзләрсиз дә кечинмәк мүмкүндүр, лакин онлар чүмләнин һиссәләринин әлагәләнмәсинә мүәјјән тә'сир көстәрир. Мәсәлән, *Ганда ким бир күл битәр, булбул гырағындан кәлир* чүмләсиндә *ким* сөзүнү атсаг, компонентләрин әлагәси позулмаз, лакин әввәлки әлагә бир гәдәр зәифләјәр. Әлбәт ки, бурада әдата мәхсус тә'киди дә инкар етмәк олмаз. Лакин бу сөзләрин сырф әдат кими чыхышы Нәсими дилиндә инкишаф етмәмишдир.

Илә (ла, лә)/илән. Чох ишләнән көмәкчи сөзләрдир. Бу вариантлар маһијјәт вә ролча бир-бириндән фәргләнмир. Ишләнмә тезлији јүксәкдир. Бүтүн һалларда сөзләри бир-биринә бағламаға хидмәт едир. Мүасир

дилдә олдуғу кими, сөзә гошулмадан бәрабәр һүгуглу сөзләр арасында әлагә јарадыр вә ја бир сөзә гошулараг онунла башга сөз арасында гејри-бәрабәр һүгуглу әлагә јарадыр. Индики грамматика дили илә десәк, һәм бағлајычы кими, һәм дә гошма кими чыхыш едир.

Биринчијә аид: *Хал илә әнбәрин сачын дал илә нүгтәдир* (с. 50). *Олду көвн илә мәканын варлығы тарашыныз* (с. 69). *Јер илә көј бина олмаздан әгдәм Нәсими ашиг иди ол чәмалә* (с. 45). *Бир сәдәфдән чашны дадкил, дүррә илә мәрчан битәр* (с. 334). *Бари бир бағчаја киркил, күл илә рејһан битәр* (с. 334).

Икинчијә аид: *Лүтф илә нәзәр гылды мана, сунду пијалә* (с. 46). *Көрдүм үзүнү Кә'бәдә әһли-сәфа илә* (с. 71). *Булду көнлүм сәнинлә шол вүсләт* (с. 75). *Сәјјарә кими сејр едәрәм даим анынла* (с. 76). *Шол сүнбүлипүрчин илә севдаја дүшдүм недәвүз* (с. 79). *Севдан илә мәст олмушам...* (с. 335).

Верилмиш мисалларда *илә* сөзүнүн сөзлә битишик јазылан *ла, лә* формасы да ишләнмишдир. Һәр ики ишләнмә варианты мүасир дилдәки кимидир. *Илән* формасы исә бир гәдәр башга шәкилдәдир. Нәсими дилиндә, нисбәтән, аз-аз һалларда *илән* формасындан да истифадә едилир: *Хошдур әкәр чи чүмләси бир јердә чәм ола, Авази чәнкү нәғмәвү тәнбур илән рүбаб* (с. 25). *Мерачә чыхды руһи-Нәсими Бураг илән* (с. 16). *Һәрдәм мана бир дәрд илән артырма дәрман үстүнә* (с. 62).

Чүн/чүнки/чүнким. Бағлајычыдыр. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә *чүнки* формасы сабитләшмишдир. Әслиндә *чүн* вә *ки* һиссәләриндән ибарәтдир. Нәсими дилиндә онун һәр ики һиссәси *(чүн, ки)* ајрыча ишләнә билдијиндән *чүнки* о заман үчүн мүрәккәб сөз иди, инди садә сөз һесаб олунур: мүасир дилдә чүн формасы ајрыча ишләнмир. *Чүнки* вә *чүнким* вариантларынын фәрги

ки вә *ким* вариантлары арасындакы фәрглә әлагәдардыр.

Бу бағлајычы (һәр үч варианты) табели мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини әлагәләндирмәјә хидмәт едир.

Чүн: Чүн һүснүнә хәтм олду бу күн дөври-мәлаһәт, Еј фитнәләрин хатәми, шәггул-гәмәр ејлә (с. 42). *Нәсими чүн сәни булду, дү аләмдән ваһид олду* (с. 35). *Еј назы чох дилбәр, мәни јандырма һичрин наринә, Чүн јанарам пәрванә тәк шәми-рухүн әнваринә* (с. 57).

Бу үч мисалдан јалныз сонунчуда *чүн* баш чүмлә илә будаг чүмләнин сәрһәдиндә ишләнмишдир ки, бу да структур бахымдан мүасир дилдәкинә ујғундур. Биринчи мисалда *чүн* үмумән мүрәкрәб чүмләнин әввәлиндә кәлмишдир. Буна сәбәб баш чүмләнин будаг чүмләдән сонраја кечмәсидир. Әслиндә бурада да *чүн* бағлајычылыг јериндәдир. Икинчи мисалда заһирән *чүн* будаг чүмләнин ичәрисиндә, әслиндә исә будаг чүмләнин әввәлиндә ишләнмишдир, будаг чүмлә баш чүмләнин ичәрисинә дүшмүшдүр.

Чүнки: Чүнки чәфасыз еј көнүл, кимсә мурада ирмәди, Чөврә тәһәмүл ејлә, дүр шол сәнәмин чәфасинә (с. 52). *Јар илә чүнки бир олду Нәсими, Нә гәм, кәр чүмлә аләм олса әғјар* (с. 346). *Ојнарам рәггас олуб чәнку дәфу тәнбур илән, Чүнки мәндә шеш чәһәт вар, дөнмәзәм чарпарәдән* (с. 351).

Бағлајычынын *чүн* вә *чүнки* вариантларынын ишләнмә мөвгеләри арасында фәрг јохдур. Садәчә олараг *чүн* вариантынын ишләнмә тезлији даһа јүксәкдир. Бу да она көрәдир ки, *чүн* әсас вариантдыр, илкиндир, *чүнки* исә икинчи вариантдыр, сонракыдыр. Нәсими дилиндә *чүн* өз јерини һәлә тамамилә *чүнки* бағлајычысына вермәмишдир.

Чүнким: Көнлүмүн Мәнсури чүнким, зүлфүнү единди дар, Јә'ни ки, *Мәнсур олан зүлфүндә бәр-дар истәмәз* (с. 64). *Һүвәл әввәл, һүвәл ахир кедәр сәндән икилик ким, Нәсими јар илә чүн ким улашды, күллү јар олду* (с. 297).

Нәсиминин дилиндә ејни мәгсәдлә *ничүн ки* формасындан да истифадә олунур. Бурада *ни(нә)* суал әвәзлији, *чүн* гошма, *ки* бағлајычыдыр. Инди дә данышыгда *нә үчүн ки* формасындан истифадә олунур, лакин бу, әдәби дил нормасы дејил. Нәсими дилиндә һәмин мөвгедә *ничүн* формасы мүтләг *ки* бағлајычысы илә ишләнир вә бу бағлајычы илә бирликдә сәбәб мә'насы алыныр: *Јетәр дәрдин дәва муштагә, ничүн Ки дәрдин биләнә дәрман кәрәкмәз* (с. 70).

Үчүн/ичүн. Гошмадыр. Биз бу гошманы сырасы илә она көрә бағлајычыдан сонра *(чүн, чүнки, чүнким* бағлајычысындан сонра) вердик ки, илкин көкләриндән асылы олмајараг, бағлајычы вә гошма вариантларынын әсасында *чүн* дајаныр. Бу бағлајычы вә гошманын грамматик мә'на јахынлығы да буну демәјә имкан верир. Мисаллара кечирик. *Јандырырам чанымы шәм'инә пәрванә тәк, Јанар имиш јар үчүн васил олан јаринә* (с. 47). *Нөһ чәрхи-фәләкин гылырам аһ илә әзрәг, Ол дәм ки, едәм васлин ичүн дәрд илә јаһу* (с. 294).

Үчүн/ичүн гошмасынын Нәсими дилиндәки грамматик мә'насы вә мөвгеји илә мүасир дилимиздәки грамматик мә'насы вә мөвгеји арасында фәрг јохдур.

Јухарыда *ничүн ки* формасындан данышанда *чүн* сөзүнүн һәмин тәркибдә гошма олдуғуну демишдик. Анчаг башга мүнасибәтлә демишдик. Инди бир дә тәкрар етмәји лазым билирик дејәк ки, Нәсими дилиндә *чүн* варианты гошма кими дә ишләнмишдир.

Та. Нәсими дилиндә чох ишләнән көмәкчи сөзләрдәндир. Әдатдыр. Тәкликдә дә ишләнир, *ки* бағлајычысы илә дә ишләнир, бу вахт онда бағлајычылыг хүсусијјәти әмәлә кәлир. Әдат кими сәбәб мә'насы верир; һәм дә заман вә мәкан мәсафәси билдирә билир: *Ешгиндән еј арами-чан, кәрчи Нәсими хар олур, Дурмуш сәнинлә та*

әбәд шол әһдү пејман үстүнә (с. 62). *Көнлүмә ешгини гисмәт үчүн әзәлдән гылды һәг, Та әбәд ешгиндән өзкә нәснә, зинһар, истәмәз* (с. 64). *Сурәтиндән, еј сәнәм, та көрмүшәм һәгги ајан, Сәҹдә гылды үзүнә бу ашиги-гәлләшыныз* (с. 69). *Гәнду нәбату шәккәрин ләззәтини унутмушам, Та ки бәнимлә ләбләрин назү итаб ичиндәдир* (с. 272).

Әкәр/кәр. Бағлајычыдыр. Шәрт билдирир. Мүасир әдәби дилимиздә әкәр варианты формалашыбдыр.

Әкәр. Сүнбүли-зүлфүнүн әкәр гоншусу лалә дүшмәјә, Алмаја кимсә көнлүнү, ишвеји-алә дүшмәјә (с. 50). *Мана сәбр ејләмәк сәнсиз, никара, Әкәр мүшкил, әкәр асан кәрәкмәз (с. 70).*

Кәр. Башы топ олсун анын, кәр өзкә чөвкан истәјә (с. 49). *Әја, мө'мин, көр истәрсән сәадәт, Өзүнә пешә гыл даим се адәт* (с. 332).

Бу бағлајычы мүасир Азәрбајҹан дилиндә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә ҹүмләјә шәрт мә'насы верир вә ја шәрт мә'насыны гүввәтләндирир: шәрт будаг ҹүмләләриндә ишләнәрәк шәрт будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләрин јаранмасында мүәјјән рол ојнајыр. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә шәрт будаг ҹүмләләри *әкәр* бағлајычысынын ҹүмләдә ишләниб-ишләнмәмәсиндән асылы олмајараг, чох вахт — *са||сә* шәкилчиси (әдаты) илә ишләнир. Нәсими дилиндә исә бу һалларда *са||сә* васитәсиндән чох истифадә олунмур.

Әкәрчи, кәрчи. Бағлајычыдыр. *Әкәр/кәр* бағлајычысы илә ејни көклүдүр. Лакин *чи* шәкилчиси она башга грамматик мә'на верир. Јә'ни биринчидә шәрт мә'насы варса, икинчидә *һәрчәнд* мә'насы вар. Биринчи шәрт будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләрин формалашмасында иштирак едирсә, икинчиси гаршылыг-күзәшт будаг ҹүмләли табели мүрәккәб ҹүмләләрин формалашмасында иштирак едир. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә бу бағлајычыдан истифадә олунмур.

Әкәрчи. Әкәрчи гулларын чохдур, Нәсими камыдан кәмтәр (с. 299). *Хошдур, әкәрчи ҹүмләси бир јердә ҹәм ола* (с. 25).

Кәрчи. Кәсилмәз кәрчи васлиндән Нәсими, Көзүндән олдуғун пүнһан кәрәкмәз (с. 70). *Кәрчи аји үзүнә бәнзәдәрәм, Гашларын шәклинә һилал ирәмәз* (с. 75).

Кими. Гошмадыр. Ејни илә мүасир Азәрбајҹан дилиндә ишләнир. Грамматик мә'насында да фәрг јохдур, мүгајисә билдирир: *Бүлбүл кими, Нәсими диләр ки, фәған едә* (с. 25). *Кәлди фәғанә ҹан јенә неј кими сөзү дәрд илә* (с. 52).

Амма. Зиддијјәт вә гаршылашдырма билдирән бағлајычыдыр. Нәсими дилиндәки грамматик мә'насыны вә нитгдәки мөвгејини, олдуғу кими, сахлајыр. Бир гајда олараг, табесиз мүрәккәб ҹүмләләрин тәрәфләри арасында бағлама васитәси кими ишләнир, мүрәккәб ҹүмләнин компонентләринин мә'на әлагәсинин күчлү ифадәсинә көмәк едир: *Ешгини тәрк етмәк истәр көнлүм, амма ҹин декил* (с. 59). *Кәламын мө'ҹүзи заһирдир, амма Дурәфшан мәнтигин сәһрафәриндир* (с. 470).

Әввәлдә демишдик ки, Нәсими дилиндә табесиз мүрәккәб ҹүмләдән табели мүрәккәб ҹүмләјә кечид просесинин изләри галыр. Белә һалларда мүрәккәб ҹүмләдә тәрәфләрин бағланмасында ејни вахтда һәм табелилик һәм дә табесизлик бағлајычыларындан, конкрет олараг, *амма* бағлајычысындан истифадә олунур. Мәсәлән: *Көзүмдән кәрчи пүнһандыр никарын сурәти, амма Көрүнән вәҹһидир анын нәзәр гылдыгҹа һәр ҹаја* (с. 36).

Буна табесиз вә ја табели мүрәккәб ҹүмлә дејәк? Һәр икисинин әламәти вар. Лакин мәзмун ону даһа чох та-

бели мүрәккәб чүмләјә јахынлашдырыр. Һәм дә бурада табелилик бағлајычысынын мөвгеји даһа күчлүдүр.

Анчаг. Мүасир Азәрбајчан дилиндә *анчаг* сөзү һәм бағлајычы, һәм дә *тәкчә* сөзү мә'насында әдат кими ишләнир. Нәсими дилиндә исә һәмин сөзүн биринчи ролуна раст кәлмәдик. Икинчи мөвгеји исә чох инкишаф етмишдир: *Чананә мәним севдијими чан билир анчаг, Көнлүм диләјин дүнјада чанан билир анчаг* (с. 28).

Вәли. Бағлајычыдыр. *Амма* бағлајычысы мөвгејиндә ишләнир. Мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнмир, Нәсими дилиндә ади сөзләрдәндир вә бу дилдә она тез-тез раст кәлмәк олур: *Хубларын бағында чохдур фитнәли нәркиз, вәли фитнәлик хәтм олду анын нәркиси-фәттанына* (с. 19). *Чанымда чан сәнсән, вәли истәр сәни чан, гандасан?* (с. 151).

Зира. Чүнки мөвгејиндә ишләнән бағлајычыдыр. Мүасир Азәрбајчан дилиндә тәсадүфдән-тәсадүфә она раст кәлмәк олур. Нәсими дилиндә дә беләдир. Бир ше'рдә она раст кәлдик: *Дәркаһынызда гојма рәгиби-мувафиги, зира ки Кә'бәнин һәрәми истәмәз килаб* (с. 25).

Тәк, тәки. Гошмадыр. Мүасир Азәрбајчан дилиндә һәр ики варианты ишләнир, биринчи варианты әдәби дил үчүн норма һесаб олунур, лакин икинчи вариантдан да истифадә олунур. Нәсими дилиндә ишләк гошмалардандыр. *Кими* гошмасынын синоними һесаб олуна биләр. Бурада да *тәк* варианты *тәки* вариантына нисбәтән чох ишләнир.

Тәк: Ешгинә вермәсин көнүл шол сәнәмин Нәсими тәк (с. 38). *Әлиф тәк гәддими ол салды дала* (с. 45).

Тәки: Мән ол гәввас тәки чан тәркин етдим (с. 45). *Нәсими тәки олду һәггә васил* (с. 111).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә бу сөзләрин башга мә'на вә ролларь да вар. *Тәки* сөзү *каш* сөзү мә'насында әдат кими дә ишләнир: *Тәки сән кәләсән. Тәки бу иш дүзәлсин. Тәк* формасы *бир, јалныз* мә'наларында да чүмләдә әдат (тәк *сән кәл*), зәрф (*сән тәк кәл*) мөвгеләриндә ишләнир, һәтта *тәк адам, тәкдир* кими ифадә вә формаларда сифәт мөвгејиндә дә чыхыш едир. Нәсими дилиндә бу сөзүн (вә ја сөзләрин) һәмин ролларь көзә көрүнмүр.

Һәм. Бағлајычыдыр. Мүасир Азәрбајчан дилиндә бу бағлајычы нитгдә тәкрарланыр, јә'ни тәкликдә ишләнмир. Она көрә дә бу бағлајычы грамматика китабларында чох вахт *һәм-һәм* формасында гејд едилир. Бу бағлајычы чох вахт әввәлчә *һәм*, сонра да *һәм дә* формасында ишләнир. Һәмин бағлајычынын *һәм дә* формасында тәкрарсыз ишләнмәсинә дә тәсадүф едилир. Һәм *әсил нәчабәтинә*, һәм *бој-бухунуна*, һәм дә *салигәсинә көрә әриндән кери галмазды* (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли). *Мән нә олур-олсун, ишләјәчәјәм*, һәм дә *охујачағам* (Ч. Әмиров).

Нәсиминин ше'рләриндә *һәм* тәкликдә ишләнир, тәкрарланмыр вә онун мөвгеји вә грамматик ролу мүасир дилимиздә һәм бағлајычысынын *дә* илә ишләнмәсинә ујғун кәлир. *Ешгә дүшәнләр билир* һәм *јенә ешгин гәдрини* (с. 31). *Һәбиба, фиргәтин салды мәлалә, Кабаб олду үрәким* һәм *чү лалә* (с. 45).

Јә'ни. Бағлајычыдыр. Нәсими дилиндә дә индики грамматик мә'нада ишләдилир. Нәсими дилиндә ишләнмә тезлији зәифдир, бу да ше'р дили илә әлагәдардыр. Үмумән ше'р дилиндә бу бағлајычы тәсадүфдән-тәсадүфә ишләнир: *Көнлүмүн Мәнсури чүнким зүлфүнү единди дар,* Јә'ни *ки Мәнсур олан зүлфүндә бәр-дар истәмәз* (с. 64). *Јусифи-Мисри чану дил,* јә'ни *ки Фәзли-зүлчәлал,* Кәлди сәфаву зөвг илә шәһри-бәдән сарајинә (с. 41).

Дәхи. Әдат мәгамында ишләнир, *даһа, бир даһа* мә'наларындадыр. Бир сөзү илә ишләнәндә мә'насы бир гәдәр дә гүввәтләнир: *Дилбәра, дил сәндән өзкә бир*

дәхи *јар истәмәз* (с. 64). *Сән мана јар ол ки, көнлүм бир дәхи јар истәмәз* (с. 65).

Һеч. Әдатдыр. Инкар әдатыдыр. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә чох ишләк сөзләрдәндир. *Һеч ким, һеч нә, һеч заман, һеч вахт, һеч кәс, һеч шеј* кими тәркибләрдә даһа чох ишләнир; фе'лләрлә дә тез-тез ишләнир: һеч *данышмады*, һеч *билмәди*. Нәсими дилиндәки мөвгеји дә индикинә ујғундур: һеч *кимсә Нәсими сөзүнү кәшф едә билмәз* (с. 28). *Дилбәрин лә'линдән аіры һич тимар истәмәз* (с. 64).

Кәрәк. Модал сөздүр. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә, бир гајда олараг, фе'лин арзу-илтизам формасынын мә'насыны гүввәтләндирмәк үчүн истифадә олунур: кәрәк *кәлә*, кәрәк *охуја* вә с. Нәсими дилиндә һәм индики мөвгејиндә ишләнир (мәсәлән: *Ашиг бәла јолунда* кәрәк *ким, һәмул ола* (с. 16), һәм дә бир гәдәр башга мөвгедә, нисбәтән мүстәгил мә'нада ишләниб, лазым сөзүнүн мә'насыны верир: *Ҹөвһәри олмаг* кәрәкдир, *ҹөвһәри булмаг кәрәк* (с. 49). *Һүснү ҹәмалә бахмаға ари сәфа нәзәр кәрәк* (с. 52).

Бир ше'рдә *кәрәк* тамам башга мәгсәдлә ишләдилир, һәм дә тәкрарланыр. Һәмин мисалда *ја-ја* бағлајычысына ујғун кәлир: *Бу тагү тәмтәраги го ки, дөвраны бу дүнјанын, Кечәр, һәр нөв илә тутсан, кәрәк асан, кәрәк мүшкил* (с. 416).

Бәлкә. Модал сөздүр. Инди дә ади сөзләр сырасындадыр. Кениш даирәдә ишләнир. Нәсиминин дилиндә о гәдәр ишләк дејил, лакин аз да олса, она тәсадүф едилир: *Һәр ки Нәсими тәк Сүҹуд Фәзли-илаһә гылмады, Див кими бу күн аны*, бәлкә, *бу јолда дајинә* (с. 41).

Нәсиминин дилиндә һәмин мә'нада *шајәд* сөзүндән дә истифадә едилир: *Хилафи вә'дә кәр гылса, Нәсими, гәм дејил, шајәд, Тәрәһһүм еіләјә бир кәз јаланы дәшкирә ҹина* (с. 60).

Уш, ушта. Әдатдыр. *Артыг* әдаты мөвгејиндә вә грамматик мә'насында ишләнир. Индики Азәрбајҹан дилиндә вариантларын һеч бириндән истифадә олунмур. Нәсими дилиндә исә чох ишләкдир. Хүсусән *уш* варианты чох јајылмышдыр. Әламәтдардыр ки, үч ше'рин биринчи бејтләринин һәр ики мисрасы, сонракы бејтләринин исә икинчи мисралары *уш* сөзү илә битир. 306, 307, 308-ҹи сәһифәләрдә олан һәмин ше'рләрдән бириндән ики бејти нүмунә үчүн веририк: *Дәлди ол гәмзән сәһами, бағрыма кар етди уш*, *Бунча фиргәт ким, мәнә ол чешми мәккар етди уш. Та ки, шол мәстанә еінин сағәриндән ичәли, Башыма чыхды хумары көр нә хуммар етди уш* (с. 308).

Ашағыдакы мисалларда *уш* әдатынын мөвгеји бир гәдәр башгадыр: *Таныг бу һәг һәдисә уш говли-Мустафадыр* (с. 330). *Күнәшиндән* уш *јанағын чикәрин тутушду јанар* (с. 266). *Булду бу күн вусалыны еші илә уш Нәсими ким...* (с. 273); *Әсмәу Сејид ким, аідыр уш сизә* (с. 23).

Нәсими дилиндә *уш* әдатынын *ош, ушта* әдатынын *ушта* вариантлары да вар. Бунлар әслиндә мүхтәлиф јазы формаларыдыр.

Ја. Бағлајычыдыр. Һәмчинс үзвләр арасында, һәмчинс ҹүмләләр арасында ишләнир: *Әҹәб лә'линми шол*, ја *ҹани-әһбаб? Әҹәб зулфүнму*, ја *зәнҹири-пүртаб?... Әҹәб гәддинми шол, ја сәрви-бустан, Әҹәб хәддинми шол*, ја *вәрди-сираб?* (с. 24).

Һәмин бағлајычынын һәмчинсләр гаршысында тәкрарланмасы да вар: *һәр ким ки баха бир дәм дилбәр гашы јасына, Навәкләринә гаршы ја ҹан тута, ја синә* (с. 18).

Ја мүраҹиәт билдирән әдат (артикл) мәгамында да ишләнир. Бу һалда *ја* еіни мәгамда ишләнән *еј* сөзү илә синоним олур. *Ја* сөзү бу мәгамда ишләкдән дүшмүшдүр, анҹаг дини үслубда галмагдадыр: *ја* Аллаһ, *ја имам*, ја *Әли*. *Еј* сөзү исә хитаб кими чыхыш едән сөз-

ләрин әввәлиндә инди дә фәалдыр: еј *дост*, ...еј *инсанлар*, ... һәмин мәгамда мүасир дилдә *ај* сөзү дә ишләкдир: ај *ев јијәси*,... ај *Һәсән*,...

Нәсими дилиндә ејни мәгамда *еј* сөзү фәалдыр, *ја сөзү исә фәал дејил, лакин һәр һалда ондан истифадә* едилир.

а) *Ашиги-чанан олубсан*, еј *Нәсими, сән бу күн* (с. 31), *Сурәти-һәггә*, еј *сәнәм, бәдри-рүхүндүр ајинә* (с. 37); *Мәни мән етмә*, еј *заһид, күвәнмә зикрә*, еј *суфи* (с. 44).

б) *Бу нә зиба чамал олур*, ја *рәб* (с. 75), *Дедим сәнә, ја нәсеһ, јар тәркин едә билмән* (с. 18), *Ја илаһи, кимсәји сән бисәрәнчам ејләмә* (с. 59), *Кәр десәм зүлфүнә мүрсәл, нә әчәб*, ја *һади* (с. 263).

Ејни мәгсәдлә *веј* сөзүндән дә истифадә едилмишдир. Ашағыдакы бејтин биринчи мисрасында *еј*, икинчи мисрасында *веј* ејни мөвгедә ишләдилмишдир: Еј *јанағүн һәсрәтиндән чәннәтүн гәлбиндә нар, Веј додағын шәрбәтиндән көвсәрүн ејниндә аб* (с. 22).

Нәсими ше'риндә *еј* вә *веј* формаларынын гәрибә әвәзләнмәси вар. Мәсәлән, он алты бејтлик бир ше'риндә бејтләрин һамысынын (бириндән башга) биринчи мисрасы еј *илә, икинчи мисрасы* веј *илә башланыр* (бах: с: 138—139).

Бу һәм грамматик бахымдан гејдә лајигдир, һәм дә услуб чәһәтдән мараглыдыр.

А. Мүрачиәт мәгсәди илә ишләдилән сөзләрин әввәлиндә көмәкчи васитә кими ишләнир. Әдатдыр. Гејри-фәалдыр: *Нә сүн'и-паки-јәздансан*, а *дилбәр?* (с. 203).

Мәкәр. Әдатдыр. Мүасир Азәрбајчан дилиндә дә ишләнмәкдәдир. Нәсими дилиндә ејни мөвгедә грамматик мә'нада ишләнмишдир. Бир ше'рдән көтүрүлмүш ашағыдакы мисалларда *мәкәр* сөзүнүн истифадә мәгамларына диггәт един: Мәкәр *мишкин сачын бүји нәсими-сүбһә јар олду, Ки чанпәрвәр дәми, анын сачын тәк мишкбар олду? Сулу инчуләрин дүрчи году әндишә һәм адын*, Мәкәр *әндишәнин ејни ләбин дөврүндә вар олду?* (с. 297). *Рүхүн кими мүзәјјәндир күлү лалә, анын шөвги, Јанағын әкси дүшмүшдүр* мәкәр *ким вәрди-һәмрајә?* (с. 36).

Мисаллардан көрүндүјү кими, мәкәр суал билдирән әдатдыр—өз јериндә, һәм дә бу сөздә бир баглајычылыг хүсусијјәти дә вар.

Бәс. Әдатдыр. Суал билдирир. Мүасир дилдә дә ејни мә'нада ишләнир. Нәсими дилиндәки ролу индикиндән фәргләнмир: *Еј мана наһаг дејәнләр, гандадыр* бәс *јарадан?* (с. 351). *Бәс бу фәрјадым нәдәндир, дидә гандан нәм дурур?* (с. 232). *Бәс нәдән бәрдар олубдур Мәнсурун диванәси?* (с. 359).

Бир јердә *бәс* сөзү суал јаратмаг мәгсәди илә дејил, тәсдиг мәгсәди илә ишләдилмишдир: *Куји-чәннәт, әһлидил ризваныдыр*, Бәс *рәгиб бу ортанын шејтаныдыр* (с. 585).

Чу. Гошма мәгамында ишләнир, *тәк, тәки, кими, инди ки*, мә'наларында ишләнир. Нәсими дили үчүн ади ишләк сөзләр сырасындадыр. *Һәбиба, фиргәтин салды мәлалә, Кабаб олду үрәким һәм чу лалә* (с. 45). *«Әнә рәббикум» одуна нечә јанмасын Нәсими, Бу әнәлһәгин чырағы әбәди чу јанәсәрдир* (с. 267).

Үзрә. Гошмадыр. Инди дә ишләнмәкдәдир. Үмумән чох ишләк дејил. Лакин бир әсаслы фәрг вар. Бу сөз мүасир Азәрбајчан дилиндә өз әсл мә'насындан узаглашмыш вә гејри-мүстәгил сөзә чеврилмишдир. Көрә гошмасынын ишләнмә мөвгејинә кечмишдир. Мәсәлән, дејилдијинә көрә әвәзинә дејилдији үзрә ишләтмәк мүмкүндүр. Нәсими дилиндә исә *үзрә* сөзү өз илкин мә'насындан там ајрылмамышдыр. *Рүхсарын* үзрә *зүлфүнү һәр кимсә ким көрдү, деди: Күфри-сијәһдир, санасан, дағытмыш иман үстүнә* (с. 62).

Бурада рүхсарын үзрә ифадәсиндә *үзрә* инди бизим ишләтдијимиз *үзрә* гошмасындан фәрглидир.

Ејни мәгсәдлә ишләнән *көрә, кәз* сөзләринә диггәт един. Икиси дә әсасән номератив сөз кими ишләнир, *дәфә* сөзүнүн грамматик мә'насыны верир. Көрә сөзү инди дә ишләнир, әсасән данышыг дилиндә ишләнир, әдәби дил үчүн ишләк дејил, әдәби дилдә һәмин мәгсәдлә *дәфә* сөзүндән истифадә едилир. Нәсими дили үчүн *көрә* сөзү дә, *кәз* сөзү дә нормадыр. *Шол рәгиби көрә идим чаһ ичиндә бир кәрә, Киллијәјдим башына шол сәд һәзаран даш јенә* (с. 51). *Хилафи вә'дә кәр гылса, Нәсими, гәм дејил, шајәд, Тәрәһһүм ејләјә бир* кәз *јаланы дәкширә чинә* (с. 60).

Вә/ву. Бағлајычыдыр. Биринчи варианты мүасир дилимиздә ән ишләк бағлајычылардандыр. Икинчи варианты архаиклəшмишдир. Нәсими дилиндә һәр икиси ишләнир. Мөвгеји дә индикинә ујғундур. *Сәдәфдән кәрчи, еј дилбәр, чыхар гијмәтли инчиләр,* Вә *лакин өзкә чөвһәрдир дишин лө'лөи-лаласи* (с. 362). *Өлүрсә иштијағындан, нә гәм, һичран илә Сејјид, Үзүнү көрдү вү ирди бу күн фирдөв-си-ә'лаја* (с. 36).

Ејни мәгсәдлә, һәм дә даһа тез-тез *у* бағлајычысындан истифадә олунур. Фарс дилинә мәхсус бу бағлајычы мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнмир, Нәсими дили үчүн исә ишләнмә тезлији јүксәкдир: *Чаһанү чаны тәрк ејләр, дүшәр һәр ким бу севдаја* (с. 36).*Бу нә чәмалү һүсн олур, сәлли-әла чәмалинә* (с. 43). *Әбирү мишкү әнбәр тәк рәјаһиндән чәмән долду* (с. 44). *Ачылды нәркисү лалә, түтүбдүр јасәмән чадыр* (с. 44). *Јүзүн тә'нә гылыр шәмсү һилалә* (с. 45).

Ча/чә. Инди мүәјјән гәдәр шәкилчиләшмиш олан *ча, чә* гошмасы Нәсими дилиндәкиндән индијә гәдәр формача һеч бир дәјишиклијә уғрамамышдыр, лакин онун *бу* сөзүнә гошулараг *бунча* шәклиндә ишләнмәси мәһдудлашмышдыр. Мүасир Азәрбајчан дилиндә бу сөз мүхтәлиф сөзләрә гошулараг, һәмин сөзләрин чүмләдә ара сөзү кими чыхышыны шәртләндирир: *Мәнчә.., сәнчә.., мәним фикримчә.* Бу һалда сөзләрдә модаллыг анлајышы јараныр. Бу мәгсәдлә *бунча, мунча, анча* формаларындан истифадә олунмур. Нәсими дилиндә *бунча, мунча, анча* формалары *бу гәдәр* мә'насында ишләнир: Бунча *фиргәт ким, мәнә ол чешми мәккар етди уш* (с. 308). *Әкәр ашиг исән, тәрк ет, недәрсән* мунча *әсбабы* (с. 216). Анча *мән дилхәстәдән сәһв илә кечди рузикар* (с. 483).

Нәсиминин бир ше'риндә *ча* гошмасы *гыл* (түк) сөзүнә гошулмуш вә бирликдә гыл гәдәр мә'насында ишләнмишдир: *Јохдур нишаны* гылча, *нә билсин нишаныныз* (с. 326). Фүзули ше'риндә бу сөзүн һәмин мә'нада иштиракы илә јүксәк поетик мә'налы бејт вар: *Зүлфү тәк ајағын гојмаз өпүм никарым, Јохдур онун јанында* гылча *е'тибарым.*

Бәли. Әдатдыр. Тәсдиг билдирир. Инди дә ишләнмәкдәдир. Нәсими дилиндә дә ејни мәгсәдлә ишләдилмишдир: *Јандырды,* бәли *ешгин оду, гылды мәни күл* (с. 46).

Бу әдатын һеч бир сөзә гошулмадан тәсдиг билдирән сөз кими мүстәгил ишләнмәси Азәрбајчан дилинин бизә мә'лум олан тарихиндә нормал һалындадыр. Бу сөз *хејр, јох* сөзләринин антонимидир, онун *һә* синоними дә вар. *Бәли* вә *хејр* сөзләринин һөрмәт чалары да вар.

Шајәд. Бәлкә мә'насында ишләдилән модал сөздүр. Мүасир дилимиздә ишләдилмир, Нәсими дилиндә дә аз-аз ишләнир: *Хилафи вә'дә кәр гылса, Нәсими гәм дејил,* шајәд, *Тәрәһһүм ејләјә бир кәз јаланы дәкширә чинә* (с. 60).

Ахыр. Бу сөз *сон* мә'насында мүстәгил сөз кими, мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнмәкдәдир. Бу мә'нада о, грамматик дәјишмәјә дә мә'руз галыр: *ахыра (галды), ахырда (белә олду), ахырдан (башлады), ахыры (јахшы олар).* Јанында *сыра* мә'насы олдуғуна көрә саја мәхсус шәкилчи дә гәбул едир: *ахырынчы.* Бу илкин мүстәгил мә'насы әсасында бу сөзүн әлавә, көмәкчи мә'-

насы да эмәлә кәлмишдир, *нәһајәт* мә'насы. Бу һалда о модал сөзә чеврилир. Нәсими дилиндә *ахыр* сөзү бу мәгсәдлә даһа чох истифадә едилир: *Мәним јари-вәфадарым, кәл* ахыр, *Мәләк сурәтли дилдарым, кәл* ахыр (с. 207).

Нәһајәт, *иди, имиш, исә* көмәкчи сөзләри. Бунлардан икиси *(иди, имиш)*, бир гајда олараг, грамматика китабларынын фе'л бәһсиндә көмәкчи фе'лләр кими изаһ едилмишдир; *исә* көмәкчи сөзү ја хүсуси адла гејд едилмәмиш, каһ да әдат кими изаһ едилмишдир. Сон грамматика китабларында бунларын үчү дә (еләчә дә, *икән* сөзү) бағлама ады илә көмәкчи нитг һиссәләри сырасында верилир. Бу сөзләр мәншәјинә көрә вахты илә дилимиздә ишләнмиш *ирмәк* фе'ли илә әлагәләндирилир. *Ирмәк* фе'ли инди тамамилә архаикләшмишдир, Нәсими дилиндә исә *ирмәк* тез-тез ишләнир: *Мәнзилә* ирмәк *диләрсән, ешги јолдаш ејләкил*, Ирмәди *мәнзилинә, ким бахмады јолдашинә* (с. 51). *Кә'бәнин еһрамына* ирмәз *һачынын дәкмәси, Чизкинир дәр кирдинә, сүртәр үзүнү дашинә* (с. 51).

Иш ондадыр ки, *ирмәк* сөзү ишләнә-ишләнә, өзү дә чох фәал ишләнә-ишләнә *иди, имиш* дахилиндә онун *и* талығы да фәал ишләнмишдир. Бу *и* нә вахт *«ир»*дән ајрылмышдыр, демәк чәтиндир. Бу көмәкчи сөзләрин Нәсими дилиндәки мөвгеји индикиндән фәргләнмир.

Иди: Лә'лин меји-әләст иди, *чам олмадан һәнуз, Хас* иди *сөһбәтим дәхи әмм олмадан һәнуз. Вермиш идим ана дилү динү әглү чанымы* (с. 72).

Мисал үчүн нүмунә кәтүрдүјүмүз ше'рдә *иди* он дәфә ишләнмишдир ки, бу онун ишләнмә тезлијини көстәрир.

Имиш. Бу да ишләк сөздүр: *Нитг* имиш *аләмдә мөвчуд, ешг* имиш *гәјиммәгам* (с. 30). *Јанар* имиш *јар ичүн васил олан јаринә* (с. 47). *Дүнја евинин сәлтәнәти беш*

күн имиш *чүн* (с. 42). *Чүн бу јаланчы дүнјанын агибәти фәна* имиш (с. 52).

Исә. Бу сөз дә ишләнмә тезлијинә көрә ади сөзләр сырасындадыр, анчаг ишләнмә мөвгејинә көрә фәргләнир. Мүасир дилдә хәбәр кими чыхыш едән сөзләрдән сонра *исә* сөзүнүн ајрылыгда бүтөв һалда ишләнмәси һалы јохдур: *кәлмишдир исә, мүәллимдир исә, декил исә* кими ишләдилмир; *дәки* мә'насында фәргләндиричи вә ја гүввәтләндиричи әдат кими, ајрылыгда гејри-предикатив сөзләрдән сонра ишләнә билир: *сән исә.., достум исә.., охумаг исә...* вә с. Нәсими дилиндә һәр ики һалда *исә* ајрылыгда ишләнә билир: *Сурәтин вәсфини сордум исә һәр таифәдән, Мә'нинин күзкүсүнү сурәтирәһман дедиләр* (с. 262). *Еј Нәсими, дәми-Иса декил* исә *нәфәсин, Нәфәси доғрулар ана нә үчүн чан дедиләр* (с. 262).

Бу форма *(сордум исә, декил исә* формасы) дилимиздә јохдур.

Мүасир дилимизә хас олмајан бир чәһәт дә одур ки, Нәсими дилиндә шәхс сонлуғу *исә* сөзүнә дә әлавә олунур: *Башыны топ ејләкил, кир вәһдәтин мејданына, Еј көнүл, муштаг* исән *кәр зүлфүнүн човканына* (с. 19). *Кәр истәр* исән *јары бу күн, пир тәләб ејлә, Көр ким, нечә јол көстәрир ол пири-мәһәггаг* (с. 29). *Муса кими кәр ашиг* исән, *көнлүнү арыт* (с. 76).

Мүасир норма беләдир: *Муштагсанса, истәрсәнсә, ашигсәнсә*. Нәсими дилиндә бу формалардан да истифадә олунур: *Кәл еји едәлим зөвг илә, кәр* олмаса *зәррәг* (с. 29). Анчаг бурада һәмин форма бизи марагландырмыр.

Нәсими дилиндә ишләнмиш көмәкчи сөзләр јалныз бунлардан ибарәт дејил. Лакин биз бу дејиләнләрлә кифајәтләнирик.

НƏСИМИ ДИЛИНИН СИНТАКСИСИ

СӨЗ БИРЛƏШМƏЛƏРИ. Нəсиминин шe'р дилиндə сөз бирлəшмəлəринин ишлəнмə тезлиjи чох jүксəкдир. Бир мисрада, бир беjтдə бир нечə сөз бирлəшмəсиндəн истифадə ади һалдыр.

Нəкəһан көнлүмə дүшдү шуриши-говғаjи-ешг,
Агили диванə гылды агибəт севдаjи-ешг.

Ешгə дүшəнлəр билир һəм jенə ешгин гəдрини,
Ол ашиг ашигмидир ким, олмады рүсваjи-ешг.

Ешг ичиндə дину дилдəн кəл кеч имди, еj фəгиһ,
Шеjхи Сəн'ан кими ол кəл сəн дəхи тəрсаjи-ешг.

Ким ки истəр дилбəрининн хəлвəтинə jол була,
Чан фəда гылмаг кəрəкдир мин кəрə дəр паjи-ешг.

Севкилимин севкисиндəн өзкə сығмаз көнлүмə,
Севкилимдəн өзкəjə гылмаз бу күн пəрваjи-ешг.

Көнлүмүн виранəсин мə'мур гылды ешги-jар,
Чанымын хəлвəтсəрасын гылмышам мə'ваjи-ешг.

Ашиги-чанан олубсан, еj Нəсими, сəн бу күн,
Көнлүнү алдурдун, олдун ахəрин jəғмаjи-ешг. (с. 31).

Бу jедди беjтлик гəзəлдə иjирми үч сөз бирлəшмəси вар.

Нəсиминин ше'рлəриндə сөз бирлəшмəси олмаjан вə jахуд аз олан беjтлəрə дə тəсадүф едилир:

Гуллуға бел бағладым, султаны көзлəр көзлəрим,
Дəрдинə туш олмушам, дəрманы көзлəр көзлəрим.

Көрдүкүм ол, билдиким ол, истəким һəм олдурур,
Əввəл олдур, ахыр олдур, аны көзлəр көзлəрим.

Мəн дə шаһын jолуна чанымы гурбан етмишəм,
Ешг илə кирдим jола, меjданы көзлəр көзлəрим. (с. 399).

Биринчи вə икинчи беjтлəрдə сөз бирлəшмəси jохдур, үчүнчү беjтдə исə бир сөз бирлəшмəси (шаһын jолу) вар. Белə беjтлəр Нəсими ше'рлəриндə олдугча аздыр.

Нəсиминин дилиндə сөз бирлəшмəлəри нөв вə формаларына көрə мүхтəлиф вə рəнкарəнкдир. Мүасир Азəрбаjчан дилиндə олдуғу кими, бурада да фе'ли бирлəшмəлəрə нисбəтəн исми бирлəшмəлəр даһа чох jер тутур. Анчаг Нəсими дилиндə бу нисбəт фəрги хеjли бөjүкдүр. Бу хүсусиjjəт, бир тəрəфдəн, мүасир дилимиздəкиндəн фəргли олараг, Нəсими дилиндə фе'ли бирлəшмə формаларынын азлығы вə онларын ишлəнмə тезлиjинин зəифлиjи илə əлагəдардырса, дикəр тəрəфдəн, бурада фарс вə əрəб изафəтлəри һесабына исми бирлəшмəлəрин кəмиjjəтинин артымы илə бағлыдыр.

Изафəтлəр. Мə'лум олдуғу үзрə, классик ше'р дилимиздə, үмумəн мүəjjəн дөвр Азəрбаjчан əдəби-бəдии дилиндə, елəчə дə əдəби дилин башга үслубларында истифадə едилəн фарс вə əрəб изафəтлəри һəмин диллəрин өз сөзлəри əсасында гурулан һазыр формалардан ибарəт иди. Бу бирлəшмəлəр өз-өзлүjүндə грамматик вə jа лексик, сəрбəст вə jа сабит бирлəшмə хүсусиjjəтлəринə малик олуб-олмамасындан асылы олмаjараг, Азəрбаjчан дилиндə онлардан сабит (һазыр) формалар кими истифадə едилмишдир. Jə'ни онлар Азəрбаjчан нитгинин əлагəлəндиричи, чанлы үнсүрүнə чеврилə билмəмиш, компонентлəринин мə'на мүнасибəтлəриндəн асылы олмаjараг, формача донуглашмыш, өз дахили динамикасыны итирмиш; грамматик көрүнүшүнү сахласа да, мүəjjəн мə'нада лексик ваһид мөвгеjинə дүшмүшдүр. Она көрə дə онлар Азəрбаjчан дилинин чүмлə гурулушуна,

чүмлә үзвләринин әлагә вә сырасына тә'сир көстәрә билмир. Бу чәһәтдән Нәсими дили вә бу дилдәки изафәтләр истисна тәшкил етмир.

Бурада фарс изафәтләри илә әрәб изафәтләрини фәргләндирмәјә еһтијач јохдур; чүнки онларын әлагәләнмә васитәләри *(и, ул)* мүхтәлиф олса да *(мөвсими-новруз, хејрул-бәшәр)*, компонентләринин сырасы, ишләнмә мөвгеји, Азәрбајчан дили бирләшмәләри илә еквивалентлији вә башга чәһәтләрдән онлар арасында фәрг јохдур. Јалныз ону демәк лазымдыр ки, үмумән классик ше'р дилиндә олдуғу кими, Нәсиминин дилиндә дә фарс изафәтләринә нисбәтдә әрәб изафәтләри мүгајисә олунмаз дәрәчәдә аз ишләнмишдир; әкәр бурада фарс изафәтләри јүзләрлә, һәтта минләрләдирсә, әрәб изафәтләринин сајы јүз рәгәмини ашмыр.

Белә бир суал да мејдана чыха биләр: изафәтләрдән истифадә бахымындан Нәсими јарадычылығында поетик нөвләр арасында фәрг көрмәк олурму? Бу суала дәгиг чаваб вермәк үчүн хүсуси һесаблама апармаг лазым кәлир. Бу, елми тәдгигатдан даһа чох әмәли-физики зәһмәт тәләб едән ағыр, лакин лазымлы бир ишдир вә биз белә бир иши һәјата кечирмәк мәгсәдини гаршыја гојмамышыг. Бунунла белә, үмуми бахыш да бу чәһәтдән бә'зи гејдләр етмәјә имкан верир. Әввәлә дејәк ки, ејни нөвлү ше'рләрин өзүндә дә бу мә'нада мүхтәлифлик көрмәк олур. Мәсәлән, *Чүнки рәф олду үзүндән, еј шәһи-хубан нигаб* мисрасы илә башланан гәзәлдә (с. 21) он сәккиз изафәт ишләнмишсә, *Ким ајдыр ким, үзүн күлнарә бәнзәр?* мисрасы илә башланан гәзәлдә (с. 252—253) чәми икичә изафәт ишләнмишдир.

Мүхтәлиф нөвлү ше'рләрә кәлинчә, белә бир үмуми чәһәт диггәти чәлб едир ки, мәсәлән, тәрчибәндләр вә мәснәвиләрә нисбәтән, гәзәлләрдә изафәтдән даһа чох истифадә олунур; ичтимаи-фәлсәфи мәзмунлу ше'рләрдә бу бирләшмәләрин сыхлығы бир гәдәр дә артыгдыр.

Сөз әһатәсинә көрә, Нәсими дилиндәки изафәтләри үч група ајырмаг олар:

1. Ики сөзлү изафәтләр: *таги-меһраб* (с. 24), *сеһри-Бабил* (с. 24), *нәваји-Әндәлиб* (с. 27), *васли-һәбиб* (с. 27), *нари-гәм* (с. 25), *әһли-кәлам* (с. 176), *әһли-нәзәр* (с. 231).

Бу изафәтләр Азәрбајчан дилиндәки тә'јини сөз бирләшмәләринин еквивалентләри кими ишләнир вә онларын ејни сөз тәркибиндә грамматик дәјишмәси вә ја тәрчүмәси дилимиздәки тә'јини сөз бирләшмәләринин нөвләриндән биринә ујғун кәлир: 1) *күли-хәндан* (с. 19) —*хәндан күл—ачылмыш күл; кәнзи-мәхфи* (с. 21)—*мәхфи кәнз—кизли хәзинә;* 2) *ешги-һәгигәт* (с. 16)—*һәгигәт ешги (һәгиги ешг); аби-һејван* (с. 22)—*һејван абы—дирилик сују;* 3) *руһи-Нәсими* (с. 16)—*Нәсиминин руһу; ешги-јар* (с. 31)—*јарын ешги.*

2. Үч сөзлү изафәтләр: *мәсти-севдаји-моғалчин* (с. 24), *мөһнәти-чөври-рәгиб* (с. 27), *Әнвари-зати-кибрија* (с. 17), *мәһшәри-јовмүл-һесаб* (с. 247), *бимари-гәми-ешг* (с. 18).

3. Дөрд сөзлү изафәтләр, *шири-бишеји-төвһиди-саиб-гүдрәт* (с. 423), *рүмузи-сирри-әсмаи-худа* (с. 489), *һәлли-әшкали-чәмни-мүшкилат* (с. 504), *нури-чешми-әһли-дил* (с. 187).

Диггәти чәлб едән факт кими, гејд етмәк истәјирик ки, бир ше'рдә ики бејтин һәр мисрасы бир дөрд сөзлү изафәтдән ибарәтдир:

Мүсһәфи-нури-гәдими-ләмјәзәл,
Хәтти-мәстури-китаби-бибәдәл.

Лөвһи-мәһфузи-һүруфи-зүлчәлал,
Рәгги-мәншури-худаји-пүркәмал (с. 631).

О да мараглыдыр ки, мүрәккәб изафәтләрдә компонентләрдән бир гисминин фарс, дикәр гисминин әрәб

формасы илә олаголәнмәсинә дә тәсадуф едилир: *бүлбүли-рүһул-әмин* (с. 261).

Мигдарына көрә, ики сөзлү изафәтләр мүгајисә олунмаз дәрәчәдә чохдур; үч сөзлү бирләшмәләр дә хејли јер тутур; дөрд сөзлү бирләшмәләрин сајы исә аздыр. Үч вә дөрд сөзлү изафәтләр мүрәккәб бирләшмәләрдир вә сырасы илә бири дикәринә аид олмагла табелилик силсиләси әсасында гурулур; Азәрбајчан дилинә аид бирләшмәләрдән фәргли олараг, бурада бир сөз дикәр бир сөзүн башы үстүндән башга бир сөзлә әлагә сахлаја билмир. Мәсәлән, мәктәбин кениш отаглары бирләшмәсиндә мәктәб сөзү өзүндән сонра кәлән кениш сөзү илә дејил, отаглары сөзү илә грамматик әлагә сахлајыр. Изафәтләрдә исә буну көрә билмирик.

Нәсими дилиндә изафәтләри грамматик чәһәтдән азәрбајчанлылашдырмаг мејли чох күчлүдүр. Ше'р дилинин изафәтә чәкмәк тәләбләри нә гәдәр чидди олса да, изафәтләри ја ејни лексик тәркибдә, ја да там вә ја гисмән јени лексик тәркибдә Азәрбајчан формасына салмаг мејлинин гаршысыны ала билмир. Бу һалда ејни мәфһумун, ејни мә'нанын ифадәси үчүн ики форма—изафәт вә тә'јини сөз бирләшмәси мүвази ишләнир, *атәши-ешг* (с. 80)—*ешгин атәши* (с. 178)—*ешг одү* (с. 82); *кәнчи-ниһан* (с. 133), *кәнчи-пүнһан* (с. 146), *кәнзи-мәхфи* (с. 225)—*кизли кәнч* (с. 133); *сүрәти-һәг* (с. 50)—*һәггин сүрәти* (с. 53); *аби-Хызр* (с. 81)—*Хызрын чешмәси* (с. 111); *аби-чешмеји-һејван* (с. 181)—*чешмеји-һејван сују* (с. 157), *аби-һәјат* (с. 494)—*һәјат абы* (с. 479); *сирри-пүнһан* (с. 250)—*кизли әсрар* (с. 122).

Мараглыдыр ки, Нәсими бир сыра һалларда бунлары ејни бејтдә, ејни гәзәлдә ишләдир:

> Чүн **Сүлејман мүлкүнү** гојдиву кетди дүнјадан,
> Галды андан сонра бу **мүлки-Сүлејман** сизләрә. (с. 20).
>
> Чүн **хубларын әмири** сәнсән, Нәсими, имди,
> Сәнсән чаһан ичиндә бу күн **әмири-хубан.** (с. 182).

Нәсими дилиндә, хүсусән бу мисалларда олдуғу кими, ејни бејтдә, ејни гәзәлдә белә кечидләрин үслуби тәләбләрдән ирәли кәлдијини, тәкрардан гачмаг хатиринә олдуғуну инкар етмәк олмаз. Лакин буну мәгсәд һесаб етмәк дә олмаз. Белә мүвазилијин Нәсими дилиндә хүсуси јер тутмасы, јад вә онун гаршылығы олан еквивалентләрин мүхтәлиф гәзәлләрә сәпәләнмәси даһа чох ону дејир ки, изафәтләр бу дөвр Азәрбајчан әдәби дилиндә, еләчә дә Нәсими дилиндә өзүнә мөһкәм јер тута билмәмишдир. Бир дә ону дејир ки, бурада классик ше'р дилинин тәләби илә, о дөврә гәдәр фарс дилиндә јаранмыш ше'р дилиндән кәлән изафәт ән'әнәси илә Нәсиминин дүшүнчә тәрзи гаршылашыр. Бу гаршылашма исә паралелизм јарадыр.

Тә'јини сөз бирләшмәләри. Нәсими дилиндә изафәтләр нә гәдәр чох олса да, онлар үмумән Азәрбајчан дилинин өз бирләшмәләрини, һәтта Азәрбајчан дили бирләшмәләринин бир нөвү олан тә'јини сөз бирләшмәләрини өтә билмир. Бу вә ја дикәр гәзәл бу чәһәтдән үмуми мәнзәрәни дәгиг әкс етдирә билмәсә дә, һәр һалда бир нечә гәзәлдә бу нисбәтә нәзәр јетирмәк фајдасыз да олмаз. Мәсәлән: «Дилбәра, зүлфүн шәбиндә маһи-табан кизлидир » мисрасы илә башланан ше'рдә (с. 280) ијирми бир сөз бирләшмәси ишләнмишдир; бунлардан беши изафәт, он алтысы тә'јини сөз бирләшмәсидир. «Мәнәм ол тилисми-пүнһан ки, бу күн чаһанә кәлдим» мисрасы илә башланан ше'рдә (с. 644) ијирми сөз бирләшмәсиндән јалныз икиси; «Ики аләм анындыр ким, көзүнә һәгијан олду» мисрасы илә башланан ше'рдә (с. 353) он үч сөз бирләшмәсиндән бири изафәтдир. Бу нисбәтин әксини көстәрән ше'р дә тапмаг олар; мәсәлән, «Еј дүррикани—һәр шеј, ким билә ким, нә кансан?» мисрасы илә башланан ше'рдә (с. 389) он үч изафәт, үч тә'јини сөз бирләшмәси ишләнмишдир. Лакин бу сон нисбәт Нәсими дили үчүн сәчијјәви дејил.

Нәсими дилиндә ишләнән тә'јини сөз бирләшмәләринин үмуми сәчијјәси бу күн дилимиздә ишләнән һәмин нөв бирләшмәләрә ујғундур.

Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи һәр һансы субстантив сөзлә, бир гајда оларағ, исимлә, биринчи тәрәфи исә атрибутив исимлә, сифәтлә, сајла, әвәзликлә, фе'ли сифәтлә ифадә олунур: *нөгтә дәһан* (с. 337), *күлкүн јанаг* (с. 19), *шәһла көзләр* (с. 26), *әлли тәнаб* (с. 21), *ики аләм* (с. 65); *бу дәрд* (с. 20), *ол китаб* (с. 22), *дурачаг јер* (с. 42), *јанмыш чан* (с. 119).

Икинчи вә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри бурада кениш даирәдә истифадә едилир:

Икинчи нөвә аид: *еһсан вахты* (с. 20), *навәк оху* (с. 18), *һәмра күлү* (с. 22), *бәла јолу* (с. 16), *һичран гәми* (с. 118), *гуш дили* (с. 123), *Рум ели* (с. 107).

Үчүнчү нөвә аид: *мәним севдијим* (с. 28), *сәнин вәчһин* (с. 17), *анын дәрди* (с. 19), *онун пајаны* (с. 19), *ешгин бәласы* (с. 19), *Мустафанын мө'чүзү* (с. 107), *сәнин хәјалын* (с. 108), *бизим арамыз* (с. 114).

Тарихи бахымдан, икинчи вә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри бир бирләшмә нөвүнүн вариантларыдыр. Бу вариантлар заман кечдикчә мүстәгилләшмиш, мүстәгил бирләшмәләрә чеврилмишдир; инди онларын һәр биринин өзүнә мәхсус хејли грамматик вә семантик хүсусијјәтләри вар. Бу ајрылма Нәсими дилиндә дә демәк олар ки, мүасир дилдә олдуғу кимидир вә Нәсими дилиндә дә бу бирләшмәләр грамматик вә семантик мүстәгиллијини әсасән баша чатдырмышдыр. Лакин тәрәддүдләр тамамилә арадан чыхмамышдыр. Мүасир дилдә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси кими формалашмасы вачиб олан вә бу әсасда формалашан бирләшмәләр әвәзинә, Нәсими дилиндә биринчи тәрәфдә јијәлик һал шәкилчисинин ишләнмәмәси нәтичәсиндә икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси алыныр.

Мә'лумдур ки, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш

сөзләрдә муәјјәнлик гүввәтли олур вә белә сөзләр тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи кими ишләнәндә јијәлик һал шәкилчиси гәбул едир вә нәтичәдә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси алыныр: *Китабым чилди* дејил, *китабымын чилди; евимиз гапысы* дејил, *евимизин гапысы* кими дејир вә јазырыг. Бу о демәкдир ки, мәнсубијјәт шәкилчили сөзләр икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи кими чыхыш етмир. Бу чәһәтдән Нәсими дили фәргләнир; бурада һәр ики вариант өзүнү көстәрир:

а) *Көзләримин јашы* (с. 16), *зүлфүнүн човканы* (с. 19), *сачынын зүлмәти* (с. 42), (дүнја) *евинин сәлтәнәти* (с. 42), *көнлүмүн фикри* (с. 43), *һүснүнүн хырманы* (с. 53), *көнлүмүн шәһри* (с. 67), *көзүмүн нури* (с. 86). *бағрымын ганы* (с. 98), *һүснүнүн атәши* (с. 105);

б) *көнлүм тәхти* (с. 66) *көзүм јашы* (с. 66), *көзүм гаршысы* (с. 67), *көнлүм дилбәри* (с. 92), *үзүн күлү* (с. 112, *гашларын јајы* (с. 112), *чикәрим гани* (с. 112), *зүлфүн кечәси* (с. 113), *көзләрим јашы* (с. 120).

Бу мүвазилијә аид ејни гәзәлдән мисаллара диггәт един: Сөзүнүн дадына *ширин шәкәр олду тәшнә*, Ләбләрин шәрбәтинә *чешмеји-һејван сусады* (с. 109). Биринчи чүмләдә *Сөзүнүн дады* бирләшмәсинин биринчи тәрәфи (сөзүнүн) мәнсубијјәт *(үн)* вә јијәлик һал *(үн)* шәкилчиси гәбул етмиш кәлмәдир *(сөз-үн-үн)*; икинчи чүмләдәки «ләбләрин шәрбәти» бирләшмәсинин биринчи тәрәфи *(ләбләрин)* јалныз мәнсубијјәт шәкилчиси *(үн)* гәбул етмишдир. Беләликлә, һәр ики бирләшмәнин биринчи тәрәфләри мәнсубијјәт шәкилчили сөзләрдән ибарәт олса да, биринчи мисалда һәмин мәнсубијјәт шәкилчили сөз мүасир дилимиздәкинә ујғун олараг, јијәлик һал шәкилчиси дә гәбул етмиш вә бунун нәтичәсиндә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси әмәлә кәлмишдир; икинчи мисалда мәнсубијјәт шәкилчили сөз, мүасир дилдәкиндән фәргли олараг, јијәлик һал шәкилчиси гәбул етмә-

дән ишләнмиш вә нәтиҹәдә икинҹи нөв тә'јини сөз бирләшмәси алынмышдыр.

Тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләринин изафәтлә ифадәси дә, мүасир дилдәкиндән фәргли ҹәһәт кими, диггәти ҹәлб едир. Мәсәлән: *ајәти-һуснүн китабы* (с. 16), *шәкәрләб јари-ширин* (с. 13), *бәдри-мүәммәм алы* (с. 15), *нури-тәҹәлли шө'ләси* (с. 15), бу *сурeји-јас* (с. 18), *анын нәркиси-фәттаны* (с. 19) вә с.

Бә'зән һәтта бирләшмәнин һәр ики тәрәфи изафәтлә ифадә олунур: *әһли-беһиштин рөвзеји-ризваны* (с. 261), *бәһри-затын көвһәри-јекданәси* (с. 82), *бәһри-канын лө'лөи-мәрҹаны* (с. 19).

Нәсиминин дилиндә исми бирләшмәләрин дикәр (тә'јини сөз бирләшмәләринә дахил олмајан) нөвләри дә мүәјјән јер тутур:

а) *мәләк сурәтли* (с. 13), *әнбәр сифәтли* (с. 14), *күнәш тәл'әтли* (с. 14), *шәкәр додаглы* (с. 81), *күл рајиһәли* (с. 86), *гөнҹә ағызлы* (с. 151), *ала көзлү* (с. 173), *Јусиф сурәтли* (с. 247), *һәҹәр јүрәкли* (с. 278), *гәмәр үзлү* (с. 576);

б) *сөзү керчәк* (с. 145), *зүлфи ҹөвкан* (с. 165), *көзләри нәркиз* (с. 167), *фикри хәта, дили гыса* (с. 173), *үзү маһ* (с. 179), *үзү күлзар* (с. 202), *додағы гөнҹә* (с. 207), *сачы гара* (с. 367), *үзү арыг, ичи гуру* (с. 607);

в) *дидә кирјан, синә бүрјан* (с. 169);

г) *ешгә әдүвв, һуснә мүнкир* (с. 87), *дәрдә дәрман* (с. 151), *һуснүнә һејран* (с. 286), *кәламуллаһа вагиф* (с. 482);

ғ) *дилиндә ҹүмлә дастан* (с. 145);

д) *әнасирдән мүрәккәб* (с. 395), *ҹүмләсиндән јахшы* (с. 455), *мә'нидән хәбәрсиз* (с. 471), *өзүндән бихәбәр* (с. 576), *сәндән ҹуда* (с. 169), *андан сонра* (с. 20);

е) *башдан ајаға* (с. 94);

ә) *Мәҹнун кими сәркәштә* (с. 17), *Аб кими рәван, јаш кими рәван* (с. 442);

з) *мән гәриб* (с. 93), *мән дәрвиш, сән бути-меһпарә* (с. 97).

Бу бирләшмәләр бәдии үслуб үчүн даһа сечијјәлидир. Нәсими дә бунлардан, бир гајда олараг, бәдии васитә кими истифадә етмишдир. Мәһз елә буна көрәдир ки, шаир бир бејтдә, һәтта бир мисрада бу бирләшмәләрин силсиләсини јарадыр:

Душәнбә күнү рази-дилими дедим ахыр,
Ол көзләри нәркис, үзү күл, гашы кәманә. (с. 61).

Еј үзү ҹәннәт, хәти рејһан, додағы сәлсәбил,
Ламәкан бәдрү һилалидир үзүнлә гашыныз. (с. 69).

Еј көнлүм алан гашлары јај, көзләри ҹаду,
Еј нәркиси мәстү үзү күл, бәнләри һинду. (с. 294).

Мәләк үзлү, кејик көзлү, нәмәк дузлу, ширин сөзлү,
Тәни нәсрин, бәни мүшкин пәривәш, әнбәрин кејсу. (с. 295).

Зәһи сане'ки, сүн'үндән јаратмыш кәнду лүтфүндән,
Бели инҹә, ләби гөнҹә, хәти рә'на, руху ниіку. (с. 299).

Фе'ли бирләшмәләр. Нәсиминин дилиндә, әввәлдә дедијимиз кими, фе'ли бирләшмәләр о гәдәр дә чохлуг тәшкил етмир. Шаирин ше'рләриндән онларча нүмунәләр кәтирмәк олар ки, онларда бир дәнә дә олсун, фе'ли бирләшмә ишләнмәмишдир; мәсәлән, онун мисал сечдијимиз «Сечилмиш әсәрләри»нин 13, 16, 18, 21, 23, 25, 27, 33, 34—35, 39, 41, 42-чи вә дикәр бир сыра сәһифәләриндә олан ше'рләриндә фе'ли бирләшмәләр ишләнмәмишдир. Тәк-тәк ше'рләриндә белә бирләшмәләр хејли јер тутур. Мәсәлән, *«Фәраги чәкмәјән ашиг вүсалын гәдрини билмәз* (с. 63), *Дүшдүм әзәлдә зүлфүнә дам олмадан һәнуз* (с. 71), *Лә'лин меји-әләст иди ҹам олмадан һәнуз* (с. 72) мәтләли гәзәлләри вә бир сыра башга ше'рләри бу ҹәһәтдән фәргләнир. Бунлардан бирини хүсуси олараг, гејд етмәк истәјирик. О да «Вүсалын диләјән, ҹану һәм ҹаһани недәр?» мәтләли гәзәлдир. Доггуз

бејтлик бу гәзәлин һәр бејтиндә фе'ли бирләшмә вар, үч бејтинин һәр бириндә исә ики фе'ли бирләшмә ишләнилмишдир. Беләликлә, бүтүнлүклә гәзәлин мәтниндә он ики фе'ли бирләшмәдән истифадә едилмишдир.

Нәсиминин дилиндә дә фе'ли бирләшмәләр фе'лин үч гејри-предикатив формасынын (мәсдәр, фе'ли сифәт, фе'ли баглама) көмәји илә әмәлә кәлир:

а) Мәсдәрлә: *Муса кими кәлмәк* (с. 353), *тәчәлли көрмәк* (с. 353), *сурәтин көрмәк* (с. 368), *нәфси-хәбисә ујмаг* (с. 381), *јарын ләбиндән ичмәк* (с. 435), *дәрвишин пирини сормаг* (с. 440).

б) Фе'ли сифәтлә: *чәмалини көрән* (с. 288), *адәми јандыран* (с. 340), *еј истиваји билмәјән, доғру јолуну јаңылан* (с. 373), *иблисә ујан* (с. 416), *өзүнү билмәјән* (с. 317), *зүлмәт ичиндә көрүнән(* с. 460).

в) *Фе'ли баглама илә: һурија бәнзәдибән* (с. 262), *арифи-нәфс олмајынча* (с. 461), *дөрд мухалиф чәм оланда* (с. 464), *Вүчудун Тур оланда* (с. 464), *вәсл олунча адәмә* (с. 514), *гарғу бојуну кәрәли* (с. 549), *дағыданда үзүнә зүлфүнү јар* (с. 550), *һүснүнә бахдыгча* (с. 308), *сәни һәг дејибән* (с. 521).

Нәсими дилиндә ишләнән фе'ли бирләшмәләр сөз әһатәсинә көрә дә мүхтәлифдир. Бу бирләшмәләрин асылы компонентләри үчүн тәк-тәк сөзләрдән дә, изафәтләрдән дә, мүхтәлиф типли бирләшмәләрдән дә истифадә олунур. Бунун нәтичәсиндә фе'ли бирләшмәләр бир чох һалларда мүрәккәбләшмиш формаја—кенишләнмиш тәркибләр формасына дүшүр. Јухарыдакы мисаллар ичәрисиндә бир-ики белә бирләшмә олса да, онларын чоху садәдир. Она көрә мүрәккәб фе'ли бирләшмәләрә аид даһа бир нечә нүмунә көстәрмәји лазым билирик: *јарими мәндән ајыран* (с. 271), *еј Чин никарү нәгшинә һејрану мәст олан* (с. 283), *ешгә Нәсими вәрәли чаныны* (с. 255), *мишкин сачын гүбары јолдаш олалы јелә* (с. 296), *бутханә илә Кә'бәји сурәтдә фәрг едән* (с. 341), *еј ганыма тәфаил үчүн гүр'әји салан* (с. 341), *ешгин јолунда үзүнү хак ејләјән* (с. 341).

Мүасир дилдә олдуғу кими, Нәсиминин дилиндә дә фе'ли бирләшмәләр «ад-фе'л» формасы илә тәмсил олунур (*көзүмдән ахан*—с. 24, *мәнә иришән*—с. 627). *Анчаг* бурада бир фәрг вар. О да бундан ибарәтдир ки, индики әдәби-бәдии дилимиздә фе'лин гејри-предикатив формаларынын габағында зәрф вә фе'ли бағламаја тез-тез раст кәлирик (*јаваш данышмаг, тез кетмәк, сонра кәлмәк; дуруб бахмаг, гача-гача кәлмәк*). Бу мә'нада инди дилдә «зәрф-фе'л», «фе'л-фе'л» формалы фе'ли бирләшмәләр дә мүәјјән јер тутур. Нәсими дилиндә исә бунлар јох кимидир. Бурада «фел—фе'л» формасы (*кәлиб-кечмәк*—с. 383, *јығыб једирмәјән*—с. 216) чәми ики јердә ишләнмиш, даһа дәгиг десәк, биз ики белә мисала раст кәлмишик. Тәмиз «зәрф-фе'л» формасы исә демәк олар ки, ишләнмәмишдир. Әслиндә зәрф олмајыб, зәрф мөвгејиндә ишләнән бә'зи сөзләрин көмәји илә әмәлә кәлән *«пәрдәсиз көрмәк»* (с. 137), *«бәһанәсиз (гулу) сатан»* (с. 469) типли бир-ики бирләшмә ишләнмишдир ки, бунларын биринчи тәрәфләри субстантив хасијјәт дашымадығындан онлары «ад-фе'л» бирләшмә нөвүнә дахил етмәк олмур вә онлары «зәрф-фе'л» типли фе'ли бирләшмә адландырмаг олар. Бир дә «бу гәдәр» мә'насында ишләнән «бунча» сөзүнүн көмәји илә әмәлә кәлән «бунча мөһләт чәкмәјинчә» (с. 368) бирләшмәсини дә бура аид етмәк мүмкүндүр. Демәли, Нәсими дилиндә фе'ли бирләшмәләрин бүтүн ағырлығы «ад-фе'л» типли бирләшмәләрин үзәринә дүшүр.

Биринчи тәрәфләринин ифадә формаларына көрә «ад-фе'л» типли бирләшмәләр мүасир дилдәкинә уј'ғун кәлир.

1) Адлыг һаллы: *Сән билән* дили бу күн, јә'ни Сүлејман нә билир? (с. 450), Ејлә ки, бу *сән дејән* дөвләти-пүнһанә бах (с. 505), Гопарәли гамәтин гијамәт, Ту-

бада көр е'тидал олурму? (с. 541), *Мәнликин рәф олмајынча* арадан кетмәз һичаб (с. 22), *Сән мәним олдуғун, шаһә, дүшмәнә заһир олмамыш* (с. 129).

Адлыг һаллы фе'ли бирләшмәләрлә әлагәдар олараг, бир-ики чәһәт диггәти чәлб едир:

а) Мүасир Азәрбајчан дилиндә бу бирләшмәләрин әсас компоненти, бир гајда олараг, даһа чох фе'ли бағламаларла ифадә олунур; Нәсими дилиндә исә сај һесабы илә әсас тәрәфи фе'ли сифәтлә ифадә олунан адлыг һаллы фе'ли бирләшмәләр әсас тәрәфи фе'ли бағламаларла ифадә олунан адлыг һаллы фе'ли бирләшмәләрдән чохдур.

б) Мүасир Азәрбајчан дилиндә адлыг һаллы фе'ли бирләшмәләрин әсас компоненти мәсдәр олмур, даһа доғрусу, «адлыг һал—мәсдәр» формасы индики әдәби дилимиз үчүн сәчијјәси дејил. Фактлар көстәрир ки, бу форма вахтилә кениш јајылмыш фе'ли бирләшмә нөвләриндән олубдур; хүсусән «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә буна аид нүмунәләр чохдур. Анчаг Нәсими дилиндә бир сыра гәдим формаларын тәзаһүрүнә бахмајараг, бу форма јохдур. Биз бирчә нүмунәјә раст кәлдик:

> Шол шәкәрдилдән рәвамыдыр, шәһа,
> Мән мүһүббә сән ачы сөз сөјләмәк. (с. 116).

2) Јөнлүк һаллы: *көзләринә әсир олан* (с. 43), *дәрдә муштаг олмајан* (с. 49), *мәнзилә ирмәк* (с. 51), *јарә дәкирмәк* (с. 99), *меjдана кирмәк* (с. 115), *һуријә бәнзәдән* (с. 173), *Күлзара бахмаг* (с. 202); *һүснинә бахдыгча* (с. 308).

3) Тә'сирлик һаллы: *һәгги билән* (с. 26), *меj ичмәк* (с. 46), *чаныны гурбан едән* (с. 47), *бадә ичмәк* (с. 54), *енгини тәрк етмәк* (с. 59), *чамалыны диләјән* (с. 95), *әждәһаји көричәк* (с. 107), *вәслини көрмәклик* (с. 109), *үзүн көрмәк* (с. 109), *сәни көрмәк* (с. 136), *Нәсимини көрәнләр* (с. 167).

4) Јерлик һаллы: *чәннәт чәмәниндә салынан* (с. 86), *гәмдә јанан* (с. 127), *чәфада јана-јана* (с. 152), *чәмән сәһниндә ачылмыш (баһар)* (с. 234), *фиргәтдә јанан* (с. 268), *чәмәндә битән* (с. 288), *ајинәсиндә көрмәјән* (с. 357).

5) *Чыхышлыг һаллы: көзүмдән ахан* (с. 24), *әндишәдән азад олубам* (с. 117), *сәндән ајры дүшдүкүм* (с. 120), *вәһдәтин меjиндән улашан* (с. 147), *сәндән ајыран* (с. 164), *мәндән дөнүбән* (с. 169), *һәггдән кәлән* (с. 229), *меjдандан гачан* (с. 343).

Нәсиминин дилиндә биринчи тәрәфи гошма илә ишләнән фе'ли бирләшмәләрдән дә истифадә едилмишдир. *Бивәфа илә јејән* (с. 116), *јел кими кәзмәк* (с. 154), *Муса кими кәлмәк* (с. 353), *јар илә сөһбәт ејләмәк* (с. 442), *һәччә доғру вармајан* (с. 597).

Белә мисалларын сајы аздыр, һәм дә һәмин бирләшмәләрдә јалныз үч гошмадан (илә, кими, доғру) истифадә едилмишдир. Бу о демәкдир ки, Нәсими дилиндә гошмалы фе'ли бирләшмәләрин форма мүхтәлифлији дә, мә'на рәнкарәнклији дә мәһдуддур.

САДӘ ЧҮМЛӘ Ше'рин поетик тәләбләриндән ирәли кәлән вә мәһз Нәсиминин ифадә үслубуна мәхсус олан бир сыра чәһәтләри нәзәрә алмасаг, сырф грамматик гајдалар бахымындан јанашсаг, Нәсими дилинин чүмлә системи илә мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин чүмлә системи арасында чидди фәрг тапмаг чәтиндир. Чүмләләрин сөз тутуму, структуру, нөвләри, силсиләси вә с. чәһәтләрдән Нәсими дили зәнкин материал верир. Грамматик чәһәтдән там предикатив чүмләләрлә јанашы, ајры-ајры гејри-предикатив сөз вә ифадәләрин чүмлә мә-

---

Гејд. Меј ичәнләр, бадә ичмәк бирләшмәләрини, ән'әнәјә ујғун олараг, тә'сирлик һаллы бирләшмәләр сырасында версәк дә, әслиндә онларын биринчи тәрәфләриндә тә'сирлик һал мөвгејиндә дуран исимләр әслиндә адлыг һалдадыр.

гамында ишләдилмәси һаллары да аз дејил. Үмумән Нәсими дилинин ифадә имканлары чох зәнкиндир.

Нәсими дилиндә бир сөздән ибарәт чүмләләр дә, ики, үч сөзлү, чох сөзлү чүмләләр ади ишләк гајдасындадыр. *Кәлкил* (с. 48), *Дедиләр* (с. 51), *Дилбәр ајдыр* (с. 142), *Һәгги билән билир ки, нә дидарә дүшмүшәм* (с. 147), *Дилбәрин јолунда хак олду Нәсиминин ады* (с. 179). Гејд едәк ки, Нәсиминин дилиндә чох сөзлү чүмләләр даһа чох ишләнир. Бу да тәфәккүрүн вә буна мүвафиг дилин инкишаф сәвијјәси илә әлагәдардыр. Биз јухарыдакы бир вә ики сөзлү чүмләләри мәтндән чыхармышыг (микромәтндән). Бу чүмләләр, елә сонракылар да микро вә ја макромәтнләрдә чох рәнкарәнк телләрлә башга чүмләләрлә әлагәли олуб мүрәккәб синтактик схемләр јарадыр. Мәсәлән, бир сөзлү *кәлкил, дедиләр,* ики сөзлү *дилбәр ајдыр* чүмләләри табели мүрәккәб чүмләләрин баш чүмләләри кими чыхыш едир: табели мүрәккәб чүмләнин тәрәфләрини тәшкил едән үч сөзлү садә чүмләләр (*һәгги билән билир, Нә дидарә дүшмүшәм*) бирликдә (табели мүрәккәб чүмлә һалында) бир табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентидир.

Нәсими дилиндә үмуми гурулушу (субјект—предикат, мүбтәда — хәбәр) бахымындан дөврүн дилинин инкишаф сәвијјәсинә ујғун кәлән, лакин заһири грамматик предикативлији олмајан чүмләләр хејли јер тутур: *Еј, дедикин чүмлә јалан,* гөвлү гәрарын јох имиш (с. 642); *Једди улдуз, он ики бүрч әслимиз* (с. 587); *Јер једдиву көј једи, сән дә једи* (с. 613); *Јолуна чаным фәда, ганым һәлал* (с. 599); *Ме'рач үзүн, сидрә бојун, гашын ики јај* (с. 113).

Мараглыдыр ки, Нәсиминин дилиндә һәр ики компоненти белә чүмләләрдән ибарәт мүрәккәб чүмлә вар: *Јолуна чаным фәда, ганым һәлал* (с. 599).

Һәтта мисраларынын һамысы белә чүмләләрдән ибарәт бәндләр дә вар:

Гамәтиндән сәрвү әр'ар мүнфәил,
Күл үзүндән вәрди-әһмәр мүнфәил,
Какилиндән мишкү әнбәр мүнфәил,
Ләбләриндән шәһдү шәккәр мүнфәил. (с. 598).

Дилчиликдә белә бир фикир вар ки, дилләрин илкин чүмлә типләри белә олмушдур. Проф. Һ. Мирзәзадә бу фикрә истинад едир вә түрк дилли абидәләрин материалларындан чыхыш едәрәк көстәрир ки, үмумән түрк, еләчә дә Азәрбајчан дилинин чүмлә гурулушунун тәкамүлүндә белә чүмлә типи норма олмушдур. Алимин мүрачиәт етдији дилчилик мәнбәләри дә, өзүнүн тәгдим етдији фактлар да һәмин фикри тәсдиг едир.[33] Дилин грамматик гурулушунун үмуми инкишаф јоллары, шәкилчиләрин илкин дил факты олмамасы нәзәри чәһәтдән дә һаг верир дејәк ки, һаггында данышдығымыз чүмлә типи грамматик чәһәтдән предикативлијә малик чүмлә типиндән әввәлдир.

Нәсими дилиндә белә чүмләләр нә гәдәр чох олса да, бу дил инкишаф севијјәсинә көрә һәмин мәрһәләдән узагдыр. Нәсими дили һәр чәһәтдән формалашмыш чүмлә системинә маликдир. Гејд етдијимиз чүмлә типләри мәсәләсинә ики чәһәтдән јанашмаг лазым кәлир.

а) Нәсимидән хејли әввәлки дил фактынын давамы вә тәзаһүрү кими. Һәлә о дөврдә (һәтта инди дә) Азәрбајчан дили бу илкин чүмлә гурулушуну там унутмамышдыр. Белә һалда Нәсими дилиндә белә чүмләләрин ишләнмәси, һәтта тез-тез ишләнмәси тәбии иди.

б) Ше'р дили, ше'р үслубу белә чүмләләр үчүн имкан јарадыр. Нәсими дилиндә һәмин чүмләләрин ишләнмәсини бир дә бу чәһәтдән әсасландырмаг олур. Мәсәлән, бу мисала диггәт един: *Сөјләјән һәгдир, вәли ады бәшәр* (с. 584). Биринчи чүмлә (*сөјләјән һәгдир*) грамматик чәһәтдән формалашмышдыр, икинчи чүмлә (*ады бәшәр*) грамматик предикативлијә малик дејил. Садәчә

[33] Һ. Мирзәзадә. Ады чәкилән әсәри, с. 317—319.

олараг бурада хәбәр шәкилчисини ишләтмәјә еһтијач олмамышдыр, ишләнсәјди *(ады бәшәрдир)* чүмлә формалашмыш оларды, лакин ше'рдә ујғунсузлуг әмәлә кәләрди.

Беләликлә, бу типли чүмләләр XIV әср Азәрбајчан әдәби дили үчүн кечилмиш мәрһәләдир, Нәсими дили үчүн дә сәчијјәви сајыла билмәз.

Нәсими дилиндә бу чәһәтдән кечид һалынын изләри дә көрүнүр. Мәсәлән, бир һалда *Үзүнә Чаббари-аләмдән сәлам* (с. 602) формасы ишләнирсә, дикәр тәрәфдән, *Јара һәр саәт салам олсун* (с. 603), *Һәр дәм олсун үзүнә јүз сәлам* (с. 599) формасындан истифадә олунур ки, бу икинчи форма Нәсими дилинин чүмлә системинә даһа ујғундур.

Нәсими дилиндә *кәрәк* сөзүнүн хәбәр мәгамында ишләнмәси илә гејри-предикатив типли чүмләләр вар:

> Ешгин әһли бисәрү саман кәрәк,
> Досту үчүн зарү сәркәрдан кәрәк,
> Һәр кимә ким мүлкү-чавидан кәрәк,
> Фитнә гашын јајына гурбан кәрәк. (с. 592).

Бу форма *кәрәк* сөзүнүн о дөврки семантик мә'насы илә әлагәдардыр (бу һагда *кәрәк* сөзүнә аид һиссәјә бахмаг олар).

Нәсиминин дилиндә исми вә фе'ли чүмләләрин һәр типиндән истифадә едилмишдир. Ајдындыр ки, бурада «һәр типиндән» дејәндә чүмләләрин хәбәрләринин ифадә васитәләрини нәзәрдә тутуруг. Мә'лумдур ки, бә'зи дилләрдә хәбәрин јеканә ифадә васитәси фе'лдир (мәсәлән, рус дилиндә), Азәрбајчан дилиндә исә фе'л хәбәрин јеканә дејил, әсас ифадә васитәсидир. Бу чәһәт нитгдә фе'ли чүмләләрин апарычы ролуну шәртләндирир. Нәзәрә аланда ки, фе'л о гәдәр дә чох олмајан бир сөз групудур, исми хәбәрләрин ифадә васитәләри исә беш нитг һиссәсинә дахил олан сөзләрдир, үстәлик мәсдәр вә фе'-

ли сифәтләрлә ифадә олунан хәбәрләр дә исми хәбәр һесаб олунур, о һалда фе'ли хәбәрләрин ишләнмә тезлијинин јүксәк олдуғуну тәсәввүр етмәк олар.

Бу чәһәтдән Нәсими дилиндә вәзијјәт нечәдир?—суалына чаваб вермәк бир гәдәр чәтиндир. О мә'нада чәтиндир ки, бу дилдә исми хәбәрләр, демәли, исми чүмләләр, үмуми гајдаја нисбәтдә чох ишләнир. Ја кәрәк һесаблама апарасан (буна имканымыз јохдур), ја да үмумән нитгдә, еләчә дә Азәрбајчан дилинә мәхсус фе'ли чүмлә үстүнлүјүнү бурада да гәбул едәсән.

Бунунла белә, үмуми тәсәввүр үчүн биз шаирин рүбаи вә тијуғларынын дилиндә һесаблама апардыг. Нәсиминин истифадә етдијимиз китабында һәрәси бир бәнд олмагла 340 белә ше'ри чап олунмушдур. Бу ше'рләрин дилиндә олан 1420 хәбәрдән 735-и фе'ли, 685-и исә исми хәбәрдир. Бу рәгәмләри там дәгиг һесаб етмәк олмаз, лакин онлар мүәјјән тәсәввүр јарада билир. Белә тәсәввүр ки, Нәсими дилиндә исми хәбәрләр аз гала фе'ли хәбәрләр гәдәр ишләнир, демәли, бурада исми чүмләләрлә фе'ли чүмләләрин ишләнмә нисбәти чох аралы дејил. Бу чәһәт Нәсими дили үчүн сәчијјәви сајыла биләр. Бу нисбәт, бәлкә, она көрәдир ки, Нәсиминин бәндәтмәләри даһа чох варлыгларла әлагәдардыр, бу тә'лимдә һәрәкәт әшјалар гәдәр чохчәһәтли вә рәмзи дејил.

* * *

Нәсими дилиндә чүмләнин мәгсәд вә интонасијаја көрә нөвләри дә там формалашмыш һалдадыр: нәгли чүмләләр, суал вә әмр чүмләләри, нида чүмләләри мүасир дилдәки гәлибләриндә чыхыш едир.

Мә'лумдур ки, нәгли чүмләләр инсан нитгинин әсасында дајаныр, инсанлар, биринчи нөвбәдә, мәһз нәгли чүмләләр васитәси илә фикирләрини ифадә едир, нәгли чүмләләр васитәси илә үнсијјәт сахлајырлар. Она көрә

дә бу чүмләләр әдәби дилин услубларынын һамысы үчүн ејни дәрәчәдә вә ја әсасән ејни дәрәчәдә ишләкдир. Бу чәһәтдән нәгли чүмләләри суал, әмр, нида чүмләләри илә мүгајисә етсәк, анчаг нисбәтдән данышмаг олар. Тутаг ки, әсасән мүкалимәләрдән ибарәт олан әсәрләрин дилиндә, дејәк ки, башга нәср әсәрләринин (һекајә, повест, роман) дилинә нисбәтән, суал чүмләләриндән, гисмән дә әмр чүмләләриндән чох истифадә едилир. Буна бахмајараг, бу һалларда да онлар нәгли чүмләләрдән сајча ирәли кечмир. Лакин биз буну да инкар етмирик ки, кичик бир мәтн суал чүмләләриндән вә ја әмр чүмләләриндән дә ибарәт ола биләр.

Бүтүн бу дедикләримиз Нәсими дилинә дә хасдыр. Классик ше'рин тәнтәнәли дили нәгли чүмләләри мүәјјән гәдәр сыхышдырса да, бу чүмләләр өз мөвгејиндән чәкинмир. Ону да дејәк ки, нәгли чүмләләр чүмләнин мәгсәд вә интонасијаја көрә нөвләри системиндә нитгин әсас ваһидләри олдуғуна көрә, дилин өзүнә мәхсус чүмлә гурулушу ганунаујғунлуглары бу тип чүмләләрдә даһа дүзкүн ифадә олунур, һәтта ше'рин дили дә бу үмуми гајданы чидди шәкилдә поза билмир.

Нәсими дилиндә нәгли чүмләләрә аид минләрлә мисаллар вар. Биз бунлардан бир-ики нүмунә вермәклә кифајәтләнирик: ***Јандырычы фиргәтин јахды мәни наринә, Көнлүм улашмаг диләр јари-вәфадаринә*** (с. 47), ***Дилбәрин бујi-вәфасы зүлфүнүн чининдәдир*** (с. 56), ***Фәрағи чәкмәјән ашиг вүсалын гәдрини билмәз, Чәмилә олмајан васил чәмалин гәдрини билмәз*** (с. 63).

Суал чүмләси. Мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими, Нәсиминин дилиндә дә суал чүмләләринин үч грамматик формасы вар.

Интонасијанын көмәји илә формалашанлар: *Һәгг ону әр јаратды, јохса диши?* (с. 561). Белә суал чүмләләри Нәсими дили үчүн сәчијјәви дејил, үмумән ше'р дили үчүн беләләри сәчијјәви дејил. Мүкалимәдән кәнарда

беләләрини мүәјјән етмәк дә чәтиндир. Вердијимиз мисалын икинчи һиссәси (*јохса диши*) олмасајды, биринчи һиссәсинин суал чүмләси олмасыны билмәк олмазды.

Әдатларын көмәји илә формалашанлар. Бурада *мы (ми, му, мү)* суал әдаты даһа фәалдыр: *Әчаба бу һури үзлү мәһи-бәдр, ја пәрими? Бојү сәрви-бүстани, јанағы күли тәбәрими?* (с. 81).

Нәсиминин бир ше'ри бу чәһәтдән хүсуси мараг доғурур — һәм дә ики чәһәтдән мараг доғурур. Бир о чәһәтдән ки, ше'р бүтүнлүклә суал чүмләләри әсасында гурулмушдур, јә'ни шаир чох усталыгла бәдии суал чүмләләриндән истифадә илә ше'р јаратмышдыр; бурадакы суал чүмләләри бир дә гурулуш хүсусијјәтләринә көрә мараглыдыр: чүмләләр *«әчәб»* әдаты илә башланыр. Ајдындыр ки, *әчәб* суал әдаты дејил вә чүмләләрин суал чүмләсинә чеврилмәсиндә ролу јохдур, лакин ики әсас һиссәдән ибарәт олан чүмләләрин һәр биринин биринчи һиссәсиндә бир сөз *мы (ми, му, мү)* әдаты илә ишләнир; бу әдат суал чүмләләринин формалашмасы үчүн әсас рол ојнајыр, бундан әлавә, чүмләнин һәмин һиссәләри арасында *ја* бағлајычысындан истифадә олунур, бу бағлајычы өзлүјүндә суал мә'налы олмаса да, чүмләнин биринчи һиссәсиндә олан суал тонуну икинчи һиссәјә кечирир, суалы гүввәтләндирир. Һәмин ше'ри тәгдим едирик.

Әчәб лә'линмиш шол, ја чани-әһбаб?
Әчәб зүлфүнмү, ја зәнчири-пүртаб

Көзүмдән ахан, еј дилбәр, гәминдән
Әчәб хунабәми, ја әшки-иннаб?

Әчәб гәддинми шол, ја сәрви-бустан,
Әчәб хәддинми шол, ја вәрди-сираб?

Әчәб ејнинми шол, ја сеһри-Бабил,
Әчәб дишинми шол, ја лә'лөн-наб?

Әчәб үзүнмн шол, ја хирмәни-күл,
Әчәб гашынми шол, ја таги-меһраб?

Әчәб шол мәсти-севдаји-моғолчин,
Мәним бәхтиммидир, ја чәшми-пурхаб?

Нәсиминин көзү јарын гәминдән
Дүрүн дүрчүмидир, ја бәһри-симаб? (с. 24).

Аз-аз олса да, башга әдатларын көмәји илә дә суал чүмләләри әмәлә кәлир. Мәсәлән, *мәкәр* вә *бәс* әдатлары илә: *Сән ки һәгдән өзүнү аjры санырсан, мәкәр Сәндә үсул аjәти һәбли-вәрид олмады?* (с. 106), *Јанағын әкси дүшмүшдүр мәкәр ким вәрди-һәмраjә?* (с. 36); *Фитнеjи-дөврү гәмәрсән бәс мәкәр?* (с. 584).

Суал әвәзликләринин көмәји илә әмәлә кәләнләр. Мүасир Азәрбаjчан дилиндә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә белә суал чүмләләри даһа ишләкдир: *Гандадыр бир ари батин, доғру јар? Ганы инсафу мүрүввәт, кимдә вар?* (с. 584); *Шиддәти-һичран гачан сә'бү шәдид олмады?* (с. 106); *Сәни дил нечә шәрһ етсин, а чан, ким, Нә билсинләр сәни ким, чан нәдәнсән?* (с. 162).

Әвәзлик бәһсиндә суал әвәзликләри садаланмышдыр, һәмин суал әвәзликләринин һамысы суал чүмләләриндә иштирак едир. Нәсими дилиндә суал әвәзликләринин саj е'тибарилә инкишафын мүәjjән сәвиjjәдә олмасы, һәм дә, башга әвәзликләр кими, бу әвәзликләрин дә ишләнмә тезлиjинин кифаjәт дәрәчәдә олмасы суал әвәзликли суал чүмләләринин чохлуғуну тә'мин едир. Белә суал чүмләләриндән даһа чох истифадә едилмәсинин бир сәбәби дә ондадыр ки, әкәр биринчи вә икинчи нөв суал чүмләләриндә мә'лум бир фактын, һадисәнин, фикрин тәсдиг вә инкары көзләнилирсә, бу тип суал чүмләләриндә мә'лум олмаjанын мүәjjәнләшдирилмәси әсас мәгсәд һесаб олунур.

Классик ше'р дилиндә, еләчә дә Нәсими ше'рләринин дилиндә ишләнән суал чүмләләринин, демәк олар ки, һамысы бәдии суал чүмләләридир. Заһирән белә көрүнәр ки, Нәсими суал верир вә чаваб көзләjир, әслиндә исә һеч бир чаваб көзләнилмир вә чаваб да верилмир; әкәр белә һалларда чаваб көзләнилсә иди вә чаваб верилмәсә иди, јарымчыглыг әмәлә кәләрди, мә'нада, мәзмунда нөгсан оларды. Мәсәлән, Нәсиминин бир ше'ри бу мисра илә башланыр: *Аләмдә бу күн сәнчиләjин јар кимин вар?* (с. 193).

Бәдии суал чүмләләринин сәчиjjәсинә ујғун олараг бу суал чүмләләри тәсдиг мә'насында ишләнир, мәзмун вә мәгсәдинә көрә нәгли чүмләjә бәрабәрдир. Шаирин фикри беләдир ки, аләмдә һеч кимин сәнин кими јары јохдур. Ше'рин сонракы һиссәләриндә дә белә чүмләләр вар. Онлардан бир-икисини нүмунә кими веририк: *Бәнзәр сана тәһгигдә дилдар кимин вар? Јанаглары күл, лә'ли-шәкәрбар кимин вар? Анын кими бир јари-вәфадар кимин вар?*

Бу суал чүмләләри *Бу күн аләмдә һеч кимин сәнчиләjин јары јохдур, Һеч кимин тәһгигдә сәнә бәнзәр дилдары јохдур, Јанаглары күл, лә'ли-шәкәрбар һеч кимин јохдур, Онун кими бир јари-вәфадар һеч кимин јохдур* — кими нәгли чүмләләрин мә'насындадыр. Лакин биринчиләр бәдиидир вә күчлүдүр.

Башга бир ше'р — *«Ганы бир әһдү пеjманы бүтүн јар? Ганы бир гөвлү күрчәк, доғру дилдар?»* (с. 346) беjти илә башланан ше'р, демәк олар ки, башдан-баша бәдии суаллардан ибарәтдир.

Әмр чүмләси. Әмр чүмләсинин мә'на чаларлары кенишдир, сөзүн әсл мә'насында әмр онун бир чаларыдыр. Ајдындыр ки, ше'р дилиндә бу чалар апарычы ола билмәз. Нәинки апарычы ола билмәз, һәтта бу чалар хүсуси олараг өзүнү көстәрә билмир. Сүжетли ше'рләрдә, поема вә драм әсәрләриндә образларын дилиндә әмрин бу мә'насы ола биләр. Тутаг ки, С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндә Гачарын әмрләри: *Апарын, апарын ону зинда-*

на; Бәри бах, дајанма бурда, Зүлфүгар, Вагифи зиндана сән өзүн апар.

Үмумән исә әмр чүмләләринин бу чалары ше'р дили үчүн сәчијјәви дејил. Һәтта заһирән әсл әмр чаларлы чүмләјә бәнзәјән *Еј пәри, кәл чәк мәни бир дарына* (с. 575) чүмләсиндә дә һәмин мә'на там дејил. Јахуд ашағыдакы мисаллара бахын:

Еј өзүндән бихәбәр гафил, ојан!
Һәгдән олм јаду һәм батил, ојан!
Олма фани аләмә маил, ојан!
Мә'рифәтдән нәснә гыл һасил, ојан! (с. 603).

Бу чүмләләрдә дә сөзүн һәрфи мә'насында әмр чалары олса да, өјүд, нәсиһәт чалары даһа гүввәтлидир. Анчаг *Кәс сөзүнүвү әбсәм ол* (с. 319) чүмләсиндә һәгиги әмр чаларыны гәбул етмәк олар. Лирик ше'рдә әмр чүмләләринин арзу, истәк кими чаларлары әсас јер тутур. Нәсиминин бир гәзәли әсасән әмр чүмләләриндән ибарәтдир. Һәмин ше'ри тәгдим едирик.

Дүнја дурачаг јер дејил, еј чан, сәфәр ејлә,
Алданма анын алына, андан һәзәр ејлә!

Бир һалә гәрар ејләмәз әјјам, кечәр өмр,
Еј әһли-нәзәр, бахма бу һалә, нәзәр ејлә!

Пајәндә декил дөвләти, еј хачә, чаһанын,
Әсбабинә алданма, кәл андан кузар ејлә!

Кәр ашиг исән сидг илә шол дилбәр үчүн, кәл
Чан илән чаһан ортаја гој, тәрки-сәр ејлә!

Дүшдү сачынын зүлмәтинә көнлүм, илаһи,
Шол һали пәришанә бу шами сәһәр ејлә!

Чүн һүснүнә хәтм олду бу күн дөври-мәлаһәт,
Еј фитнәләрин хатәми, шәггүл-гәмәр ејлә!

Кәр Мусиjи-Имран кими шол нарә саташды,
Кәл табишини көстәрү шәрһи-шәчәр ејлә!

Дүнја евинин сәлтәнәти беш күн имиш чүн,
Бүнјадыны јых, әр кими, зиру-зәбәр ејлә!

Шол пүстәдәһанын хәбәрин билди Нәсими,
Ширинләрә шол түнки-шәкәрдән хәбәр ејлә! (с. 42).

Бурада доггуз әмр чүмләси вар. Бу чүмләләрин бә'зиләри һәмчинс хәбәрлидир вә она көрә дә ше'рдә бу чүмләләр апарычы мөвгедәдир. Биринчи бејтә бахын. Бурада бир чүмләдән башга *(Дүнја дурачаг јер дејил)*, галан һиссәләрин һамысы *(Еј чан, сәфәр ејлә, алданма анын алына, андан һәзәр ејлә)* әмр чүмләсинә дахилдир.

Ше'рдәки әмр чүмләләринин һамысы икинчи шәхсә аиддир. Бу тәбиидир. Икинчи шәхсә аид әмр чүмләләри ишләнмә тезлијинә көрә, башга шәхсләрә аид әмр чүмләләринин бирликдә көтүрүлмүшүндән дә чох ишләнир. Бу да она көрәдир ки, әмр, бир гајда олараг, гаршыдакына, һәмсөһбәтә јөнәлдилир. Үмумән нитгә аид бу хүсусијјәт Нәсими дили үчүн дә ганунаујғундур. Һәм дә бу чүмләләр икинчи шәхсин тәкинә аиддир. Бу да онунла әлагәдардыр ки, Нәсими ше'риндә мүрачиәтләр дә, бир гајда олараг, икинчи шәхсин тәкинә аиддир.

Бунунла белә, икинчи шәхсин чәминә вә дикәр шәхсләрә аид әмр чүмләләринә дә тәсадүф едилир (бу һагда фе'лин әмр формасына аид һиссәјә бахмаг олар).

Нида чүмләләри. Мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә нида чүмләсинин хүсуси формал әламәти јохдур. О, нәгли чүмлә моделиндә дә, суал вә әмр чүмләләринин моделиндә дә формалаша биләр. Нәсими дилиндә дә ејни вәзијјәт өзүнү көстәрир. Бурада нида чүмләләрини мәзмунуна көрә мүәјјәнләшдирмәк олур. Һисс-һәјәчанла дејилмиш һәмин чүмләләр әмр формалы фе'лләрлә даһа да реаллашыр. Нәсиминин материал үчүн истифадә етдијимиз китабында далбадал верилмиш үч ше'р әсасән бу типли чүмләләрдән ибарәтдир: *Фиргәтиндән, дилбәра, көнлүм пәришан олду, кәл! Гыл кими чисмим мәним әз дәрди-һичран олду, кәл!* (с. 118).

Бу чүмләләри *кәл* сөзү олмадан да нида чүмләләри кими гәбул етмәк олар, онларын мәзмунундакы һисс-һәјәчан чаларлары буну көстәрир, лакин *кәл* сөзү бу чүмләләрә там нида интонасијасы верир. Вердијимиз мисаллардан да көрүндүјү кими, бу чүмләләрин әсас һиссәси *кәл* сөзү олмадан формалашыр, *кәл* сөзү ајры бир чүмләнин хәбәри кими, һәмин чүмләләрә гошулур. Әслиндә мисаллар гурулушча мүрәккәб чүмләләрдир; биринчи компонентләри нәгли формасында, икинчи, јә'ни *кәл* сөзүндән ибарәт компонентләри әмр чүмләси типиндә. Лакин ади мүрәккәб чүмләләрдән фәргли олараг, бурада мәгсәд вә интонасијаја көрә чүмлә нөвү бахымындан һәмин компонентләри ајырмаг чәтинләшир вә һәр ики компонент бирликдә нида чүмләси кими гәбул едилир. Јә'ни бунларда *кәл* сөзү бир нөв гүввәтләндиричи көмәкчи үнсүр кими чыхыш едир. Бир чүмләдә *кәл* сөзүнүн бир гәдәр фәргли мөвгедә ики дәфә ишләнмәси сонунчу *«кәл»* сөзүнү даһа да көмәкчиләшдирир: *Еј тәбибим, кәл ки, чисмимдән чүда олду чан, кәл* (с. 118). Бурада биринчи *кәл* сөзү гүввәтли мөвгедәдир вә мә'на бахымындан икинчи *кәл* сөзүнә еһтијач јохдур, о артыгдыр. Бу һалда һәмин *кәл* сөзүнүн көмәкчи васитә кими чыхышы даһа ачыг көрүнүр.

Јахуд чүмләнин сонунда фе'ли хәбәрләрин тәсдиг вә инкарда гаршылашдырылмасы илә чүмләнин һисс-һәјәчан ифадәси гүввәтләндирилир:

Үзүнү мәндән ниһан етмәк диләрсән, етмәкил!
Көзләрим јашын рәван етмәк диләрсән, етмәкил! (с. 122).

Шаирин ики ше'ри (с. 122, 123) белә чүмләләр әсасында гурулмушдур.

Ашағыдакы нида чүмләләринин дә өзүнәмәхсуслуғу вар вә әввәлкиләрдән мүәјјән дәрәчәдә фәргләнир. Даһа доғрусу, тәгдим едәчәјимиз һәмин нүмунәләрин нида анламыны форма илә мәзмун үјүшмасы даһа да гүввәтләндирир.

Душмүшәм бијар, илаһи, кимсә бијар олмасын!
Кимсәнин һалы бу рәсмә мүшкүли-зар олмасын! (с. 170).

Нәсими дилиндәки нида чүмләләри чүмләнин мәгсәд вә интонасијаја көрә һәр үч нөвү әсасында өзүнү көстәрир. Индијә гәдәр вердијимиз нида чүмләләринин бир гисми нәгли, бир гисми әмр чүмләләринә әсасланыр. Сон мисаллардан бири нәгли, галанлары әмр чүмләси формасындадыр. Елә билирик ки, суал чүмләси кими формалашан ашағыдакы чүмләни нида чүмләси кими тәгдим етмәк олар.

Кәл мана бир сөјләкил, кимдир сәнин нитгиндә, ким,
Сөјләјән, сөјләтдирән, ешитдирән һәр јанадан?! (с. 351).

Үмумән Нәсими дилинин бәдии суал чүмләләри нида чүмләси мөвгејинә галхыр.

***

Нәсиминин дилиндә чүмлә үзвләринин елә чидди спесифик хүсусијјәтләри јохдур. Онлар там формалашмыш вәзијјәтдәдир; ајры-ајры сөзләрлә дә, сөз бирләшмәләри илә дә ифадә олунур: бу ифадә формаларынын өзләри дә мүхтәлифдир. Чүмлә үзвләринин нөвләри дә мүасир дилдәкиләрлә ејнилик тәшкил едир: мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә'јин, зәрфлик. Бу үмумилик фонунда фәргли чәһәтләрә дә тәсадүф едилир, хүсусән Нәсиминин үслубу, бәдии ифадә үсуллары бир сыра спесифик чәһәтләрә сәбәб олур. Бу чәһәтләр чүмлә үзвләринин бириндә аз, бириндә, нисбәтән, чох көрүнүр, бириндә, мәсәлән, мүбтәдада һисс олунмур. Биз үмуми чәһәтләр фонунда, јери кәлдикчә, бу спесификлији гејд етмәјә чалышачағыг.

Мүбтәда: Ашиг бәла јолунда кәрәк ким һәмул ола (с. 16), чаны, чаһаны сәнсизин нејләр Нәсими хәстәдил?

(с. 17), Ме'рачә чыхды руһи-Нәсими, Бураг илән (с. 16), Ләбин шол лә'ли-әһмәрдир, дишин ол дүрри-көвһәрдир (с. 36).

Хәбәр. Нәсими дилиндә хәбәр грамматик чәһәтдән формалашмыш һалдадыр; ифадә васитәләри кениш олдуғу кими, онларын формалашмасында иштирак едән грамматик үнсүрләр дә, демәк олар ки, там диференсиасија олунмушдур. Она көрә дә, мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә хәбәрин формалашмасы, бү вә ја дикәр шәхсә аид олмасы үчүн чүмләдә мүбтәданын иштиракы вачиб дејил. Нәсими дилиндә дә хәбәр чүмләнин ваһид предикатик компонентидир вә чүмләнин нөвләринин мүәјјәнләшмәсиндә онун ролу индики кимидир. Бурада шәхс-хәбәрлик шәкилчиләринин һәлледичи ролу ајдындыр. Китабын фе'лә аид һиссәсиндә шәхс шәкилчиләри (вә ја шәхс сонлуглары, хәбәрлик шәкилчиләри) һаггында данышмышыг. Һәмин шәкилчиләр, чүмлә үзвү кими, хәбәрин формалашмасында һәлледичи әһәмијјәтә маликдир. Мисаллара диггәт един.

Мәндә сығар ики чаһан, мән бу чаһана сығмазам (с. 319); Дедим сәнә, ја насеһ, јар тәркин едә билмән (с. 18); Билдим, таныдым елмдә мә'буду... (с. 28), Һеч кимсә Нәсими сөзүнү кәшф едә билмәз, Бу гуш дилидир, буну Сүлејман билир, анчаг (с. 28); Ешг илә һәр дәм, Нәсими, сејр едәрсән Күһи-Гаф (с. 30).

Бурада илк бахышда фәргли чәһәт көрмәк олур: «билмән». Инди белә демирик, «билмәрәм» ишләдирик. Анчаг бу, морфоложи фәргдир вә хәбәрин грамматик чәһәтдән формалашыб-формалашмамасы бахымындан фәргләндиричи әламәт дејил. Бурада нәзәрә алынмалыдыр ки, биринчи шәхсин тәкинин шәхс сонлуғу о дөврдә өз инкишафыны баша чатдырмамышдыр, она көрә дә *-ам/-әм* шәкилчиси илә јанашы, ејни мәгсәдлә, ејни мөвгедә *мән* формасындан да шәкилчи кими истифадә едилирди.

Јахуд белә бир форма: «Дәрд илә сән Нәсиминин көвһәрини кәл алмағыл—чүмләсинин хәбәриндә мүасир формадан фәргли бир чәһәт вар: индики гајдаја ујғун кәлән *алма* формасына бир *ғыл* шәкилчиси дә әлавә едилмишдир. Бу да морфоложи инкишаф просеси илә бағлыдыр. Еләчә дә онун инчә формасы: Кәлкил ки, мүштаг олмушам ширин ләбин күл гәндинә (с. 48), Ассығи јохмуш аһын, сән кирмәкил базарына (с. 55).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә грамматик чәһәтдән формалашмамыш хәбәрләрә дә тәсадүф едилир. Мәсәлән:

> Чанда ки ешг олмады, дилдә хәбәр нә **фаидә?**
> Көздә ки көрмәк олмады, нури-бәсәр нә фаидә? (с. 40).

Бејтин һәр ики мисрасында *нә* фаидә бирләшмәси чүмләләрин хәбәридир, бурада *нә* сөзү вә бунун тә'сири илә олан интонасија ***фаидә*** сөзүнүн *нә* илә бәрабәр чүмләнин хәбәри кими чыхыш етмәсинә сәбәб олмушдур, лакин она грамматик чәһәтдән формалашмыш хәбәр кими бахмаг олмаз.

Мә'лумдур ки, чүмлә үзвләринин сырасы бахымындан ше'р дилиндә там сабитлик олмур. Ше'рин тәләби әдәби дилин сөз сырасыны поза билир вә биз буну ше'р дили үчүн мәгбул сајырыг. Бунунла белә, ше'р дилиндә әдәби дилин сөз сырасынын ганунаујғун дүзүмү арадан чыхмыр, хүсусән сөзләрин әлагәләнмә гајдалары там һалда көзләнилир. Јә'ни нә гәдәр дәјишсә дә, тәдгигатчы ше'р дили тимсалында да о ше'рин јазылдығы әдәби дилин сөз сырасынын ганунаујғунлугларыны мүәјјән едә биләр. Ејни хүсусијјәт Нәсими дилинә дә аиддир. Биз бурада сыраланма бахымындан мүбтәда—хәбәр мүнасибәтинә нәзәр салмаг истәјирик. Азәрбајчан дилиндә бу мүнасибәтдә мүбтәданын јери биринчи, хәбәрин јери икинчидир. Дејәк ки, ше'р дилинин тәләбиндән доған бүтүн әкс һаллара бахмајараг (мәсәлән: «Ашиги-

чанан олубсан, еј Нәсими, сән бу күн» — с. 31; «Ол дилбәрин јолунда тәрк етди *Нәсими* чаныны»—с. 39), Нәсими дилиндә мүбтәда—хәбәр сырасы, әсасән, көзләнилир: Сән Нәсими разыны, еј дан јели, јарә јетир (с. 54), Дилбәра, дил сәндән өзкә бир дәхи јар истәмәз (с. 64), Сән мана јар ол ки, көнлүм бир дәхи јар истәмәз (с. 65).

Ону да дејәк ки, Нәсими ше'рләринин бир чохунда мисра вә ја бејтләр (демәли, чүмләләр) хәбәрлә битир. Мәсәлән,

Гашын вәһјн бизә бүрһан иришди,
Үзүндә тә'вили-фүрган иришди.

бејти илә башланан ше'рин (с. 88) бејтләринин һамысы *«иришди»* хәбәри илә,

Фиргәтин дәрди, никара, бағрымы ган ејләди,
Рузикар олду мүхалиф, васли һичран ејләди.

бејти илә башланан ше'рин (с. 98) о бириси бејтләри дә *ејләди* предикативи илә битир.

Нәсими дилиндә хәбәрин грамматик формалашмасы фе'ли вә исми хәбәрләри ејни дәрәчәдә әһатә едир. Индијә гәдәр вердијимиз мисалларын һамысында хәбәрләрин формалашмасында фе'лләр иштирак етмишдир. Тәмиз исми хәбәрләр адлары тамамилә еһтива едир.

Исимлә: Һәр нә дәрд олса, дәва *синәндәдир* (с. 585), Тутијичанә *шәкәрдир* сөзләрин (с. 593), Рәвзеји-ризван үзүндүр, вәссәлам (с. 600); *сифәтлә:* Чан кими сирри ниһандыр ағзынын (с. 594), Нитги дүр кими әјандыр ағзынын (с. 595); сајла: *Једдидир,* дөрд једдидән бир једдидир, Јүз ијирми дөрд јенә үч *једдидир* (с. 584); әвәзликлә: Кәл мәнә бир сөјлә ким, иман нәдир? (с. 584), Чүнки сәнсән, һәр нә ким вар, еј көнүл (с. 597), Ламәканын тәхтинә султан мәнәм (с. 601). Гандадыр вәслин дәвасы, чарәси? (с. 609).

Чүн әзәлдән та әбәд баги **мәнәм,**
Күн-фәканын хәлгү хәллаги **мәнәм,**
Вәһдәтин бәзминдә чүн саги **мәнәм,**
Әнфүсун ајату афаги **мәнәм.** (с. 660).

Јухарыдакы фактлары үмумиләшдирсәк, Нәсими дилиндә хәбәрин ашағыдакы грамматик васитәләрлә реаллашдығыны көрәрик.

Шәхс сонлуглары (шәкилчиләри) илә;
Хәбәрлик *(-дыр...)* шәкилчиси илә.
Исми хәбәрләр *иди, имиш* көмәкчиләри илә дә формалашыр:

Та ки јарын сөһбәти ширин иди,
Лачәрәм, көнлүм она ширин иди,
Ашиги мә'шугәм ол мәһбуб иди,
Ејлә ким Фәрһад илә Ширин иди. (с. 611).
Ешг илә мә'шугү ашиг бир имиш,
Һәм әмән, һәм әмзирән, һәм шир имиш,
Сурәтин мүсһәф, сөзү тәфсир имиш,
Бүләчәб гүдрәт, әчәб тәгдир имиш (с. 590).

Исми хәбәрләр *«кәрәк»* сөзүнүн көмәји илә дә реаллашыр вә бурада интонасија да чидди рол ојнајыр.

Талиба, әввәл гәдәм үч дөрд кәрәк,
Дөрдү дөрддүр, дөрдүнә үч дөрд кәрәк,
Әгрә әл Гур'ан әла һәрфи ки вар,
Јер үзүндә дәхи сәксән дөрд кәрәк. (с. 596).

Бу форма мүасир дилдә ишләк дејил.

Тамамлыг. Нәсими дилиндә фе'лләрин тә'сирлик вә тә'сирсизлик категоријасынын олмасы, исмин индикинә ујғун алты һалынын варлығы (бә'зи кечид вәзијјәтләри илә, үстәлик чағырыш һалы) тамамлығын да, икинчи дәрәчәли чүмлә үзвү кими, бүтүн вариантларынын реаллашмасы үчүн әсас олмушдур. Нәсими дилиндә ишләнән тамамлыглары да васитәсиз вә васитәли олмагла бөлмәк олур. Мисаллара диггәт един.

Васитәсиз тамамлыглара аид: Нари-гәминдә бағрымы бүрјан биширмишәм (с. 25); Бу гуш дилидир, буну Сүлејман билир анчаг (с. 28); Көнлүмә һеч сәндән өзкә нәснә лајиг көрмәдим (с. 13), Чаны, чаһаны сәнсизин. Нејләр Нәсими хәстәдил (с. 17); Сәндән мүдам еһсан умар чүн ким кәдадыр бинәва (с. 17), Чами-мүсәффадән мәнә саги ичирди бир гәдәһ (с. 17).

Мисалларда көрүндүјү кими, Нәсими дилиндә васитәсиз тамамлығын шәкилчили вә шәкилчисиз (мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик) типләринин һәр икисиндән истифадә едилмишдир. Бу, XIV әср Азәрбајчан дилиндә мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик категоријасынын формалашдығыны да көстәрир.

Китабын әввәлки һиссәләриндән бириндә мә'лум бир факты јада салмышдыг ки, XIV әср Азәрбајчан дилиндә исмин һаллары арасында кечид просесләри давам едирди. Бу просес тамамлыға да тә'сирини көстәрир. Мәсәлән, *«Ејнәл-јәгин һәг сирринә идрак едән инсан мәнәм»* (с. 17) чүмләсиндәки һәг сирринә тамамлығы икинчи тәрәфи јөнлүк һалда олан бирләшмә илә ифадә олунмушдур, лакин маһијјәтчә һәмин тамамлыг мүстәгим објект билдирир вә ифадә дә исмин тә'сирлик һалыны тәләб едир. Бу күнкү тәләблә јанашсаг, *һәг сирринә идрак едән* дејил, *һәг сиррини идрак едән* олмалы иди. Демәли, исмин һалларынын мәзмун вә форма чәһәтдән там сабитләшмәмәси васитәсиз вә васитәли тамамлыглар арасында да мәзмун вә форма мүтәһәрриклијинә тә'сир көстәрир. Јери кәлмишкән дејәк ки, исмин јөнлүк һалы илә тә'сирлик һалы арасында кизли бир јахынлыг вар, она көрә мүасир Азәрбајчан дилиндә дә охшар мә'наларда бә'зән онларын һәр икисиндән истифадә олунур: *ата минмәк, аты минмәк.* Лакин Нәсимидән кәтирдијимиз мисал буна бәнзәмир. Бунун тәрси кими көрүнән башга бир мисал: *Сәни диләрәм, ғылма мәни гејрә һәвалә* (с. 46). Бурада тә'сирлик һалда олан вә васитәсиз

тамамлыг кими чыхыш едән *сәни* формасы әслиндә чыхышлыг һал мәзмунундадыр (сәндән диләрәм). Һәтта онда јөнлүк һал мәзмуну да вар.

Нәсими дили үчүн ади көрүнән (мүасир Азәрбајчан дилиндә дә галан, лакин нисбәтән, мәһдуд олан) белә васитәсиз тамамлыглар вар:

Шол ләби ширинә, ја рәб, кәр **шәкәр** дерсәм, нола?
Шол күнәш тәл'әтли ајә кәр **гәмәр** дерсәм, нола? (с. 14).

Бу мисралардакы *шәкәр* вә *гәмәр* сөзләри *демәк* фе'ли илә о гәдәр сых әлагәләнмиш, о гәдәр дәрин грамматик-семантик бирләшмә әмәлә кәлмишдир ки, онлары илк бахышда мүхтәлиф чүмлә үзвләри кими тәһлил етмәји чәтинләшдирир. Буна бахмајараг, *шәкәр* вә *гәмәр* сөзләрини васитәсиз тамамлыглар һесаб етмәк лазым кәлир. Бурада *шәкәр* вә *гәмәр* сөзләринин әшја мә'налары да аз рол ојнамыр. Ајдын олмаг үчүн һәмин гәзәлдән башга мисала диггәт един: *Кәр бу мәнидән ана шаму сәһәр дерсәм, нола?* Бурада фе'л *(демәк—дерсәм)* өз јериндә галыр, онун јанында формача *шәкәр* вә *гәмәр* сөзләри мөвгеләриндә ишләнән *шам* вә *сәһәр* сөзләри објект билдирмир вә тамамлыг һесаб олуна билмәз.

Азәрбајчан әдәби дилиндә мәнсубијјәт шәкилчили сөзләр васитәсиз тамамлыг мөвгејиндә, бир гајда оларағ, тә'сирлик һал шәкилчиси илә ишләнир. Бу онунла әлагәдардыр ки, мәнсубијјәт шәкилчиси сөзү мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик нејтралындан чыхарыр, она мүәјјәнлик кәтирир, мүәјјәнлик билдирән сөзләр васитәсиз тамамлыг оланда мүтләг тә'сирлик һал шәкилчиси гәбул едир. *Китаб алдым* дејә билирик, лакин *бу китаб алдым* дејә билмирик; јахуд *шәһәр көрдүм* дејә билирик, лакин *Бакы көрдүм* демирик; *мәктуб јаздын* дејирик, *мәктубун јаздын* демирик. Јә'ни бүтүн һалларда икинчи мисаллардакы исимләр (бу китаб, Бакы, мәктубун) тә'сирлик һал шәкилчиләри илә ишләнмәлидир. Нәсими дилиндә

дә беләдир. Бурада бизи мәнсубиіјәт шәкилчили сөзләр марагландырыр. Нәсими дилиндә бу чәһәтдән икилик вар: белә сөзләр васитәсиз тамамлыг кими ишләнәндә тә'сирлик һал шәкилчисини гәбул етдији һаллар да олур, гәбул етмәдији һаллар да. Мисаллара бах:

Кичик бир гәзәли тәгдим едирик:

Чандан чыхармазам сәнин, еј чан, хәјалыны,
Чан тәндә галмаз анда ки, көрсәм чәмалыны.

Елмү һәдисү ајәти-фүрган сорар зе мән,
Ағ үзүн үстә көрмүшәм ол хәттү халыны.

Чәһд ет мәчалын әлдә икән јарә јарә ким,
Бир кәз әчәл ирәр, дәхи вермәз мәчалыны.

Еј дүнја, мән јенә сәни билдим, јаланчысан,
Алданмазам сәнә дәхи чүн билдим һалыны.

Вәһдәт дәминдә дәрвүшү султан чү бир имиш,
Кәл хәстәдил Нәсими, гәбул еjлә шалыны. (с. 108).

Бурада *хәјалыны, чәмалыны, халыны, мәчалыны, һалыны, малыны* икинчи шәхсин мәнсубијјәт шәкилчисини вә тә'сирлик һал шәкилчисини гәбул етмиш сөзләрдир. *Хәјалыны* сөз формасы *сәнин* сөзү илә бирликдә бирләшмә дахилиндә, галанлары исә һәр бири ајрылыгда васитәсиз тамамлыг ролундадыр.

Ашағыдакы мисалларда исә мәнсубијјәт шәкилчили сөзләр һәмин мөвгеләрдә тә'сирлик һал шәкилчиси гәбул етмәмишдир.

Мәрһум алим Ағамәли Һәсәнов чүмләдә еіни хәбәрлә әлагәдар олан ики вә ја бир нечә гејри-һәмчинс васитәсиз тамамлығын (еләчә дә гејри-һәмчинс мүбтәдаларын) варлығыны мүәјјәнләшдирмишдир, даһа дәгиг десәк, кәшф етмишдир. Нәсими дилиндә белә тамамлыглара малик чүмләләрә тез-тез раст кәлмәк олур: *Адәми* һәм *һәг,* һәм *инсан* еjләрәм (с. 601). Тәһлили, адәтән, белә едирик: *Адәми* васитәсиз тамамлыг, *һәг* (еjләрәм), *инсан еjләрәм* хәбәрләр. Тәһлилин нечә апарылмасындан асылы олмајараг, бу чүмләдә *һәг* вә *инсан* сөзләринин мүстәгим објект ифадә етдији инкар олунмаздыр. Лакин бу сөзләр хәбәрин нүфуз даирәсинә еләдахил олмушлар ки, онлары ајырыб ајрыча чүмлә үзвләри кими гејд етмәк ујғунсуз көрүнүр ,һалбуки буну етмәк дә олар.

Васитәли тамамлыглара аид.

Јөнлүк һалда: Шол ләби-ширинә, ја рәб, кәр шәкәр дерсәм, нолә? Ол күнәш тәл'әтли ајә, кәр гәмәр дерсәм, нолә? Шол чәһәтдән кәр сана хејрүл-бәшәр дерсәм, нолә? (с. 14). Галды андан сонра бу мүлки-Сүлејман сизләрә (с. 20).

Јерлик һалда: Ашиг бәла јолунда кәрәк ким һәмул ола (с. 16), Вәчһиндә пејдадыр сәнин әнвари-зати-кибрија (с. 17), Дилбәрин ешгиндә, еј салик, икилик пәрдәдир (с. 22), Мүддән јанар, демиш, гәмдә Нәсими ичүн (с. 127), Сәндә бәс һәг вар имиш, һәг сәндә вар (с. 579).

Чыхышлыг һалда: Нечүн чәфадан инчинә, гәмдән мәлул ола? (с. 16), Фәрһадивар истәр көнүл Ширин додағындан шәфа (с. 17), Чами-мүсәффадән мәнә саги ичирди бир гәдәһ (с. 17), Ичдим гәдәһи-пүрмеји мә'шугә әлиндән (с. 46).

Гошмаларын иштиракы илә: һәр ашигин ки јар илә олду чәраву чүн... (с. 16), Сөһбәт етмә дәкмә һәр надан илә (с. 334), Күлзарә, сәрвә көнлүм мејл еjләмәз анунчүн... (с. 74).

Тә'јин. Нәсими дилиндә тә'јин, Азәрбајчан дилинин үмуми нормасына ујғун олараг, тә'јин олунандан әввәл кәлир, бу нормаја ујғун олмајараг, һәм дә тә'јин олунандан сонра кәлир.

Биринчи һал әсасдыр, фактларын әксәријјәти буна ујғундур. Тә'јин олунандан әввәл кәлмә әсас олдуғуна көрә, белә тә'јинләр ифадә васитәләринә нејтрал мөвге тутур. Бу тә'јинләрин ифадә васитәләри мәһдуд дејил. Онлар сифәтлә дә, сајла да, әвәзликлә дә, фе'ли сифәт-

лə дə, исмлə дə, сөз бирләшмәләри илə дə ифадə олуна билир. Мисаллара диггəт един:

Фани чаһана бахма, кечəр өмрү севмə ким... (с. 300). Бил доғру бу сөзүмнү сынамаву ја сына (с. 18). Еј Нəсими, хубларын бир башы вардыр, мин дили (с. 20). Һəр гушун олмаз сəадəтли һума тәк көлкəси (с. 343).

Тə'јин олунандан сонра кəлəн тə'јинлəр белə кениш əһатəјə малик дејил. Мисал вермəдəн əввəл гејд едəк ки, бүтөвлүкдə көтүрсəк, бу сыраланма Азəрбајчан дилинə јад дејил. Ади данышыг дилиндə дə, бəдии дилдə дə һəрдəн бу һала раст кəлирик. Нəсими дилиндə өзүнү көстəрəн бу сыра мүəјјəн гəдəр ше'рин тə'сири илə олса да, дилин өзүнүн тəбиəти илə əлагəсиз дејил. Мəсəлəн, əкəр *«Чун Нəсиминин мəгамы Гаф имиш əнгамисал»* (с. 14) мисрасында *əнгамисал* тə'јининин јери сырф ше'р тəлəби илə изаһ олуна билəрсə, *Чаны, чаһаны сəнсизин нејлəр Нəсими хəстəдил* (с. 17) мисрасындакы *хəстəдил* тə'јининин сырасы ше'рин тəлəби илə дə, халг дилинин тəбиəти илə дə бағлыдыр.

Башга бир мисал: *Шол Хызр бичарə ичмиш аби-һејван, дедилəр* (с. 359) чүмлəсиндə *бичарə Хызр* əвəзинə *Хызр бичарə* ишлəнмишдир. Јə'ни *бичарə* тə'јини тə'јин олунан сөздəн—*«Хызр»* сөзүндəн сонра ишлəнмишдир.

Белə тə'јинлəр гануни мөвгелəриндəн кəнара дүшдүјүнə көрə тə'јинлəнəнə аид олан шəкилчилəри дə гəбул едə билир. Гул кəфа биллаһидир зикри Нəсими хəстəнин (с. 68). Ајдындыр ки, бу, *хəстə Нəсиминин* мə'насындадыр, јер дəјишиклији јијəлик һал шəкилчисинин дə јерини дəјишмишдир.

Нəсими дилиндə тə'јинлə əлагəдар ики чəһəт диггəти хүсуси чəлб едир.

1) Шəхс əвəзликлəринин тə'јин кими ишлəдилмəси: Һəр ки сəн ширинлəб үчүн охур (с. 583); Сəн јары гылмышам ики алəмдə ихтијар (с. 85); *Мəн* гула рəһм ет, шəһа, чох кəз дедим (с. 116), Шол шəкəрдилдəн рəвамыдыр, шəһа, *Мəн* мүһүббə сəн ачы сөз сөјлəмəк? (с. 116), Лə'л илə мəрчандыр, еј чан, дишлəрин, Гылса *мəн* дəрвишə еһсан дишлəрин (с. 595); Кəр *мəн* əрəфин сирринə иришмəз олурсан, Чəһл илə галырсан, дəхи үрфан оламазсан (с. 391).

Бу факта мүасир Азəрбајчан дилиндə дə тəсадүф едилир, лакин бу, Нəсими дилиндəки кими тəбии вə ганунаујғун көрүнмүр.

2) Мигдар сајларына аид мигдар сајлары илə ифадə олунмуш тə'јинлəрин ишлəдилмəси. Анлашылсын дејə, кичик бир изаһат вермəк истəјирик. Азəрбајчан дилиндə лексик ваһид кими, ијирми ики мигдар сајы ишлəнир (*милјарда* гəдəр), лакин бунлар ајры-ајрылыгда бүтүн кəмијјəтлəри ифадə едə билмир. Бунун үчүн сај бирлəшмəлəриндəн истифадə едилир. Сај бирлəшмəлəринин бир гисми (икинчи тəрəфлəри *јүз, мин, милјон, милјард* сөзлəри илə ифадə олунанлар) тə'јинлə тə'јин олунанын əлагəсиндəн ибарəт олур (биринчи нөв тə'јини сөз бирлəшмəлəри кими): *беш јүз, он мин, ики милјон* вə с. Мəсəлə онда дејил ки, синтактик тəһлил вахты бу бирлəшмəлəри тəрəфлəринə ајырырыг, ја јох. Ејни вəзијјəт дилимизин əввəлки вахтларына, елəчə дə Нəсими дилинə аиддир. Лакин биз Нəсими дилиндə сајларын сајлара аид тə'јин кими чыхышындан данышанда буну нəзəрə алмырыг. Азəрбајчан дилиндə əввəллəрдə дə, инди дə, мəсəлəн, *он беш, əлли ики, сəксəн дөрд* вə с. сај бирлəшмəлəриндəн истифадə едилир ки, бурада тə'јин вə тə'јин олунан мүнасибəти јохдур. Белəлəри тəбии олараг, Нəсими дилиндə дə вар, биз бунлары да нəзəрə алмырыг.

Мүасир Азəрбајчан дилиндə тəкликлəр *(бир, ики, үч, дөрд, беш, алты, једди, сəккиз, доггуз)* вə онлуглар *(он, ијирми, отуз, гырх, əлли, алтмыш, јетмиш, сəксəн, дохсан)* тə'јинлəнəн сөзлəр кими ишлəнмир, онлар нə сајлардан нə дə башга нитг һиссəлəриндəн ибарəт тə'јинлəр гəбул етмир. Нəсими дилиндə исə белə сајлар да

саjларла ифадә олунмуш тә'јинләрлә ишләнир. Диггәт един.

Дөрд кәрәк, дөрд дөрд кәрәк, бир дөрд кәрәк,
Једдиси хәтт истива, үч дөрд кәрәк.
Сејинди чохлар сөјәр дәһри дејиб,
Кәндүзүн биләнләрә беш дөрд кәрәк. (с. 593).

Бурада *дөрд дөрд, бир дөрд, үч дөрд, беш дөрд* бирләшмәләринин биринчи тәрәфләри *(дөрд, бир, үч, беш)* тә'јин, икинчи тәрәфләри *(дөрд)* тә'јин олунанлардыр.

Једдидир, **дөрд једдидән бир једдидир,**
Јүз икирми дөрд јенә **үч једдидир.** (с. 584).

Мә'налары беләдир: *дөрд дәнә једди, бир дәнә једди, үч дәнә једди.*

Зәрфлик. Нәсими дилиндә зәрфлијин мә'на нөвләринин һамысы ишләнмишдир. Зәрфлијин мә'на нөвләринин ифадә васитәләри дә кенишдир вә демәк олар ки, һеч бир мәһдудијјәт јохдур. Хүсуси изаһат вермәдән, бә'зи нүмунәләрлә кифајәтләнирик.

Заман зәрфлији: Нәсиб олмуш мәнә һәгдән, никара, Дилимдә *кечә-күндүз* аһү налә (с. 45), *Јер илә көј бина олмаздан әгдәм* Нәсими ашиг иди ол чәмалә (с. 45), Миначаг ејләрәм *дүнү күн* сәнин дөвләтли кујиндә (с. 104), Мүтриб кими *һәр ләһзә* әнәлһәг дили сөјләр (с. 113), Мән *әзәлдән* мәстү сәрхош кәлмишәм (с. 600).

Тәрзи-һәрәкәт зәрфлији: Шәһа, лә'лин шәрабиндән Нәсими *шојлә* сәрхошдур... (с. 104), Сәнама, үзүн күлүндән *күлә-күлә* күл утанды (с. 112), *Дәрдимәнд* олмуш иди мискин Нәсими сәнсизин (с. 102).

Јер зәрфлији: Көзүм јашы *чаһаны* тутду, еј чан (с. 66), Ганы *чаһанда,* еј көнүл, ол вәһдәт әһли ким... (с. 121).

Сәбәб зәрфлији: Гәмимдән ағларам һәр шәб, дәмадәм хун олур чешмим (с. 407), *Ајрылығдан* јар мәним бағрымы бүрјан ејләди (с. 103), Сеј-Сәваб ола, *анынчүн* һәг јолунда верди чан (с. 527).

Мәгсәд зәрфлији: Күлкүн үзүнү көрмәкә бүлбүл кими зарәм (с. 410).

Кәмијјәт зәрфлији: Гәмзәјә версин нәсиһәт, јохса *чох* ган ејләди (с. 103), Нәһнү гәсәмнадә һәг һәр нә ки гисм ејләди, *Зәррәчә* ол гисминә нәгсү мәзид олмады (с. 105).

Хитаб. Нәсиминин ше'рләриндә мүрачиәтләр сајсыз-һесабсыздыр. Бурадача Нәсиминин кичик бир гәзәлинин дилинә нәзәр салаг.

Мәрһәба, хош кәлдин, еј руһи-рәваным, мәрһәба.
Еј шәкәрләб јари-ширин, ламәканым, мәрһәба.

Чүн ләбин чами-Чәм олду нәфхеји-руһүлгүдүс,
Еј чәмилим, еј чәмалим, бәһрү каным, мәрһәба.

Көнлүмә һеч сәндән өзкә нәснә лајиг көрмәдим,
Сурәтим, әглим, үгулим, чисмү чанын, мәрһәба.

Еј мәләк сурәтли дилбәр, чан фәдадыр јолуна,
Чүн дедин ләһмикә ләһми, ганә ганым, мәрһәба.

Кәлди јарым наз илә, сорду, Нәсими, нечәсән?
Мәрһәба, хош кәлдин, еј хырдадәһаным, мәрһәба. (с. 13).

Бу гәзәлдә 67 сөздән истифадә едилмишдир (тәкрарлары да сајырыг), онлардан 28-и хитабларын тәркибинә дахилдир. Башга бир ше'рдә (с. 143) нисбәт даһа бөјүкдүр, јә'ни 84 сөздән 75-и хитаблар сырасындадыр. Ајдындыр ки, бу нисбәт ше'рләрин һамысына аид ола билмәз. Елә ше'рләр вар ки, хитаб ја ишләнмир, ја да онун ишләнмә нисбәти хејли зәифдир. Китабын сырасы илә үчүнчү гәзәлиндә (с. 15) бир дәнә дә олсун, хитаб јохдур. Ондан сонракы (с. 16), һәм дә нисбәтән ири гәзәлдә (әввәлкиләрин һәрәси беш бејт иди, бу гәзәл исә доггуз бејтдир) чәми ики хитаб вар ки, онлар да гәзәлдәки

115 сөздән једдисини әһатә едир. Бунунла белә, әксәр сөзләри хитабдан ибарәт ше'рләр дә вар. Бу ондан ирәли кәлир ки, Нәсиминин ше'рләринин бир чоху, бу ше'рләрин ајры-ајры бејтләри вә мисралары кимәсә, нәјә мүрачиәтлә јазылмышдыр.

Јарадана вә јарадылана, халигә вә хилгәтә. Биринчи — јарадан, халиг тәкдир; икинчиләр (јарадылан, хәлг олунан) чохдур вә мүхтәлифдир. Нәзәрә аланда ки, мүрачиәт олунан објектләр, анлајышлар чох мүхтәлиф сөз вә ифадәләрдә өз ифадәсини тапыр; нәзәрә аланда ки, бу сөз вә ифадәләрин Нәсими дили синтаксисиндә мөвгеләри олдугча бәнзәрсиздир; нәзәрә аланда ки, бу мүрачиәтләр ади чағырыш мәгсәди дашымыр, чох һалларда Нәсими фикринин ифадәсиндә мүәјјән, бә'зән чох мүһүм рол ојнајыр, онларын дәрин мә'насыны тәсәввүр етмәк олур.

Бу, өз нөвбәсиндә, Нәсими дилиндә хитабын вә ја хитабларын сәчијјәсинин хүсуси олмасыны шәртләндирир. Әввәла, дејәк ки, бүтүн рәнкарәнклијинә бахмајараг, Нәсими дилинин хитабларынын, синтактик категорија кими, мөвгеји хитабын мүасир Азәрбајҹан дилиндәки грамматик мөвгејинә ујғун кәлир (изаһат просесиндә буну көрәҹәјик).

Классик ше'рин бир сыра нөвләриндә олдуғу кими, Нәсими ше'рләринин сонларында мүәллиф өз адыны чәкир. Шүбһәсиз ки, бурада әсас мәгсәд, бир дә тәкрар едирик, әсас мәгсәд (јеканә мәгсәд јох) ше'рин ким тәрәфиндән јазылдығыны вә гошулдуғуну билдирмәкдир. Нәсими ше'рләриндә бу, бүтөвлүкдә көтүрсәк, ики грамматик мөвгедә өзүнү көстәрир.

1) Бир һалда бу, мүрачиәт објекти кими чыхыш едир вә синтактик бахышдан хитаб олунур.

2) Дикәр һалда мүрачиәт објекти олмур вә тәбии олараг, хитаб дејил, башга синтактик мөвгејә малик сөз кими чыхыш едир.

Бу икинчи мөвге тәдгигатымыза дахил олмадығына көрә, бир-ики мисал әсасында ону нәзәрә чатдырмагла кифајәтләнирик: *Дүшдү Нәсиминин башы зүлфү кими ајағына* (с. 15), *Ҹаны, ҹаһаны сәнсизин нејләр Нәсими хәстәдил* (с. 17), *Бүлбүл кими, Нәсими диләр ки, фәған едә* (с. 25).

Нәсими ше'рләриндә мүәллифин адынын биринчи мөвгедә — хитаб кими ишләдилмәсиндә ики ҹәһәт вар:

1) Мүәллифин өзүнүн өзүнә мүрачиәти. Бу, әксәријјәт тәшкил едир: *Аллаһ илә ол имди, нијаз ејлә, Нәсими* (с. 29), *Ешг илә һәр дәм, Нәсими, сејр едәрсән Күһи-Гаф* (с. 30), *Ашиги-ҹанан олубсан, еј Нәсими, сән бу күн* (с. 31).

Заһирән бурада да белә көрүнүр ки, башга бир шәхс мүәллифә мүрачиәт едир. Формача беләдир. Ади данышыгда биринчи шәхсин өзүнүн өзүнә мүрачиәти ади гајда дејил. Ше'рдә исә бу гајдадыр вә охуҹу билир, баша дүшүр ки, бурада мүрачиәт едән дә, мүрачиәт едилән дә мүәллиф өзүдүр.

2) Башгасы, Нәсиминин тәсвир објектләриндән кимсә, һәсә шаирә мүрачиәт едир. Белә мүрачиәтләр өзүнү тез-тез көстәрмәсә дә, вар: *Кәлди јарым наз илә, сорду, Нәсими, нечәсән?* (с. 13), *Дилбәр ајдыр, еј Нәсими, сабир ол, гылма фәған* (с. 142).

Бу мүрачиәтләр грамматик ифадә формасына көрә фәргләнмир, анҹаг хитабларын дахил олдуғу ҹүмләләрин мә'насы һәмин мүрачиәтләрин мәзмунунда маһијјәтҹә фәргләрин олдуғуну көстәрир. Бир һалда мүәллифин өзү һаггында сөһбәт кедир (*Еј Нәсими, һәрдән истәрсән көтүрмәк пәрдәји, Бүтпәрәсти бикуман етмәк диләрсән, етмәкил!* — с. 123; *Фәзли-илаһә ҹаныны ејлә фәда, Нәсими, сән, Олма мәлул, ајытма ким, бәндү һәсар ичиндәјәм* — с. 128); дикәр һалда мүәллифлә билаваситә әлагәси олмајан мәсәләләрдән сөһбәт кедир (*Еј Нәсими, ким ки саф олмаз зәри-халис кими, Дилбәрин еш-*

гиндә сафи һәмчү динар олмасын — с. 171; *Чүн мәгами-дилбәр олду, еј Нәсими, ашикар, Шол һәјати-чавидан булду јери чинан кәлир*—с. 241).

Нәсиминин мүрачиәт — хитаб објектләри чох һалларда онун суфи, һүруфи, дини әгидә вә идејасы илә бағлыдыр. Онун мүрачиәт етдији көзәл дә, севкили дә, чанан да чох вахт бу әгидә вә идеја тәркибиндә фәаллијјәтдәдир.

Бунларын изаһына кечмәдән әввәл Нәсими дилиндә хитабын ифадә формасыны гејд едәк. Бу чәһәтдән Нәсими хитаблары, мүасир хитабларла мүгајисәдә, елә бир чидди фәргләрә малик дејил, лакин спесифик чәһәтләри вар. Үмумән, Нәсими дили хитабларынын форма бахымындан ашағыдакы чәһәтләрини гејд етмәк олар.

1) Хитаб кими ишләнән сөз һеч бир хүсуси әламәтә малик олмур, сөзүн хитаб олмасы һәмин сөзүн чүмләдәки мөвгеји илә, дејилишиндә вә охунушда интонасијасы илә мүәјјән едилир: *Чүн хубларын әмири сәнсән, Нәсими, имди* (с. 182), *Зәманә чешми-чырағы, Нәсими, јарындыр* (с. 185).

2) Хитабларын икинчи гисми һәмин (мөвге вә интонасија) әламәтләри сахламагла (бу хүсусијјәтләр хитабларын һамысы үчүн үмумидир), *еј* сөзү илә мүшајиәт олунур, *еј* хитабын әламәти кими чыхыш едир. Әкәр һәр һансы бир сөз *еј* әдаты илә ишләнибсә, о мүтләг хитаб кими чыхыш етмәлидир: *Нәсими натәвандыр чүн гәминдән, Кәл, еј чаным, кәл, еј јарым, кәл ахыр* (с. 207), *Фәда гыл чаныны сән, еј Нәсими, Ки чаны јар үчүн гурбан охурлар* (с. 210).

3) Нәсими дили үчүн, үмумән классик ше'р дили үчүн спесифик форма да вар, *ја* әдаты илә ишләнән форма. Адәтән, аллаһа, пејғәмбәрә, имамлара вә дин хадимләринә мүрачиәтләрдә истифадә олунур: *Ја рәб, нә сәбәбдәндир, олур тагәтимиз таг* (с. 29).

Бу формадан ејни мәгсәдлә сон дөврләрә гәдәр бәдии әсәрләрдә истифадә олунмушдур. Һүсејн Чавидин «Шејх Сән'ан» фачиәси белә мүрачиәтләрлә башланыр: *Зәһра:* —*Шејх, ја Шејх!* Әзра—*ја Шејх!* Шејх Әбузәр:—Ја аллаһ!

Мүасир данышыг дилиндә дә бу формадан истифадә едилир: *ја Аллаһ, ...; ја пејғәмбәр, ..., ја Әли, ..., ја Имам Һүсејн,* өзүн көмәк ол.

4) Классик ше'р дилиндә хүсуси мүрачиәт формасы олубдур. Һәмин формаја сонралар дилчилик әсәрләриндә хитаб һалы да дејибләр. Нәсими дә о формадан истифадә едибдир: *Шәһа,* көнлүм пәришан олду сәнсиз (с. 66), *Дилбәра,* шәмсүззүһадыр ајәти-рүхсарыныз (с. 68), Фиргәтин дәрди, *никара,* бағрыны ган ејләди (с. 98), *Заһида,* инкара дүшмә, олалым играри-ешг (с. 107), *Сагија* чамы кәтир ким, мән ушатдым төвбәми (с. 54).

Нәсими дилиндә истифадә олунан хитаблар тәк-тәк сөзләрдән дә, чохсөзлү бирләшмәләрдән дә ибарәт олур.

Һәбибим, иззәтим, чаным, чаһаным,
Рәфигим, мунисим, арами-чаным,
Сәнубәргәдли дилдарым, тәбибим,
Јетир дидаринә руһи-рәваным (с. 126).

Бу ики бејт бир чүмләдир; үч сәтри хитаблар әһатә едир. Хитабларын једдиси тәк-тәк сөзләрдән ибарәтдир, бир хитаб изафәтлә, бири исә ики сөзлү тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмушдур. *Еј ләбин аби-чешмеји-һејван, Тал'әтиндән хәчил мәһи-табан* (с. 181) — чүмләсиндәки хитаб дөрд сөздән ибарәтдир.

Хитаб бахымындан Нәсими дилиндә мараглы бир чәһәт дә вар. Дилчилик әсәрләриндән дә мә'лумдур ки, хитаб јалныз чағырыш мәгсәди илә ишләдилмир. Хитаб һәм дә бәдии ифадә васитәләриндәндир, онун бу чәһәти бәдии әсәрләрин, хүсусән ше'рин дилиндә өзүнү даһа

Гејд. Ја вә **рәб** сөзләринин бир јердә **јарәб** кими јазылмасы дүз дејил, онлар ајры (ја рәб) јазылмалыдыр.

чох көстәрир. Нәсиминин ше'р дили бу чәһәтдән олдугча зәнкиндир. Дикәр тәрәфдән, хитаб васитәсилә мүнасибәт дә ифадә олунур. Бунун да охучуја мә'лум олан мүхтәлиф јоллары вар: хитаб үчүн сечилән сөз вә сөзләр васитәсилә, хитабын апарычы һиссәсинә аид ајдынлашдырычы сөзләр васитәсилә, мүхтәлиф көмәкчи үнсүрләр, хүсусән биринчи шәхсә (әсасән биринчи шәхсин тәкинә) аид мәнсубијјәт шәкилчиләри васитәсилә.

Нәсими ше'ринин дилиндә бу васитәләрин үчүндән дә истифадә едилмишдир.

а) Сечилмиш сөзләр васитәсилә: Јандырды шөвгүн чанымы, еј *дәрдә дәрман,* гандасан? (с. 151); Сән мана, *дилбәр,* јетәрсән, өзкәләр јар олмасун (с. 158), *Никара,* күнтә кәнзин көвһәрисән (с. 161); Нәсиминин сөзү кәрчи дәми-Исадыр, еј *мункир,* Сәнә кар ејләмәз ничүн ки, јохдур һәггә играрын (с. 415); Итирдин чами-Чәмшиди, ојан ујғудан, еј *гафил* (с. 416).

б) Ајдынлашдырычы сөзләр васитәсилә: Еј *өзүндән бихәбәр* гафил, ојан (с. 603); Еј *күләр күлкүн јанағын чәннәтин хәндан күлү,* Кәл ки, анын фиргәтиндән бағрымы јандырды хар (с. 191); Еј *шадијә мөһтач олан,* еј *раһәтә муштаг,* Кәлкил ки, түкәнди әләм әлминәтүллаһ (с. 303).

в) Биринчи шәхсин мәнсубијјәт шәкилчиләри илә: Бу чәһәт Нәсими дили үчүн чох сәчијјәвидир. Шаир тез-тез бу васитәдән истифадә едир: *һәбибим, мунисим, јарым,* кәл ахыр (с. 207); Кәл, еј *чаным,* кәл, еј *јарым,* кәл ахыр (с. 207).

Бә'зән бу васитәләрин икисиндән, һәтта үчүндән ејни заманда истифадә олунур. Мәсәлән, бу мисала бах: *Мәләк сурәтли дилдарым,* кәл ахыр (с. 207). Бурада хитабын апарычы сөзү *(дилдар)* өзү шаирин мүрачиәт објектинә мүсбәт мүнасибәтини билдирир. Һәмин сөзә әлавә олунан шәкилчи *(ым)* бу мүнасибәтин ифадәсини күчләндирир. Әлавә олараг, шаир хитабын апарычы сөзү

үчүн *мәләк сурәтли* тә'јинини сечмишдир. Бир сыра һалларда Нәсими хитаб кими ишләтдији *ым* шәкилчили сөзлә јанашы *мән* сөзүнүн јијәлик һал формасындан да *(мәним)* истифадә едир вә бу, јахынлыг, истәк, һөрмәт мә'на чаларыны даһа да гүввәтләндирир.

Еј һәбибим, дилбәрим, веј севкили јарым мәним,
Веј диларамым, никарым, бәхти-бидарым мәним,

Еј күләндамым, күлүм, веј бүлбүлүм күлзар илән,
Ишрәтим, ешгим, тәрәбим, түрфә-әјјарым мәним,

Раһәтим, руһим, рәваным, чан ичиндә сәнмисән,
Гүввәтим, пуштум, пәнаһым, сиррү әсрарым мәним (с. 148).

Бу һалларда *мән* сөзү чүмләјә мә'на јенилији кәтирмир, анчаг ифадәнин мә'насыны гүввәтләндирмәјә хидмәт едир.

Нәсими дилиндә *сән* шәхс әвәзлијинин хитаб кими истифадә олунмасына да тәсадүф етдик: Кимә бәнзәрсән, еј *сән,* маһпејкәр (с. 66). Бурада *маһпејкәр* сөзүнү хитабын әсасы, *сән* сөзүнү исә онун тә'јини кими дә гәбул етмәк мүмкүндүр. Фикримизчә, *сән* сөзүнү хитаб, *маһпејкәр* сөзүнү исә хитабын әлавәси кими изаһ етмәк даһа дүрүст олар.

Хитабдан фәргли олараг, ше'р дилиндә ара сөзләрдән тез-тез истифадә олунмур. Бу, Нәсими дилинә дә аиддир. Бунунла белә, Нәсими ше'рләриндә ара сөзләр арасыра ишләнир. Ара сөзләрин бирбаша ифадә васитәләри модал сөзләрдир. Модал сөзләр мүстәгил мә'налы сөзләрин мә'на инкишафы, онларын модал мә'на чалары газанмасы нәтичәси олур. Анчаг ара сөзләрин ифадә васитәләри модал сөзләрлә мәһдудлашмыр, дикәр нитг һиссәләринә аид сөзләр дә ара сөз ролунда чыхыш едир вә бу һалда һәмин сөзләр нитгдә модал чаларлы сөзләр кими чыхыш едир: *Демәк,* сәнин бу ишдән хәбәрин јохдур. *Көрүнүр,* сәнин бу ишдән хәбәрин јохдур.

Бу мә'лум фикри тәкрар едирик, дејәк ки, Нәсими дилиндә беלә сөзләрин ишләнмәси вә ја сөзләрин ара сөз кими чыхышы һәмин просеси бир гәдәр ајдын көстәрир. Мәсәлән, мүасир Азәрбајчан нитгиндә анчаг вә ја әсасән ара сөз кими истифадә едилән «*нәһајәт*» сөзү Нәсими дилиндә исимлә ифадә олунмуш хәбәр кими ишләнмишдир: Һәм *нәһајәт,* һәм бидајәтдир үзүн (с. 592). Демәли, бу сөз һәлә әсл мә'насында галмагдадыр. Онун ара сөз кими ишләнмәсинә раст кәлмәдик.

Јәгин сөзүнү көтүрәк. Өз модал мә'насы илә фарс дилиндән алынмыш бу сөз мүасир Азәрбајчан нитгиндә, бир гајда оларағ, ара сөз ролу ојнајыр. Ким ки, билди адәми, инсандыр ол, Билмәјән аны, *јәгин,* шејтандыр ол (с. 599); Нәсими сән, *јәгин,* әһли-нәзәрсән (с. 333); Мәкәр үј верүр ләбиндән, ирәмәз, *јәгин,* бу сиррә (с. 342).

Инди башга бир ше'рдә *јәгин* сөзүнүн ишләнмәсинә бахаг

> Чүнки һәгги көрмүшәм ејнүл-јәгин,
> Олмушам елм илә һәм елмүл-јәгин.
> Һәгг илә чүн васил олдум мән, јәгин,
> Таныдым, билдим сәни һәггүл јәгин (с. 605).

:Бу ше'рин үчүнчү мисрасында *јәгин* ара сөз ролундадыр, галан үч мисрада исә о, әрәб изафәтинин икинчи тәрәфиндә тә'јинедичи сөз кими — сифәт кими ишләнмишдир.

Нәсими ше'риндә *јәгин* сөзүнүн хәбәр(дир) шәкилчиси илә ишләнмәси дә вар:

> Нәсими тәк бу күн һәр ким верәр чан,
> Јәгиндир, кәр десә, чананы көрдүм (с. 140).

Бурада *јәгин* сөзүнүн, зәиф дә олса , модал чалара малик олдуғуну инкар етмәк олмаз, һәтта онун ара сөз кими чыхышыны да күман етмәк олар. Лакин, фикримизчә, о, табели мүрәккәб чүмләнин хәбәрдән ибарәт компонентидир. Бу чүмләдә *јәгин* сөзүнүн мөвгеләринә диггәт един: *Јәгин, јәгин* ки, *јәгиндир* Нәсимијә, шәксиз (с. 208). Биринчи *јәгин*ләр һәмин сөзүн ара сөз мөвгејиндә тәкрарыдыр, *дыр* шәкилчиси илә ишләнмиш үчүнчү *јәгин* исә хәбәрдир вә ара сөз мөвгејиндән узагдыр.

Әрәб дилиндән шүбһә мә'насында *шәк* сөзү алыныбдыр. Бу сөз Азәрбајчан дилиндә ајрылыгда ишләнмир, мәһдуд һалда *шүбһә* сөзү илә јанашы ишләнмәси вар: *шәк-шүбһә.* Даһа чох исә *шүбһәсиз* мәгамында *шәксиз* формасы ишләнир. Нәсими дилиндә бунун ики шәклинә раст кәлирик: *шәксиз вә бишәк.* Биринчиси Азәрбајчан дили шәкилчиси, икинчиси исә фарс дилинә мәхсус шәкилчи иләдир. Нәсими дилиндә һәр икиси ара сөз кими чыхыш едир: Еј гәмәрүзлү, мәһитабандасан, Кәл ки, *шәксиз,* багијү пајандасан (с. 604); Јәгин, јәгин ки, јәгиндир Нәсимијә, *шәксиз* (с. 208); Истиванын кәрдишиндән кәр верирсән сән хәбәр, Көрәсән әшјадә, *бишәк,* гаму истивамызы (с. 344).

Мүасир Азәрбајчан дилиндә ејни мә'нада даһа чох *шүбһәсиз* сөзү ишләнир. Нәсими дилиндә дә бу сөздән ара сөз кими истифадә олунур: Кәр үзин ајин көрәнә, еј чаһанын фитнәси, *шүбһәсиз,* һәгги көрән саһибнәзәр дерсәм, нола? (с. 14). Бурада елә бир сәчијјәви чәһәт јохдур. Лакин Нәсими дилиндә ејни мәгсәдлә әрәб мәншәли *лачәрәм* сөзүндән дә истифадә едилир (шүбһә сөзү дә әрәб мәншәлидир): Мәскәнәтдән сән гачарсан, кизли кәнчдир, билмәдин, *Лачәрәм,* бу мәскәнәтдән нисбәти-султан битәр (с. 334); Јахмышам, јандырмышам, күл гылмышам зәрратымы, *Лачәрәм,* күлли күл олуб мәһрәми-чан кәлмишәм (с. 336).

Лачәрәм сөзүнүн *нәһајәт, хүласә* мә'налы чалары да вар, мүасир Азәрбајчан дилиндә *лачәрәм* сөзүндән истифадә едилмир, *нәһајәт* вә *хүласә* сөзләри исә ади сөзләр сырасындадыр. Нәсими дилиндә бунлардан бири—нәһа-

јәт сөзү ишләнмишдир: Еј Нәсими кәр, *нәһајәт,* билдин нисә нүктә сән, Бисти-һәштүсивү до вәчһиндә јазылды мүгим (с. 403).

Нәсими дилиндә *бәлкә* сөзүндән дә истифадә едилмишдир: Һәр ки Нәсимитәк сүчуд Фәзли-илаһә гылмады, Див кими бу күн аны, *бәлкә,* бу јолда дајинә (с. 41); *Бәлкә,* һәр шејдә булардыр әм олан (с. 631). *«Бәлкә»* сөзүнүн бу ролу мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндәки илә ејнидир. Нәсими дилиндә бу сөзүн *јохса* мә'насы вә буна ујғун бағлајычы мөвгеји вар: Сурәти, һүснү чәмалы чүмлә зибадыр анын, һүснүнә гурбан олајым, *бәлкә,* һәр та пасинә (с. 53). Бурада *бәлкә* ара сөз кими тәһлил едилә биләр, лакин онун *јохса* ролу да инкар едилә билмәз. Демәли, Нәсими дилиндә бу сөз һәлә там мә'насында модал сөз кими сабитләшмәмишдир.

Бу һиссәдә грамматик тәһлилә ујғун олмајан тәфсилата вармағымыз она көрәдир ки, Нәсими нитгиндә сөзләрин ара сөз мөвгејиндә чыхышы ајры-ајры сөзләрдә өзүнәмәхсус чәһәтләрә маликдир. Истәдик ки, бу сәчијјәви чәһәтләри, кечид һалларыны нәзәрә чатдыраг.

Нәсими дилиндә өз-өзлүјүндә модал мә'насы олмајан сөз формасындан да ара сөз кими истифадә олунмасына раст кәлмәк олур. Мәсәлән, *доғрусу—доғру* сифәтинин мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш формасыдыр: (сөзүн) доғрусу. Бу форма инди олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә ара сөз ролунда истифадә олунур: *Доғрусу,* мүштаг идик чана, бәси дидаринә (с. 102).

* * *

Нәсими дилиндә шәхсә көрә чүмләләрин шәхсли вә шәхссиз нөвләри там дифференсасија олунмуш һалдадыр.

Биз бурада грамматик чәһәтдән формалашмыш, грамматик предиката малик чүмләләри нәзәрдә тутуруг.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дилиндә шәхсли

чүмләләрин үч нөвү вар: мүәјјән шәхсли чүмләләр, гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләр, үмуми шәхсли чүмләләр.

Мүәјјән шәхсли чүмләләр нитгимизин әсасында дајаныр, биз фикирләримизи, әсасән, бу чүмләләр васитәсилә ифадә едир, бу чүмләләр васитәси илә үнсијјәт сахлајырыг. Она көрә шәхсли чүмләләр арасында, үмумән чүмләнин шәхсә көрә нөвләри арасында бу типли чүмләләр ишләклији илә фәргләнир. Мәтнләри тәшкил едән чүмләләрин әксәријјәти бу чүмләләрдән ибарәт олур. Һәм дә бу чүмләләр үслублара нејтралдыр. Нәсими дили дә бу дејиләнләри тәсдиг едир. Нәсими ше'рләриндә фикрин әсас ифадә васитәси мүәјјән шәхсли чүмләләрдир. Бурада да мүәјјән шәхсли чүмләләр, мүбтәдалы вә мүбтәдасыз олмагла, ики јерә ајрылыр.

Биз мисаллары ајры-ајрылыгда вермирик. Анчаг хәбәри һәр үч шәхсин тәкинә вә чәминә аид мисаллар вермәји лазым билирик. Чүнки мүәјјән шәхсли чүмләләрин, гејри-мүәјјән, үмуми вә шәхссиз чүмләләрлә мүгајисәдә, әсас хүсусијјәтләриндән бири дә, онларын хәбәрләринин бүтүн шәхсләрә вә онларын тәк вә чәминә аид ола билмәсидир, һәм дә бурада дашлашма јохдур.

Биринчи шәхс тәк: *Мән бу лисана сығмазам* (с. 319). *Һәм сәдәфәм, һәм инчијәм, һәшрү сират әсинчијәм* (с. 319). *Вермишәм ол гара сачын гөвлү гәрарына көнүл* (с. 37). *...Мән инанмышам игрәринә* (с. 39). *Башымы топ ејләрәм, мејданә кирдим, ојнарам* (с. 343).

Биринчи шәхс чәм: *Андан әсма охудуг,* әсмаји-күлл дерләр бизә (с. 344). *Биз хәлифзадәјиз,* јер мүлкүмүздүр та әбәд (с. 344), *Бунлара гаршы биз дәхи нуш етдик, ичдик ол чәмдән* (с. 380); *Әлһәмдилиллаһ, Әһмәдин кирдик әбаву шалинә* (с. 373), *Фани чаһана галмадыг, әммарә нәфсә ујмадыг* (с. 373).

Икинчи шәхс тәк: *Нәсими сән, јәгин, әһли-нәзәрсән* (с. 333), *Мәскәнәтдән сән гачарсан,* кизли кәнчдир, *билмәдин* (с. 334), *Залым олдун, зулм әкәрсән јенә кәнди*

тарлана (с. 334), *Кәр нәчат истәрсән, истә сән бизим дәрјамызы* (с. 344), *Авара тәк нә кәзирсән, еј өзүндән бихәбәр* (с. 351).

Икинчи шәхс чәм:

һәгг әјан олду, **кәлин, һәгги көрүн,**
һәгги батилдән сечин, фәрги көрүн,
Бәдримин үзүндәки шәгги көрүн,
Аләмә сығмаз әнәл һәгги көрүн. (с. 591).

Үчүнчү шәхс тәк: *Намәни көндәрди Сүлејманымызы* (с. 325), *Дәрдү гәм илә јанды көнүл, јар булунмаз* (с. 329), *Нәсими бүлду вәслиндән һәјати-чешмеји-һејван* (с. 347); *Зүлфү рүхүн әсрарыны та һәг мана кәшф еј-ләди* (с. 425).

Үчүнчү шәхс чәм: Бурада бир чәһәти гејдә еһтијач вар: индики дилимиздә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә мүбтәдасы үчүнчү шәхсин чәминдә олан чүмләләрин хәбәрләри үчүнчү шәхсин чәминдә дә, тәкиндә дә ола билир.

Чәмдә: *Көрдүләр чүмлә хәлајиг мә'нији-дәвамызы* (с. 345); *Нәфәси доғрулар ана нә үчүн чан дедиләр?* (с. 262); *Бихәбәрләр әчәб хәбәр дедиләр* (с. 265).

Тәкдә: *Нечә кишиләр дә'вији-ислам едәр, амма* (с. 329), *Бу сөзләр хош насиһәтдир биләнә* (с. 333), *Сәчдә едәнләр мәләкдир адәмә, еј адәми* (с. 344), *Түлкүләр гачан биләсидир бизим мәвамызы?* (с. 345), *Әчәб кәнчинә ачылмыш чичәкләр јерә сачылмыш* (с. 379), *Чү көрдүн, күлләр ачылмыш, сүчүлар гејбә ичилмиш* (с. 380), *Бу аси гулларын чүрмү чаһана имдими кәлди?* (с. 380).

Бурада үчүнчү бир чәһәт вар, белә ки, әкәр чүмләдә мүбтәда кими үчүнчү шәхсин чәми нәзәрдә тутулурса, лакин һәмин чүмләдә мүбтәда ишләнмирсә, хәбәр мүтләг үчүнчү шәхсин чәминдә олур: Анларын ким һәг тәала көзүн ачды дүнјада, *Көрдүләр* ә'лаву әсфәлдә гәдү-

баламызы (с. 345). Бу бејтдә ики садә чүмлә вар (табели мүрәккәб чүмлә дахилиндә). Биринчи чүмләдә *онларын* сөз формасы илә ифадә олунмуш үчүнчү шәхсин чәми икинчи чүмләнин субјектидир, лакин о, чүмләдә өз ифадәсини тапмамышдыр, чүмләнин хәбәринин үчүнчү шәхсин чәминдә олмасы зәрурәти јаранмышдыр.

Шаирин ше'рләриндә мүасир дилимиз үчүн хас олмајан гәрибә бир форма да вар: мүбтәда үчүнчү шәхсин тәкиндә, хәбәр исә үчүнчү шәхсин чәминдә:

Сәни бу һүсничәмал илә, бу лүтф илә **көрән**
Горхдулар һәг демәкә, дөндүләр инсан дедиләр (с. 262).

Нәсими дилиндә мүәјјән шәхсли чүмләләрдә мүбтәданын чүмләдә олуб олмамасы мүасир дилдәки кими азаддыр. Лакин үмумән ше'рдә олдуғу кими, Нәсими ше'риндә дә мүбтәдасыз чүмләләрдән даһа чох истифадә олунур; хүсусән хәбәри биринчи вә икинчи шәхсә аид олан мүбтәдасыз чүмләләрдән. Шаирин бир нечә ше'ри белә чүмләләрдән ибарәтдир. Мәсәлән, онун

«Төһфәјәм, пакизә чөвһәр, ламәканын хасијәм,
Аләмүл-гејбәм, вүчудәм, һәм анын дәрјасијәм».

бејти илә башланан он дөрд бејтлик ше'ринин (с. 418) сон бејтиндә бир чүмлә (мән Нәсимијәм) мүбтәдалыдыр галан чүмләләрин һамысы вердијимиз бејтдәки кимидир.

Бу бахымдан башга нисбәтдә олан ше'рләр дә вар. Мәсәлән,

Ихлас илә та чаными чананә јетирдим,
Дүшмәнләри бу һәсрәт илә чанә јетирдим.

мүбтәдасыз мүәјјән шәхсли чүмләләрлә башланан ше'риндә (с. 431)

һәм Јусифи мән чаһи-бијабанә бурахдым,
һәм атәши мән Мусији-Имранә јетирдим.

кими һәр ики вә ја бир мисрасы мүбтәдалы шәхсли чүмләләрдән ибарәт бејтләр дә вар. Үмумән бу ше'рдә алты чүмлә мүбтәдасыз, он ики чүмлә мүбтәдалыдыр (үч чүмләнин мүбтәдалары үчүнчү шәхсә аиддир). Белә икилијә бахмајараг, шәхсли чүмләләрин мүбтәдасыз формасынын ишләнмә тезлији артыгдыр.

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрин хәбәрләри, бир гајда олараг, үчүнчү шәхсин чәминдә олур. Нәсими дилиндә дә беләдир, ајры чүр дә ола билмәзди: *Дедиләр,* мискин Нәсими, доғруја јохдур завал (с. 51); *Та биләрләр* ки, аз имиш аләмә фејзин, еј күнәш (с. 357); Шол Хызр бичарә ичмиш аби-һејван, *дедиләр* (с. 359); *Дедиләр* ол мимә, фи-ејнән-түсәмма сәлсәбил (с. 401). Вәсфиндә Нәсими дејил ол зат ким, *анын Мислин көрәләр, ја булалар затына һәмтај* (с. 113);

Ләбинә лә'ли-чанфәза дедиләр,
Сормушам, дәрдимә дәва дедиләр,
Гамәтин баласы бәла дедиләр,
Бизләри она мүбтәла дедиләр. (с. 581).

Нәсиминин ше'рләриндә гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләр мүәјјән јер тутур. Шаирин мисал сечдијимиз китабында бир-биринин ардынча верилмиш үч ше'ри (с. 262, 263—264, 265) әсасән гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрдән ибарәтдир.

Бүтөвлүкдә гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрдән ибарәт олан бир ше'рин (с. 265) бир бејтинә диггәти чәлб етмәк истәјирик. Әввәла, дејәк ки, бу ше'рдәки чүмләләр (әслиндә бејтләр), јухарыда вердијимиз бир бәнд ше'рдә олдуғу кими, *дедиләр* хәбәрләри илә битир, мүбтәдалары јохдур вә әксәријјәти гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрдир:

Дедиләр ким, дәһни јохдур анын,
Бихәбәрләр әчәб хәбәр дедиләр.

Бу бејтин икинчи мисрасы мүәјјән шәхсли чүмләдир, мүбтәдасы да вар; биринчи мисра ики чүмләдән ибарәтдир, онлардан биринчиси *(дедиләр)* гејри-мүәјјән шәхслидир. Әслиндә, долајы јолла *бихәбәрләр* субјекти она да аиддир, лакин белә долајы аидлик чүмләни мүәјјән шәхсли етмир.

Үмуми шәхсли чүмләләр. Азәрбајчан дилиндә аталар сөзләринин, мәсәлләрин зәнкинлији үмуми шәхсли чүмләләрин формалашмасы вә нисбәтән, чох ишләнмәсинә тә'сир көстәрмишдир. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә үмуми шәхсли чүмләләрин хәбәрләри һәр үч шәхсин тәк вә чәминдә (икинчи шәхсин чәминдән башга) сабитләшир. Нәсими дилиндә бу формаларын бир гисминдән истифадә едилмишдир: хәбәри икинчи шәхсин тәкиндә вә хәбәри үчүнчү шәхсин чәминдә олан үмуми шәхсли чүмләләрдән: *Чүн һәр нә ким әкәрсән, аны бичәрсән ахыр, Дүнјада әкмә аны ким, ады олду үсјан* (с. 381); *Һәр јана бахсан* булардыр көрүнән (с. 631); *Бунлара дерләр, шәһа, үммүл-китаб* (с. 631); Адәт будурур ким, *дили дилдарә верәрләр* (с. 329). Бурада бир мисал мүбаһисәли көрүнә биләр: *Дүнјада әкмә аны...* Бу мисал мүәјјән шәхсли чүмлә һесаб олуна биләр, фикримизчә, о, әсл үмуми шәхсли чүмләдир.

Нәсими ше'риндә аталар сөзләри, мәсәлләр хүсуси јер тутмур, көрүнүр, бу ше'рләрин дилиндә үмуми шәхсли чүмләләрин јохлуғу (?) бунунла әлагәдардыр. Азәрбајчан дили тарихи грамматикасына аид тәдгигләрдә классик ше'р дилиндә үмуми шәхсли чүмләләрин хүсуси мөвге тутмадығы гејд едилир,[34] бизим Нәсими дили үзрә мүшаһидәләримиз бу гәнаәти тәсдиг едир.

Шәхссиз чүмләләр. Белә чүмләләрин хәбәри үчүнчү шәхсин тәки үзрә формалашыр. Нәсими дилиндә бу чүм-

[34] Р. Мәһәррәмова, М. Чаһанкиров. Азәрбајчан дилинин тарихи синтаксисинә даир материаллар (садә чүмлә). Б., 1962, с. 125—126; Һ. Мирзәзадә. Ады чәкилән әсәри, с. 331.

ләләрин там формалашмыш типи јохдур. Әввәлки һиссәләрдә демишдик ки, Нәсими дилиндә *«кәрәк»* сөзү индикиндән фәргли олараг, даһа чох чүмләнин сонунда, онун тамамлајычысы кими истифадә олунур, ифадәјә бир нөв чүмлә интонасијасы верир, хәбәрлик шәкилчисинә дә еһтијач галмыр. Нәсими дилиндә бу сөзүн көмәји илә шәхссиз чүмләләр мејдана кәлир: Наз едәрсә, *назыны чәкмәк кәрәк, чан фәда гылмаг кәрәк,* нөврәстәдир (с. 583). Бу мисалларда чүмләләрин шәхссизләшмәсинә сөзләрин мәчазлашмасы вә фразеоложи ифадәләрин дә тә'сири олмушдур. *Назыны чәкмәк, чан фәда гылмаг* идиоматик ифадәләри имкан вермир ки, *кәрәк* сөзү онлардан ајрылыб мүстәгил хәбәр кими чыхыш етсин. Ајрыла билсә, *назыны чәкмәк* вә *чан фәда гылмаг* бирләшмәләри мүбтәда кими гејд едиләр вә чүмләләр мүәјјән шәхсли олар. Бу мә'нада белә чүмләләр дә диггәти чәлб едир: *Дөрд кәрәк, дөрд дөрд кәрәк, бир дөрд кәрәк* (с. 593). Бурада үч чүмлә вар. Заһири предикативликләри јохдур, лакин онлар биткинлик интонасијасына маликдир вә фикир ифадә едирләр. Бу чүмләләрин тәһлили онларын шәхсә көрә нөвүнү мүәјјәнләшдирә биләр. Әкәр биз бу чүмләләрин сонундакы *кәрәк* сөзләрини һәмин чүмләләрин хәбәрләри кими гәбул едә билсәк, о һалда *дөрд* сөзләри мүбтәда кими тәһлил едиләр вә чүмләләр мүәјјән шәхсли чүмләләр һесаб олуна биләр. Әкс һалда *дөрд кәрәк* ифадәсини бүтүнлүкдә хәбәр кими гәбул етмәк вә чүмләни шәхссиз чүмлә һесаб етмәк лазым кәлир. Фикримизчә, Нәсими дили белә һалларда *кәрәк* сөзүнүн ајрыча хәбәр кими тәһлилинә имкан верир вә демәли, тәгдим едилән чүмләләри шәхсли чүмләләр һесаб етмәк даһа доғру олар.

Ашағыдакы ше'рин мисраларынын сон чүмләләринә нечә јанашаг.

> **Далмышам шол бәһрә ким, пајаны јох,**
> **Дүшмүшәм шол рәнчә ким, хүсраны јох,**

> Көрмүшәм шол бәдри ким, нүгсаны јох,
> Булмушам шол кәнчи ким, вираны јох. (с. 577).

Јох сөзләрини ајрыча хәбәр кими тәһлил едәкми, јохса онлары *пајан, хүсран, нүгсан, виран* сөзләри илә бирликдә хәбәр һесаб едәк? Белә икили јанашмагдан чох шеј асылыдыр. Биринчи һалда һәмин чүмләләр шәхсли, икинчи һалда исә шәхссиз чүмләләр һесаб олуначагдыр. Фикримизчә, биринчи јанашма даһа мәгбулдур.

Шәхссиз чүмләләрин бир типиндә хәбәрин тәркибиндә мүбтәда кизләнир, јә'ни елә бил ки, хәбәрлә мүбтәда бирләшир вә бирликдә хәбәр кими чыхыш едир, чүмлә мүстәгил мүбтәдадан мәһрум олур. Јухарыда мисал вердијимиз чүмләләрдә бу мејл олса да, там бирләшмә јохдур.

Белә бирләшмә просесиндә сөзләрин мә'налары, нисби мүстәгиллији вә гејри-мүстәгиллији дә тә'сир көстәрир.

> **Дәрдинә ашигләрин дәрманы јох,**
> **Зәрги чох заһидләрин иманы јох,**
> **Чанына һеј дер вә лејкән чаны јох,**
> **Әһдинә сабит дејил, пејманы јох. (с. 578).**

Бурада *иман, чан, пејман* исимләринин мә'на мүчәррәдлији онларын *јох* сөзләри илә даһа сых бирләшмәсинә әсас вермиш вә елә билирик ки, *иманы јох, чаны јох, пејманы јох* чүмләләрини шәхссиз чүмләләри кими гәбул етмәк мүмкүндүр.

Ашағыдакы бәндин биринчи үч мисрасынын сонларында тәкрарән ишләнән *јетәр* сөзләри — хәбәрләри шәхссиз чүмләләрдир.

> **Һәггә јар ол, еј көнүл, јар ол, јетәр,**
> **Һәгги чүн јар ејләдин, вар ол јетәр,**
> **Нурә нур ол, нарә ол нар ол, јетәр,**
> **Адәмә олдур сәзавар; ол јетәр. (с. 582).**

Гејд етдијимиз мисралардакы *јетәр* сөзләри *(бәсдир, кифајәтдир* мә'наларында) мүәјјән дәрәчәдә үмумилик кәсб етмиш, објектдән ајрылмыш вә һеч бир мүбтәда илә әлагәси олмадан ишләнмишдир. Јә'ни бу һалларда биз суал вермирик ки, *нә јетәр*? Бу она көрәдир ки, һәмин *нә* анлајышы мисраларын әввәлиндә чүмләләрдә өз ифадәсини тапмышдыр. Сон мисрада *јетәр* сөзү—хәбәри мүбтәдаја маликдир вә чүмлә шәхслидир.

Фитнә гашын јајына гурбан кәрәк (с. 592) чүмләси һеч бир шәрт гојулмадан шәхссиз чүмлә һесаб едилә биләр. Башга бир мисал: *Баһар олду ву ачылды үзүндән пәрдә күлзарын* (с. 414). Бу мисранын биринчи чүмләси *(Баһар олду)* шәхссиз чүмләдир. Бурада потенсиал бахымдан *баһар* мүбтәда, *олду* хәбәрдир, лакин бу тәркибдә онлары ајырыб, бирини *(баһар* сөзүнү) мүбтәда, о бирини *(олду* сөзүнү) хәбәр кими гәбул етмирик, *олду* сөзүнүн бу һалда гејри-мүстәгиллији буна имкан вермир.

Проф. Һ. Мирзәзадә ашағыдакы чүмләләри шәхссиз чүмләләрә аид едир.[35]

Фаву ғаду ләмә дүшду көнлүмүз,
Кә'бәву еһрамә дүшду көнлүмүз,
Ешги-бинәнчамә дүшду көнлүмүз,
«Чавидани-намә» дүшду көнлүмүз. (с. 586).

Нәсиминин ејни тип чүмләләрдән ибарәт олан, мисраларынын сону *дүшду көнлүмүз* сөзләри илә битән беш бәнд ше'ри вар (бах с. 596—597). Бу мисаллара да ики чәһәтдән јанашмаг олар. Биринчи *дүшду көнлүмүз* ифадәсинин идеоматик ифадә олмагла синтактик парчаланмазлығы. Бу һалда һәмин чүмләләр гејд-шәртсиз шәхссиз чүмләләр кими гәбул едиләр вә чүмләләрин дикәр сөзләри икинчи дәрәчәли үзвләр кими тәһлил олунар. Икинчи һалда *дүшду* сөзүнү семантик чәһәтдән *көнлүмүз* сөзүндән ајырмаг вә әввәлки сөзләрлә бирләшдирмәк. Мәсәлән, белә: *Фаву заду ләмә дүшду, Кә'бәву еһрамә дүшду...* Ахы *дүшду* сөзү бу сөзләрлә дә идеомларын тәркиб һиссәси олур. *Көнлүмүз* сөзләрини чүмләләрин әввәлинә кәтирсәк, бу икинчи јанашма бир гәдәр гүввәтләнәр: *Көнлүмүз фаву заду ләмә дүшду, Көнлүмүз Кә'бәву еһрамә дүшду...* Бу һалда чүмләләр мүбтәдасы олан шәхсли чүмләләр һесаб олунарды.

[35] Ады чәкилән әсәри, с. 337.

Бунунла белә, биз дә биринчи јанашмаја үстүнлүк веририк. Дилин бәнзәтмәләрлә долу поетик әсасы да бурада рол ојнајыр вә гуру грамматик тәһлили чәтинләшдирир.

Бу бахымдан мараглы олан ашағыдакы чүмләләрә дә диггәти чәлб етмәк истәрдик.

Јара һәр саәт салам олсун, салам,
Ишрәту ејши мүдам олсун, мүдам,
Јарсыз сөһбәт һәрам олсун, һәрам,
Јарә бу мә'на тамам олсун, тамам. (с. 603).

Бу бәнддә дөрд чүмлә вар, дөрдүнүн дә хәбәри *олсун* сөзү илә формалашмышдыр: *салам олсун, мүдам олсун, һарам олсун, тамам олсун.* Чүмләләрин дөрдүндә дә *олсун* сөзләри өзләриндән әввәл кәлән сөзләрлә *(салам, мүдам, һарам, тамам)* бирликдә хәбәр кими чыхыш едир. Бу үмумилијә бахмајараг, биринчи чүмлә *(Јарә һәр саәт салам олсун* — чүмләси) шәхссиз, галанлары шәхсли чүмләләрдир. Она көрә ки, *салам олсун* бирләшмәсиндә *салам* потенсиал мүбтәда мөвгејиндәдир вә о, хәбәр сырасындан чыха билмир. Мүбтәда хәбәр сырасында галдығына (јашадығына) көрә чүмләјә јени мүбтәда әлавә етмәк вә ја тәсәввүр етмәк мүмкүн олмур. Сонракы үч чүмләдә исә *олсун* сырасындакы сөзләр *(мүдам, һәрам, тамам)* мүбтәда «мәншәли» дејилдир вә һәмин чүмләләрин ајрыча сөзлә ифадә олунмуш мүбтәдалары вар: *ишрәту ејши, сөһбәт, мә'на.*

Садә чүмләнин һаггында данышдығымыз нөвләри

әсл чүмләләрдир, јә'ни грамматик чәһәтдән формалашан —предикативлији олан чүмләләрдир. Үслубун, ше'р дилинин тә'сири илә бә'зән бу предикативлик әјанилији позулса да (мәсәлән, хәбәрин *кәрәк* формасы илә битмәси), принсип е'тибарилә бу чүмләләр грамматик чәһәтдән формалашмыш чүмлә типләридир. Бунунла јанашы, грамматика китабларында «сөз—чүмлә», «адлыг чүмлә» адлары илә хүсуси чүмлә нөвләри дә гејд едилир. Бу «чүмләләр» ја потенсиал предикативлијә малик сөзләрдән ибарәт олур, ја да чүмләјә мәхсус биткинлик интонасијасынын көмәји илә фикир ифадә едән сөз вә ја сөз бирләшмәләриндән ибарәт олур. «Адлыг чүмләләр» даһа чох драм әсәрләрдә ремаркаларда истифадә олунур, башга нөв әсәрләрин дилиндә дә һәрдән белә «чүмләләрә» тәсадүф едилир. Нәсиминин ше'рләриндә беләләринә раст кәлмәдик.

Грамматика китабларында верилән «сөз—чүмлә» адлы формаларда потенсиал маһијјәт ондан ибарәтдир, ки, бә'зи сөзләр һеч бир хүсуси шәкилчи гәбул етмәдән нитг просесиндә даими олараг чүмлә интонасијасы илә ифадә олунур. Азәрбајчан дили грамматикаларында «сөз—чүмлә» анлајышы кениш планда көтүрүлүр, мүкалимә заманы мә'лум сөзләрин ишләдилмәси һесабына ајры-ајры сөз вә ифадәләрин илкин формада чүмлә мөвгејиндә ишләдилмәси илә әсл «сөз—чүмләләр» ејниләшдирилир. Мәсәлән, *Бәс нечә?* чүмләси «сөз—чүмлә» кими верилир. Бунунла белә, гејд етмәлијик ки, Азәрбајчан дилиндә, хүсусән мүкалимә заманы «сөз—чүмләләр»-дән тез-тез истифадә олунур. Бизим инди «сөз—чүмлә» кими истифадә етдијимиз сөзләрин тарихи гәдимдир, лакин Нәсими дилиндә онлардан «сөз—чүмлә» кими истифадә едилмәси һаллары јох дәрәчәсиндәдир.

Нәсими дилиндә, сөзүн әсл мә'насында ики «сөз—чүмлә» диггәтимизи чәлб етди: *Мәрһәба, Бәрәкаллаһ.*

Бир гәзәлдә *Мәрһәба* «сөз—чүмлә»си сәккиз дәфә ишләнмишдир. Гәзәлин биринчи бејти беләдир:

> Мәрһәба, хош кәлдин, еј руһи-рәваным, мәрһәба.
> Еј шәкәрләб јари-ширин, ламәканым, мәрһәба. (с. 13).

Бу бејтдә *мәрһәба* «сөз—чүмлә»си үч дәфә ишләнмишдир, бундан әлавә, һәмин бејтин бир предикатив һиссәси дә вар: *хош кәлдин.* Бејтдәки дикәр сөзләр мүрачиәт мәгсәди илә ишләдилмишдир—хитаблардыр. Хүсусән бејтин икинчи мисрасы мәһз *мәрһәба* «сөз—чүмлә»си илә нитгә дахил олур. *Мәрһәба* сөзү —«сөз чүмлә»си Азәрбајчан дили үчүн архаикләшмишдир, мүасир түрк дилиндә исә фәалдыр.

Бәрәкаллаһ: Бәрәкаллаһ, еј һәбибихошхисал (с. 599). Бу «сөз—чүмлә» мүасир Азәрбајчан дилиндә дә ишләнир.

Азәрбајчан дилинә әрәб дилиндән кәлән, вахтилә ади сөзләр сырасында ишләк олан, сон јетмиш илдә арха плана кечән, сон бир-ики илдә јенидән ишләкләшән *шүкр* сөзүнү дә «сөз—чүмлә» кими гәбул етмәк олар. Нәсими дилиндә һәмин «сөз—чүмлә»дән истифадә олунмушдур: *Ләбиндир чешмеји-һејван, вәли, шүкүр ки, һәр һејван тәбиәт билмәз аны* (с. 110); *Шүкр, әмлак ичиндә ким, вардыр Мәдһинииздә бунун кими әбјат* (с. 572). Грамматик мә'насына, ишләнмә мөвгејинә көрә, *шүкр* сөзүнү ара сөз кими дә гәбул етмәк олар. Фикримизчә, онларын «сөз—чүмлә» кими изаһы даһа ујғундур.

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ. Мүрәккәб чүмлә дилин грамматик гурулушунда мүрәккәб структур формадыр, һәм дә илкин формалардан дејил, сонракы инкишаф просесинин нәтичәсиндә мејдана кәлән нитг—дил фактыдыр. Бу да шүбһәли дејил ки, табесиз вә табели мүрәккәб чүмлә нисбәтиндә табесиз мүрәккәб чүмлә әввәлинчи, табели мүрәккәб чүмлә икинчидир. Шифаһи халг әдәбијјатынын дилиндә үмумән мүрәккәб чүмләнин, еләчә дә табесиз мүрәккәб чүмләјә нисбәтән табели мүрәккәб

чүмләнин ишләнмә тезлијинин зәифлији буну бир даһа көстәрир.

Нәсими дилиндә вәзијјәт нечәдир? Бу суала белә ҹаваб вермәк олур. Бу дилдә мүрәккәб ҹүмлә вә онун нөвләри формалашмыш һалдадыр. Бунунла белә, бурада кечид просеси, табесизликлә табелилијин гарышыг һаллары өзүнү көстәрир. Бу бахымдан, Нәсими дилинин мүрәккәб ҹүмләләрини үч група ајырмаг олар: 1) кечид просесиндә оланлар; 2) табесиз мүрәккәб ҹүмләләр; 3) табели мүрәккәб ҹүмләләр.

Кечид просеси мәрһәләсиндә олан мүрәккәб ҹүмләләрдә һәм табесизлијин, һәм дә табелилијин изләри вә ја әламәтләри вар. Лакин шүбһәсиз ки, кечид табесизликдән табелилијә доғрудур. Бу фактлар тарихән табели мүрәккәб ҹүмләләрин мүәјјән гисминин табесизлик јолу кечмәсинин нүмунәсидир. Мәсәлән, *Чүн бәлавү гүссәдән хали дејил көнлүм, вәли Мән кәдавү кәмтәрә артыг дүрур һәр дәм нәсиб* (с. 27). Мүрәккәб ҹүмләдир, онда тәрәфләрин әлагәси үчүн һәм табелилик *(чүн)*, һәм дә табесизлик *(вәли)* бағлајычыларындан истифадә едилмишдир. Һәлледичи һансыдыр? Фикримизчә, икинчиси. Она көрә ки, *чүн* өз әсл мөвгејиндә ишләнмәмишдир, бу ҹүмлә онсуз да кечинә биләр, ҹүмләнин әввәлиндә ишләндијинә көрә, тәрәфләрин сәрһәдинә гәдәр онун тә'сири зәифләјир, *вәли* бағлајычысы исә бу тә'сирә зәрбә вурур вә мүрәккәб ҹүмлә табесизлијини сахлајыр, лакин онун табелилијә мејли дә јох олмур.

Бу ҹүмләләрдә дә јухарыдакы ҹүмләјә охшар икили хүсусијјәтләр вар: *Сәдәфдән кәрчи, еј дилбәр, чыхар гијмәтли инҹиләр, Вә лакин өзкә ҹөвһәрдир дишин ләʼләи-лаласи* (с. 362); *Көнлүмүн Мәнсури чүнким зүлфүнү единди дар, Јә'ни ки Мәнсур олан зүлфүндә бәр-дар истәмәз* (с. 64).

Бир дә тәкрар едирик ки, бу кечид изләри Нәсими дилиндә мүрәккәб ҹүмләнин инкишаф сәвијјәсини тә'-

јин етмир. Нәсими дилиндә һәм табесиз, һәм дә табели мүрәккәб ҹүмлә систем һалындадыр.

Табесиз мүрәккәб ҹүмлә. Нәсиминин ше'рләринин дилиндә табесиз мүрәккәб ҹүмләләр чох ишләк вә рәнкарәнкдир. Шаирин *Баһар олду, кәл еј дилбәр, гыл бу күлзарә* мисрасы илә башланан ше'ринин (с. 44) бејтләри табесиз мүрәккәб ҹүмләләр үзәриндә гурулмушмушдур.

Баһар олду кәл, еј дилбәр, тамаша гыл бу күлзарә,
Бурахды гөнчәләр пәрдә бәшарәт бүлбүли-зарә.

Шәгајиг пәрдәдән чыхды, бојанды баг илә бостан,
Иришди күлшәнин һүснү бојанды рәнки әзһарә.

Мәни мән'етмә, еј заһид, кәвәнмә зикрә, еј суфи,
Ки, сән мәғрурисән зикрә, мәнәм мүштаг дидарә.

Ки һәр бәлһүм әзәл билмәз нәдир ким, ешгин әһвалы,
Иришмәз гасирин әгли бу мүғләг сирри-әсрарә.

Әбиру мишкү әнбәр тәк рәјаһиндән чәмән долду,
Сәһәрдә тә'и едәр сачын нәсими мишки-татарә.

Ки, чыхды гөнчәдән сүнбүл кирибан чак едәр мәнтәк,
Дәлинди гүссәдән бағрым, сән етмә јүрәкин јарә.

Чәмәнләр мухтәлиф олду һәзар әлван чичәкләрдән,
Ачылды лаләвү нәсрин, шүкуфә кәлди әшчарә.

Ачылды нәркисү лалә, тутубдур јасәмән чадыр
Сөјүтләр, әрғәван титрәр, гамышлар минди әнһарә.

Нәсиминин ше'рләринин дилиндә табесиз мүрәккәб ҹүмләләр әлагә васитәләринә, тәрәфләринин грамматик-мә'на әлагәләринә көрә дә мүәјјән инкишаф сәвијјәсиндәдир. Бу ҹүмләләрин компонентләри интонасија илә дә, бағлајычыларла да әлагәләнир: 1) Һәг мәнәм, һәг *лејкән ҹаны јох* (с. 578). *Чәлипа зүлфү алхидән сачын дыр мүшки-чин* (с. 603). 2) *Ҹанымда ҹан сәнсән, вәли истәр сәни ҹан, гандасан?* (с. 151). *Ҹаныма һеј дер вә лејкән ҹаны јох* (с. 578). *Чәлипа зүлфү халидән сачын лејлидүрүр, амма Иришди ајәти-фанзур ады нүрү духан*

олду (с. 353). *Сәдәфдән кәрчи, еј дилбәр, чыхар ҝиіматли инчүләр, Вә лакин өзҝә ҹөвһәрдир дишин лә'ләи-лаласи* (с. 362). *Һәм тутиjә мән шәһди-шәкәрдән сәмәр етдим, һәм бүлбүлү мән баг илә бустана јетирдим* (с. 431). *Чүнким зүлфүнү единди дар, Ја'ни ки Мәнсур олан зүлфүндә бәр-дар истәмәз* (с. 64), *Гәмзәјә версин нәсиһәт,* јохса чох ган ејләди *(с. 103); Мислин ҝөрәләр, ја булалар затына һәмтај* (с. 113).

Нәсиминин ше'рләриндә табесиз мүрәккәб ҹүмләләрин әлагәләнмәсиндә бу бағлајычылардан истифадә едилмишдир: *вәли, лејк, амма, һәм, јә'ни, вә, лакин, јохса, ја* (мисаллара бах).

Бир-ики хүсуси гејдә еһтијаҹ вар. Тәрәфләри *јохса* сөзү илә бағланан ики мүрәккәб ҹүмләјә вә һәмин ҹүмләләрдә *јохса* сөзүнүн грамматик мә'насына диггәт един. Ҹүмләләрдән бири јухарыда верилмишдир: *Гәмзәјә версин нәсиһәт, јохса чох ган ејләди.* Икинчиси дә будур: *Бәхшишә түркманмы јејдир, јохса курт?* (с. 577). *Сон* мисалда *јохса* сөзү *јахуд* мә'насындадыр; *табесиз мүрәккәб* ҹүмләни бөлүшдүрмә әлагәли һесаб етмәк олар. Бәс биринчи ҹүмләдә һәмин сөз һансы мә'нададыр вә ҹүмләнин грамматик мә'на әлагәси нәдир? Мүасир Азәрбајҹан дилиндә, адәтән, *јохса*-дан сонра ҝәлән фе'ли хәбәр мүзаре заманла бағланыр. Әкәр вердијимиз мисалы бу гајдаја ујғунлашдырсаг, о белә сәсләнәр: *Гәмзәјә версин нәсиһәт, јохса чох ган ејләјәр.* Белә олдугда *јохса* сөзүнүн мә'насы *әкс һалда* ифадәсинин мә'насына ујғун ҝәлир. Нәсими дилиндәки ҹүмләдә исә *јохса* сөзү *чүнки* чаларына маликдир вә она ҝөрә дә һәмин ҹүмләдә табели мүрәккәб ҹүмләјә мејл дә һисс едилир.

Ики башга ҹүмлә: *Севдасинә бел бағламыш, һәм ҝөз гаратмыш бәндинә* (с. 48); *Әҹәб узунми шол, ја хирмәни-күл?* (с. 24). Бунлары табесиз мүрәккәб ҹүмләләр һесаб етмәк олар, лакин онлар бу мә'нада зәиф формалашмышдыр, онлар садә ҹүмләдән мүрәккәб ҹүмләјә

кечиди ахыра гәдәр баша чатдырмајыбдыр. Һәтта Бунлар садә ҹүмләләрдир, јохса мүрәккәб? — дејә мүбаһисә дә етмәк олар. Заман кечдикҹә, *һәм* вә *ја* бағлајычылары табесиз мүрәккәб ҹүмләдә компонентләр үзрә тәкрар едиләрәк, бу компонентләрин бәрабәрлијини тә'мин етмәјә башламыш вә бу бағлајычылара малик табесиз мүрәккәб ҹүмләләр сон инкишаф мәрһәләсинә чатмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, бу тәкрары нәзәрә чатдырмаг үчүн индики грамматика китабларында онлар *һәм-һәм, ја-ја* формасында гејд едилир.

Бир белә факт да вар: *бәлкә* модал сөздүр, мүасир Азәрбајҹан дилиндә олдуғу кими, Нәсими дилиндә дә һәмин мә'насында ишләнир вә ҹүмләдә ара сөзү кими чыхыш едир. Әсәрин мүвафиг һиссәсиндә һәмин сөз модал сөз кими гејд едилмишдир. Бунунла бәрабәр, Нәсими дилиндә бу сөзүн табесиз мүрәккәб ҹүмләнин бағлајычы васитәси мәгамында *јохса* сөзү мөвгејиндә ишләнмәсинә дә тәсадүф едилир: *Һуснунә гурбан олајым, бәлкә сәр та пасинә* (с. 53).

Нәсими дилиндә табесиз мүрәккәб ҹүмләләрин тәрәфләринин грамматик мә'на әлагәләри, демәк олар ки, индики кимидир. Гејд едәк ки, садә ҹүмләләрин табесиз мүрәккәб ҹүмләләр кими әлагәләнмәләриндә грамматик мә'на чаларлары о гәдәр ҝениш вә мүхтәлифдир ки, онларын һамысыны мә'лум әлагәләрлә әһатә етмәк олмур. Һәр һалда биз грамматикаларымызда мүәјјәнләшдирилмиш әлагәләр фонунда Нәсими дилиндәки табесиз мүрәккәб ҹүмләләрин мә'на әлагәләрини гејд етмәјә чалышырыг.

Заман әлагәси. Грамматика китабларында бу әлагәни бә'зән ики мүстәгил әлагә нөвү кими тәгдим едирләр: заман әлагәси, ардычыллыг әлагәси. Бә'зән әлагәни «заман әлагәси» ады илә гејд едир, сонра онун ики нөвүнү ҝөстәрирләр: ејнизаманлылыг, ардычыллыг. Бурада принсипиал фәрг јохдур, һәр ики һалда ејни әлагә—за-

ман әлагәси нәзәрдә тутулур: *Енди Иса, кәлди Муса, долду нур* (с. 581).

Шол гашы чачы бүти-мәһвәш кәлир,
Кирпик охундан долу тәркәш кәлир.
Һәг мејиндән көзләри сәрхош кәлир,
Кирпији, гашы һесабы шеш кәлир. (с. 584).

Сәбәб-нәтичә әлагәси: Чарә јохдур јарә, әбсәм, еј көнүл, јар истәмә (с. 368). *Дил базарчысы јаландыр, вармазам базаринә, Керчәк олмаз әкридил, инанмазам игаринә* (с. 370); *Учачаг чан гушу, бош галыр гәфәс* (с. 588); *Пәрдә көтүрүлдү үзүндән дилбәрин, Үзү көрүндү үзүндән дилбәрин* (с. 596).

Зиддијјәт: Мәндә сығар ики чаһан, мән бу чаһана сығмазам (с. 319); *Нејләјим ки, мән фәгирәм, сән әмир* (с. 581); *Ашигә мејханә күнчүндән кәлир илһаму вәчд, Суфиjә мәсчид гучағындан кәлир пејғами-гәм* (с. 398); *Сөјләјән һәгдир, вәли адын бәшәр* (с. 584); *Чәлипа зүлфү* халиндән сачын лејли дурур, амма Иришди ајәти-*фанзур ады нуру дүхан олду* (с. 353), *Һәр кишиндә бир чүббәву дәстар олур, амма Мин башда бири лајиги-дәстар булунмаз* (с. 329); *Елләр ујур кечәләр, мән сүбһәдәк аһ ејләрәм* (с. 167).

Ајдынлашдырма әлагәси: Көнлүмүн Мәнсури чүнким зүлфүнү единди дар, Јә'ни ки Мәнсур олан зүлфүндә бәр-дар истәмәз (с. 64). *Еј Нәсими, сән фәләкин кәрдишиндән гәм јемә, Шадлыг әндуһиләндир, һәм гызыл күл хар илән* (с. 169).

Јер әлагәси. Мә'лумдур ки, табесиз мүрәккәб чүмләләрин мә'на әлагәләри сырасында јер әлагәси чох вахт гејд едилмир. Чүнки бу әлагә үчүн табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләринә аид јер билдирән шәрикли бир сөзүн иштиракы вачибдир. Һәмин сөз көстәрир ки, бу компонентләрдә көстәрилән һадисәләр мәһз ејни мәкана көрә әлагә сахлајыр. *Шәһәрдә јоллар тә'мир едилир, бағ-бағчалар гајдаја салыныр, инсанларын үзүндә кәләчәјә инам һисс олунур* — табесиз мүрәккәб чүмләсиндә бирләшән чүмләләр (үч садә чүмлә) мәһз мәкана көрә әлагәләнибләр. Нәсими дилиндә буна аид белә бир мисал вар: *Јолуна чаным фәда, ганым һәлал* (с. 599). Бурада формача исмин јөнлүк һалында олан *јолуна* әслиндә јерли һал мөвгејиндәдир вә һәр ики чүмлә үчүн *(чаным фәда, ганым һәлал)* муштәрәк мәкан билдирән сөздүр. Она көрә дә бу табесиз мүрәккәб чүмлә јер әлагәли табесиз мүрәккәб чүмлә һесаб олуна билэр.

Табели мүрәккәб чүмлә. Нәсими дили табели мүрәккәб чүмлә бахымындан чох мараглы вә зәнкин материал верир. Бу материал ашағыдакы нәтичәләрә кәтирир.

I. Нәсими дилиндә табели мүрәккәб чүмләләрин ишләнмә тезлији чох јүксәкдир. Онун «Сечилмиш әсәрләри» китабынын 632 сәһифәсини әһатә едән минә гәдәр ше'рләри ичәрисиндә табели мүрәккәб чүмлә ишләнмәјән гәзәли, ичтимаи-фәлсәфи ше'ри, мүстәзады, тәрчибәнди, мәснәвиси, рүбаиси вә башга нөв ше'ри тәк-тәкдир. Бурада елә гәзәлләр вар ки, бејтләринин һамысында табели мүрәккәб чүмлә ишләнмишдир. Мәсәлән:

Һәр ким ки муштаг олмады шол дилбәрин дидаринә,
Јетишмәди Муса кими анәстүнарын наринә.

Јарын лигасын истәкил, чаныны веркил вәслинә
Ким, шол никара, чох декил, сән галма дүнја варинә.

Талу бәладә јар илә гөвлү чү гылдын, еј көнүл,
Гөвлүндә садигдир ки, мән инанмышам игаринә.

Јарәб, нә шәм'ин нуридир күлкүн јанағын, еј гәмәр,
Ким, нәһ фәләк пәрванәдир шол сурәтин әнваринә.

Чүн дүнја чифәдир деди һәггин рәсулу, галиби,
Чүн кәлб имиш, кәл фариғ ол, бахма анын мурдаринә.

Ол дилбәрин јолунда тәрк етди Нәсими чаныны,
Бил, чох дејил, чаны чаһан кәр тәрк едәрсә јаринә. (с. 39).

Рүбаиләри ичәрисиндә дә еләләри вар ки, ики-үч мисрасы, һәтта мисраларынын дөрдү дә табели мүрәккәб чүмләләрдән ибарәтдир. Мәсәлән, ашағыдакы рүбаинин һәр мисрасы бир мүрәккәб чүмләдир:

Далмышам шол әбһрә ким, пајаны јох,
Душмүшәм шол рәнчә ким, хүсраны јох,
Көрмүшәм шол бәдри ким, нүгсаны јох,
Булмушам шол кәнчи ким, вираны јох. (с. 577).

Гәзәлләрдә вә башга нөв ше'рләрдә һәр мисрасы табели мүрәккәб чүмләдән ибарәт бејтләр тез-тез сәсләнир:

Бу нечә гәдду гамәтдир ки, бәчзәр сәрви-балајә,
Бу нечә һүсну сурәтдир ки, нур еһсан едәр ајә. (с. 36).

Чанда ки ешг олмады, дилдә хәбәр нә фаидә?
Көздә ки көрмәк олмады, нури-бәсәр нә фаидә? (с. 40).

Бәһри-мүһитә душ ким, дәрјаји-ә'зәм олдур,
Адәмдән олма гафил, нечин ки адәм олдур. (с. 478).

Һәр ким сәни билди, булду һәгги,
Һәр ким һәги билди, Адәм олду. (с. 545).

II. Мә'лум олдуғу кими, дилләрдә фе'ли тәркибләрлә будаг чүмләләрдән синтактик синонимләр кими истифадә олунур. Дилләрин бириндә будаг чүмләнин, дикәриндә исә тәркибләрин даһа чох ишләнилмәси факты да мә'лумдур. Будаг чүмләләрин аз вә ја чох инкишаф етмәсиндән асылы олмајараг, түрк дилләриндә тәркибләр хүсуси мөвгејә маликдир вә чох ишләнир. Түрк дилләринин бә'зиләриндә, мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә Авропа типли табели мүрәккәб чүмләләрин чох инкишаф етмәсинә бахмајараг, бу дилләрдә дә тәркибләр өз мөвгејини сахлајыр вә будаг чүмләләрлә паралел ишләдилир.

Мүасир Азәрбајчан дили илә мүгајисәдә, еләчә дә Нәсиминин өз дилиндәки будаг чүмләләрлә мүгајисәдә, бу дилдә фе'ли тәркибләрин мөвгеји хејли мәһдуддур.

Әввәла, бурада фе'ли тәркибләрин тәшкиледичи һиссәси кими чыхыш едән морфоложи категоријаларын форма мүхтәлифлији чох инкишаф етмәмишдир. Она көрә дә мүасир дилимизә нисбәтән Нәсими дилиндә тәркибләр аз вариантлыдыр. Дикәр тәрәфдән, һәмин тәркибләрин ишләнмә тезлији дә зәифдир. Јухарыда дејилдији кими, Нәсиминин әсәрләри ичәрисиндә табели мүрәккәб чүмләләрлә долу ше'рләр тез-тез диггәтимизи чәлб едирсә, тәркибләрин вә ја тәркибли чүмләләрин чох ишләндији ше'рләр, демәк олар ки, јохдур. Бу факт түрк дилләриндә будаг чүмләләрин фе'ли тәркибләрдән әмәлә кәлмәси һаггындакы фикирлә бир араја сығмыр.

Бунунла бирликдә, демәлијик ки, Нәсими дилиндә будаг чүмләләрлә тәркибләрин синтактик синонимлији, һәтта бә'зән паралелизми мүәјјән инкишаф сәвијјәсиндәдир. Нәсиминин ше'р дилиндә заман, тә'јин, мүбтәда будаг чүмләләри ишләндији кими, тәркибләрлә ифадә олунан заман зәрфлији, тә'јин вә мүбтәдалар да ишләдилир. Бә'зи конкрет саһәләрдә, мәсәлән, синтактик-грамматик заманын ифадәси бахымындан, тәркибләрин будаг чүмләләри үстәләмәси фактына да раст кәлмәк олур, лакин бу, ишләнмә тезлији нөгтеји-нәзәриндән будаг чүмләләрлә тәркибләрин мәнзәрәсини дәјишмир. Бу мәнзәрәни дәгиг тәсәввүр етмәк үчүн Нәсиминин дилиндәки будаг чүмләләрин дә, тәркибләрин дә мигдарыны мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.

Бурада бир чәһәти хүсуси олараг гејд етмәк истәјирик: Нәсими бә'зән ејни грамматик мәгсәдлә бејтин бир мисрасында будаг чүмләдән, о бири мисрасында тәркибдән истифадә едир. Мәсәлән:

Ким ки билмәз өзүнү, билмәјә пирләр сөзүнү,
Кәндлисини анламајан, билмәди һәр кар нәдир. (с. 327).

Нәфсин ким ки билди, булду һәги,
Нәфсини билмәјән олду шәги. (с. 561).

Ким ки билди булары, инсандыр,
Билмәјән аны, бил ки, шејтандыр. (с. 562).

Көрүндүјү кими, бу мисалларда будаг чүмләләрлә паралел ишләнән тәркибләрин нәинки синтактик ролу јахындыр, онларын конкрет мәзмунлары да (сон ики мисалда тәсдиг вә инкар олса да) ејнидир. Ким ки билмәз өзүнү—кәндисини анламајан; Нәфсини ким ки билди—Нәфсини билмәјәнләр; Ким ки билди булары—билмәјән аны. Мисалларын һамысында мүбтәда ролунда тәркибләр јанашы ишләнмишдир.

III. Нәсиминин дилиндә гарышыг типли табели мүрәккәб чүмләләрдән дә тез-тез истифадә едилир. Бунлардан, чох јајылмышы тәркибиндә үч садә чүмләни бирләшдирән табели мүрәккәб чүмләләрдир. Тәркибиндә дөрд, беш садә чүмлә оланлары вар. Тәбии олараг, бурада модел мүхтәлифлији вар. Нүмунә үчүн бир нечә мисал веририк.

1) Будаг чүмләси табели мүрәккәб чүмләдән ибарәт олан, үч садә чүмләли табели мүрәккәб чүмлә:

Әһдә вәфа ејләкил, та демәсин мүддән,
Гөвлү гәрар үстүнә дурмады дилдарымыз. (с. 78).

2) Һәр ики будаг чүмләси ајры-ајрылыгда баш чүмләјә бағланан үч садә чүмләли табели мүрәккәб чүмлә:

Сүнбүлүн әбриндә көрдүм, уш мәһи-табан кәлир,
Сачларын һәр тәрәсиндән шө'лејн-ијман кәлир. (с. 241).

3) Баш чүмләси табели мүрәккәб чүмләдән ибарәт олан ,үч садә чүмләли табели мүрәккәб чүмлә:

Бәзми-әзәлдә һәмнәфсим кәрчи чам иди,
Шүкр ејләрәм ки, һәмдәми-пејманәјәм јенә. (с. 371).

4) Баш чүмләси үч садә чүмләли табели мүрәккәб чүмләдән ибарәт олан, дөрд садә чүмләли табели мүрәккәб чүмлә:

Дә'ва ејләрсән ки, һәгги билмишәм, садиг декил,
Чүн дәлилин јохдур, еј мүнкир, анын исбатына. (с. 372).

5) Баш вә будаг чүмләләрин һәр бири ики садә чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдән ибарәт дөрд садә чүмләли табели мүрәккәб чүмлә:

Еј ки султан олмаг истәрсән, фәгир ол ким, јәгин,
Ким ки султан олду, дәрвиш олмады, султан декил. (с. 512).

6) Баш вә будаг чүмләләр силсиләси тәшкил едән дөрд садә чүмләдән ибарәт табели мүрәккәб чүмлә:

Ким ки чан тәрк етмәди јолунда кәрчәк дилбәрин,
Кәр әнәлһәг сөјләсә, сән санма ки, Мәнсурдир. (с. 486).

Вә саирә.

IV. Нәсиминин ше'рләринин дилиндә будаг чүмләнин он дөрд нөвүндән истифадә едилмишдир ки, бу да сај вә нөв е'тибарилә мүасир дилимизә ујғун кәлир. Фәргләр будаг чүмләләрин аид олдуғу табели мүрәккәб чүмләләриң формалашмасында, баш вә будаг чүмләләрин әлагәләнмә гајдаларында өзүнү көстәрир. Нәсими дилиндә будаг чүмләнин үч нөвүнә—кәмијјәт, тәрзи-һәрәкәт вә јер будаг чүмләләринә аид мисаллар олдугча аздыр. Нәтичә, дәрәчә будаг чүмләләри дә нисбәтән аз ишләнмишдир. Мүасир дилимиздә олдуғу кими, мүбтәда, тамамлыг, шәрт, сәбәб будаг чүмләләриндән даһа чох истифадә едилмишдир. Башга будаг чүмлә нөвләри дә кифајәт гәдәрдир. Тә'јин будаг чүмләләринин формалашмыш, биткин вәзијјәти вә чох ишләнмәси көстәрир ки, бу будаг чүмлә нөвү Азәрбајчан дили үчүн о гәдәр дә јениҹ һадисә дејилдир. Будаг чүмләләрин һәр нөвүнүн

мухтәлиф чүр формалашма гајдасы вә хүсусијјәтләри вар, бурада онлары нәзәрә алмыр вә һәр будаг чүмләјә аид бир-ики мисал вермәклә кифајәтләнирик.

1) Мүбтәда будаг чүмләсинә аид:

Һәр ким сәни һәт дејибән сәчдәјә енмәз,
Инкарә дүшүбдүр. (с. 521).

2) Хәбәр будаг чүмләсинә аид:

Ашиг олдур, чаныны гылды фәда дилдарына. (с. 55).

Дилбәрин јолунда шәрт әввәл будур ким јанәсән. (с. 165).

Һәзрәтиндә будур, јәгин, диләјим,
Дөвләтиндән ираг ола нәкәбат. (с. 572).

3) Тамамлыг будаг чүмләсинә аид:

Чәһд едәрәм ки, алинә көнлүмү вермәјәм, вәли һәм
Һәм билирәм ки, агибәт алинә көнлүм алына. (с. 15).

Сән санма ким, Нәсимијә јарын әтасы јох. (с. 300).

4) Тә'јин будаг чүмләсинә аид:

Јохдур нәсиби ешги-һәгигәтдән, еј көнүл,
Шол кимсәнин ки, мүршиди нагисигүл ола. (с. 16).

Бу нә бәркүзидә чандыр ки, кәзәр бу чан ичиндә?
Бу нә гијмәти күһәрдир ки, јатар бу кан ичиндә? (с. 342).

5) Заман будаг чүмләсинә аид:

Һәгин әсрарыны мән анда көрдүм
Ки, Муса сөјләјир иди бәр-сәри-Тур. (с. 251).

Зәманә зүлфү рүнкүндән бәлајә салды мәни,
Һәм ол заман ки, сечилди гарасы ағындан. (с. 185).

Таки зүлфү гашларындан көзләри чәкди чәри,
Олду көвн илә мәканын варлығы тарашыныз. (с. 69).

6) Јер будаг чүмләсинә аид:

Мағол һәр ганда варырса, дүшәр тарашү јәғмајә. (с. 34).

Ханда ким Лејли олурса, анда бир Мәчнун олур,
Ханда ким бир кәнч ачылса, анда итәр башлар. (с. 617).

7) Сәбәб будаг чүмләсинә аид:

Хубларын ешгиндән, еј заһид, мәни мән ејләмә,
Чүн мана ешг ејләмиш гисмәт күнүндә һәг нәсиб. (с. 26).

Сагија, чамы кәтир ким, мән ушатдым төвбәми,
Көһнә тәгвимим мәним бие'тибар олду јенә. (с. 54).

8) Мәгсәд будаг чүмләсинә аид:

Чаныны тәрк ејлә ким, бу јолда чанан буласан. (с. 91).

Бу фәнада фани ол ким, буласан мүтләг бәга. (с. 488).

9) Кәмијјәт будаг чүмләсинә аид:

Һәр нә гәдәр ким анын көнлү диләр, јанарам. (с. 127).

10) Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинә аид:

Горхурам, мән дәрвишә сән дејәсән, дин тәркин ет,
Нечә ки бағлады зүннар Шејх Сән'ан, ермәни. (с. 97).

Ешгә фәнаје-мүтләг ол, кеч бу рәвагү тагидән,
Көвһәри-ламәкан нечә бәстеји-шеш чәһат олур. (с. 447).

11) Дәрәчә будаг чүмләсинә аид:

Шол гәдәр сафидир ләбин ејни
Ким, анын абинә зүлал ирәмәз. (с. 75).

Итабы шөјлә ширининдир додағын ишвә вәгтиндә
Ки, ашиг чан јағар санур анын назү итабындан. (с. 186).

12) Нәтичә будаг чүмләсинә аид:

Фәләк тәрсинә дөвр ејләр, мәкәр ахыр заман олду,
Гәфәсдә тутији гумру, чәмәнләрдә гураб ојнар. (с. 197).

Зүлфүн нә'даму гәмзә, нә охдур ки, көзләрин,
Ашигләри һәмишә анынла шикар едәр. (с. 283).

Нә һүсн имиш бу ки, вәсфиндә руһи-натигәнин
Дили тутулдуву гылды һәдисини кутаһ (с. 302).

13) Шәрт будаг чүмләсинә аид:

Чаназу һәм чаһана версә әкәр вәслини,
Ал, еј Нәсими, аны, гијмәти-әрзанә бах. (с. 505).

14) Гаршылыг-күзәшт будаг чүмләсинә аид:

Вәсли-рухундән өзкә мән көвнү мәканә бахмазам,
Кәрчи хочәстә вүсләтин көвнү мәкан ичиндәдир. (с. 271).

Мән гәм јемәзәм, гәм нә гәдәр ким чох олурса. (с. 404).

V. Нәсими дилиндә табели мүрәккәб чүмләләрин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едән көмәкчи васитәләр рәнкарәнк вә мүхтәлифдир. Мүасир дилдә олдуғу кими, һәмин васитәләр ики група ајрылыр.

1) Баш вә будаг чүмләләрин әлагәләнмәсиндә билаваситә иштирак едән васитәләр — бағлајычы васитәләр. Бураја дахилдир: интонасија, *са, сә (исә)* әдаты, *ки (ким), чүнки (чүнким, нејчүн, ничүн, нечин, чүн, чү), әкәр (әкәрчи, кәр, кәрчи), та (таки)* бағлајычылары.

2) Табели мүрәккәб чүмләләрин формалашмасында, будаг чүмләләрин нөвләринин реаллашмасында әһәмијјәтли рол ојнајан, баш вә будаг чүмләләрин әлагәләнмәсиндә долајысы илә иштирак едән васитәләр: *ким (һәр ким, һәр кимсә), ол (шол), бу, нә, нечә, гачан, онда, анда, шојлә, ону (аны), мәкәр* вә саирә.

Нәсими дилиндә көмәкчи васитәләр мүхтәлиф вариантларда ишләнир; хүсусән онларын чохунун *ки (ким)* әдаты илә бирликдә ишләнмәси кениш јајылмышдыр. Мәсәлән, *ким сөзү ким ки, һәр кимсә ким, кимин ки* вариантларында ишләнир.

Табели мүрәккәб чүмләләрин јаранмасында билаваситә вә билвасита иштирак едән көмәкчи васитәләр арасында мүасир дилимиздә һәмин мәгсәдлә ишләнән васитәләрә ујғун кәләнләри дә, ујғун кәлмәјәнләри дә вар. Охшарлыглар бүтүнлүклә *(ки, чүнки, әкәр, са, сә...)*, фәргләрин исә бир гисми *(чүн, чи, шол, ол, гачан...)*

лексик вә морфоложи характердәдир. Биз бурада мүасир дилдәкиндән фәргләниб Нәсими дили үчүн сәчијјәви олан бир-ики синтактик хүсусијјәти гејд етмәк истәјирик.

Мүасир әдәби дилимиздә, мәсәлән, мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин бир вариантында *ким, нә* (будаг чүмләдә), *о* (баш чүмләдә) сөзләринин гоша ишләнмәси сәчијјәвидир. Бу вариант Нәсими дили үчүн сәчијјәви дејил. Бурада мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдә *ким* вә *нә* сөзләри, адәтән, тәк ишләнир. Будаг чүмләдә ишләнән бу сөзүн мүгабилиндә баш чүмләдә һәр һансы гејри-мүәјјән мә'налы бир сөзүн ишләнмәси сәчијјәви һал кими диггәти чәлб етмир. Мәсәлән, адәтән, беләә ишләнир: *Чаһаны чаны тәрк ејләр, дүшәр һәр ким бу севдаја,* јахуд: *Ким ки бу һалә дүшмәди, гој вара кәнду һалинә.*

Мүасир дилдә шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдә *әкәр* бағлајычысынын *са, сә* әдаты олмадан ишләнмәси јајылмамышдыр. Шәрт будаг чүмләсинин хәбәринин ифадә васитәсиндән вә грамматик хүсусијјәтиндән асылы олараг, чох һалда әкәр бағлајычысы илә јанашы, са,сә әдатынын да ишләнмәси тәләб олунур. Нәсиминин дилиндә; бундан фәргли олараг, һәмин һалларда да әкәр бағлајычысынын тәкликдә *(са, сә* олмадан) ишләнмәсинә тез-тез раст кәлинир; Мәсәлән: *Гәним олсун мана Фургану-Инчил, Әкәр көнлүмдә сәндән өзкә кәс вар.*

9*

СОН СӨЗ

Охучуларын истифадәсинә верилән бу китабын һиссәләри бир-бириндән заман фәрги илә аjрылан мүхтәлиф дөврләрдә jазылмыш, бә'зи бөлмәләри мәгаләләр һалында чап олунмушдур. Әсәр китаб һалында инди— 1996-чы илдә чапа верилдиjи һалда, онун «Нәсиминин әсәрләри Азәрбаjчан түрк әдәби дилинин тарихи абидәси кими» адлы башланғычы 1973-чү илдә чап олунмушдур. Орада-бурада өзүнү көстәрән тәкрарлар бунунла әлагәдардыр.

1970-чи иллрдән башлаjараг, Нәсиминин дилинә аид хеjли тәдгигат ишләри апарылмышдыр, бу һагда әсаслы вә jа өтәри геjдләр едилмишдир. Әсәрин әввәлиндә профессор Ә. Дәмирчизадәнин, профессор Һ. Мирзәзадәнин, профессор С. Әлизадәнин адларыны чәкмишик. Лакин 1996-чы илин зирвәсиндән дөнүб кери баханда, бу саһәдә көрүлән ишләр диггәти чәкир вә онлар һаггында jазмаға чағырыр. Чох тәәссүф едирик ки, әсәри jазаркән һәмин мәнбәләр jада дүшмәмишдир. Һалбуки әсәрин елми сәвиjjәси үчүн онларын чидди әһәмиjjәти ола биләрди. Китабын корректурасыны дүзәлтмәк үчүн мәтбәәдән кәлән мәтни диггәтлә охудугча буну хүсуси оларaг һисс едирәм вә бу, мәни китаба «сон сөз» jазмаға тәһрик едир. Нәсиминин дили һаггында деjиләнләрин бир гисми бизим фикирләримизлә сәсләшир, бә'зән дә үст-үстә дүшүр. Jериндәчә бунлардан истифадә нә гәдәр әһәмиjjәтли оларды.

1993-чү илдә Азәрб. ЕА-нын Низами адына Әдәбиjjат Институту «Имадәддин Нәсими» адлы «мәгаләләр мәчмуәси» бурахмышдыр. Мәчмуәдәки мәгаләләрдән дөрдү билавасите Нәсиминин дили һаггындадыр: «Азәрбаjчан әдәби дили тарихиндә Нәсиминин jери» (Ә. И. Дәмирчизадә), «Нәсиминин әсәрләри Азәрбаjчан әдәби дилинин тарихи абидәси кими» (J. Сеjидов), «Нәсиминин дили һаггында бә'зи геjдләр» (В. И. Асланов), «Нәсими ше'рләриндә «Дәдә Горгуд» ифадәләри» (Ш. А. Чәмшидов). Нәсиминин әдәби-бәдии jарадычылығына аид мәгаләләрдә дә ара-сыра дил мәсәләләринә тохунулур, бә'зән бу һагда хүсуси данышылыр. Мәсәлән, профессор М. Гулузадә jазыр: «Нәсиминин ән бөjүк jарадычылыг рәшадәти онун XIV әсрин икинчи jарысында доғма ана дилиндә jазыб jаратмасыдыр. Үч дили мүкәммәл билмәк саjәсиндә Нәсими Jахын Шәрг бәдии фикринин ән көзәл наилиjjәтләринә jиjәләнмиш, кениш елми билиjә, парлаг исте'дада, jүксәк сәнәткарлыг мәдәниjjәтинә малик устад бир шаир кими, Азәрбаjчан ше'ринә вә түркдилли халгларын әдәбиjjатына jени истигамәт вермишдир» (с. 74). В. Феjзуллаjева «Нәсими вә Фүзули» адлы мәгаләсиндә jазыр: «Нәсиминин jалныз бәдии фикир тарихимиздә деjил, әдәби дилимизин формалашмасында, зәнкинләшмәсиндә дә мисилсиз хидмәтләри олмушдур. О, Азәрбаjчан дилинә мүстәсна һәссаслыгла jанашмыш, әдәби дилимизи бәдии ифадә васитәләри, бәдии тәсвир васитәләри илә зәнкинләшдирмишдир» (с. 205); «Халг дилинин мә'на зәнкинлиjи, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри Нәсими вә Фүзули ше'рләри үчүн әсас мәнбә олмушдур. Аталар сөзләри, халг тә'бир вә ифадәләри, һәтта халгын күндәлик һәjат вә мәишәтиндә ишләнән сөз вә тәркибләр бу ики сәнәткарын jарадычылығында өз ифадәсини тапмышдыр» (с. 213).

Академик Мәммәд Арифин «Шаир вә мүтәфәккир» мәгаләсиндә «Шаир вә бәдии сөз» адлы бөлмә вар. «Нәсиминин күчү jалныз габагчыл фикирләриндә деjил, һәм дә бу фикирләри шүурлара jеридән бәдии сөздә

иди» (с. 17) чүмләси илә башланан бу һиссәдә Нәсими дилинин бәдии естетик тә'сирини, Нәсими сөзүнүн гүдрәтини вә ролуну гејд едән мүәллиф јазыр: «Өзүндән әввәлки ше'р дили илә, «јүксәк үслубла» халг данышыг дилини усталыгла бирләшдирән шаир әсәринин охучу вә динләјичиләринә максимум дәрәчәдә тә'сир көстәрмәјә, тәблиғ етдији фикирләрә мүвафиг бәдии форма, шүурлара нүфуз едән поетик ифадәләр тапмаға мүвәффәг олмушдур» (с. 17). М. Ариф бир гәдәр еһтијатла да олса, бу дөвр дилимизин үмумтүрк фонунун, Нәсиминин дилинин үмумтүрк әсасыны гејд едир вә сонра да хүсусиләшмә апарараг јазыр: «Бунунла белә, дил материалы е'тибарилә Нәсими билаваситә Азәрбајчан халгына бағлыдыр, бу халгын дилинә, дил мәдәнијјәтинә әсасланыр, ону инкишаф етдирир» (с. 20). Марағлыдыр ки, М. Ариф Нәсими дилинә бахышла Азәрбајчан дилинин о дөврә гәдәрки инкишафы һагғында нәзәри дилчилик мүлаһизәси сөјләјир: «Нәсими ше'ри бизи инандырыр ки, Азәрбајчан дили гәдим дилдир, онун бүнөврәси мөһкәмдир, мәһз бу дилдә узун заман јашајан, өз лүғәви вә бәдии әһәмијјәтини, мә'на көзәллијини итирмәјән, халг руһундан хәбәр верән бу гәдәр чанлы сөз мөвчуд ола биләр» (с. 20). М. Ариф ајры-ајры сөз вә ифадәләрә, бејтләрә мүрачиәтләрлә Нәсими дилинин конкрет тәһлилини верир вә һејранлыгла гејд едир ки, белә «мисаллары охујанда ше'р дилимизин тарихән нә гәдәр сағлам вә дәјанәтли олмасына тәәччүб етмәјә билмәрик» (с. 21).

Профессор Ә. Дәмирчизадәнин «Мәчмуә»дәки мәгаләси кичик бир дәјишикликлә вә «Нәсими ше'рләринин дили» башлығы илә онун «Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи» (I һиссә) китабына дахил едилмишдир (с. 148 — 158). Мүәллиф әввәлчә Нәсими дилинин лүғәтини әтрафлы, һәм дә мүхтәлиф истигамәтләрдә тәһлил едир. Нәсими дилиндә әрәб вә фарс мәншәли сөз вә ифадәләрин түркләшмә јолларыны изләјир; бу јолда семантик инкишафы, шәкилчиләрин ролуну, үмумхалг дилинин тә'сирини фактлар әсасында нүмајиш етдирир; бу дилин лүғәтинин милли зәнкинлијинә диггәти чәлб едир. Бүтүн һалларда XIV әср Азәрбајчан түрк дили вә Азәрбајчан түрк әдәби дили, XIV әср Азәрбајчан түрк дили вә Нәсиминин дили тәмаслары фону әсас алыныр.

Профессор В. Аслановун вә профессор Ш. Чәмшидовун мәгаләләриндә дә, мүхтәлиф мөвгеләрдән олса да, јенә Нәсими дилинин лүғәти тәһлил едилир. Биринчидә бу лүғәт мүстәгим формада алыныр, икинчидә «Дәдә Горгуд» лүғәти илә паралелләр истигамәтиндә изаһ олунур. Һәр ики һалда Нәсими дилинин хәлгилији нәзәрә алыныр. В. Асланов јазыр: «Нәсими ше'рләриндә әрәб, фарс сөзләри вә сөз бирләшмәләринин чохлуғуна бахмајараг, онун дилинин әсасында XIV—XV әср Азәрбајчан дили дурур» (с. 170).

«Нәсими» мәчмуәсиндән хејли әввәл, 1971-чи илдә профессор Сәмәд Әлизадәнин «Нәсиминин дилиндә сөз бирләшмәләри» («Елми әсәрләр», АДУ нәшри, 1971, с. 10—17), һәмин мәчмуәнин чапындан бир ил сонра исә онун «Нәсиминин дили» мәгаләси («Елми әсәрләр», АДУ нәшри, 1974, с. 73—89) чап олунмушдур. Биринчи мәгаләдә конкрет бир категорија, икинчи мәгаләдә исә Нәсими дили там һалда тәдгигата чәлб олунмушдур. Бу икинчи мәгаләдән бир-ики тезислә охучуну таныш етмәк истәјирик. Мүәллиф јазыр: «Нәсими ше'р дилимизин көјләрини гара булудлардан тәмизләмиш, әдәби дил мүһитинә өз ады илә бағлы олан хош вә саф һава кәтирмишдир»; «Нәсими ше'риндә фарс вә әрәб лүғәт ваһидләринин илк бахышда гаты өртүјә чеврилдији јердә белә, түрк сөзү јашамаг истәјән саф бир тохум кими бу өртүјү јарыб баш галдырыр»; «Нәсими ана дилинин грамматик гајда вә ганунларына зәркәр дәгиглији илә јанашан шаирләрдәндир. XIV әсрдә дилимизин

грамматик гурулушунун тәкамүл бахымындан нә вәзијјәтдә олдуғуну өјрәнмәк истәркән, биринчи нөвбәдә, мәһз онун ше'рләри зәнкин материал верир»; «Классик ше'р дилимизин тарихиндә сөз бирләшмәси вә чүмлә нөвүнүн рәнкарәнклији, бүтөвлүкдә синтактик системин әһатә даирәсинин кенишлијинә көрә Нәсими дили анчаг Фүзулинин дили илә јарыша биләр»; «Чошгүн суаллар вә шаграг нидалар шаири олан Нәсиминин дили өз чевиклији, еластиклији илә диггәти чәлб едир вә с.

Профессор Т. Һачыјевин «Азәрбајчан әдәби дили тарихи» әсәриндә (Б., 1976) Нәсими дилинә хүсуси бөлмә ајрылмышдыр: «Нәсиминин дили». Бурада шаирин ше'рләринин дил хүсусијјәтләри әдәби-бәдии дил тарихи бахымындан тәһлил едилир вә бу фонда истәр-истәмәз грамматик мәсәләләрә дә тохунулур. Мүәллифин Нәсими дилинин тарихи мөвгеји һаггында үмуми фикри беләдир: «Нәсиминин дили XIV—XV әсрләр әдәби дилимизин бүтөв лексик вә семантик мәнзәрәсини экс етдирир» (с. 109). Бу фикрин бир гәдәр әтрафлы вә јенә дә үмуми истигамәтдә чилаланмасы беләдир: «Нәсими Азәрбајчан әдәби дилинин луғәт тәркибини хејли зәнкинләшдирди; о һәм дә ана дилинин бүтүн лексик-семантик имканларыны үзә чыхарды, халг дилинин идрак потенсиалыны ашкар етди, һәм дә әрәб вә фарс дилләриндә зәрурәт һәддиндә материал мәнимсәди, бунунла да, Азәрбајчан әдәби дилинин фәлсәфи, елми ифадәчи сәвијјәсини тә'мин етди. Нәсими әдәби дилин грамматик гурулушча да мүәјјән дәрәчәдә чилаланмасына наил олду. Дилин үслуби фәалијјәт имканларыны хејли ајдынлашдырды вә үслуби истифадә тәчрүбәсини күчләндирди» (с. 105). Бу мүлаһизәләр конкрет фактларла әјанилəшдирилир: шаирин дилинин луғәти, бу луғәтин мәншәчә фәал вә гејри-фәал елементләри, синтактик еластиклик вә бурада сөзләрин әлагә вә һәрәкәти вә с. мәсәләләр тәһлилдән кечирилир.

Профессор Чаһанкир Гәһрәманов Нәсими диванынын лексикасынын сөзлүјүнү тәртиб етмишдир. Бу чох чидди вә ағыр әмәјин бәһрәсидир. Мүәллиф сөзләри садәчә олараг әлифба сырасы илә дүзмәмишдир; мүасир дөврдә мә'налары анлашылмајанларын мә'наларыны индики јазылыш формалары илә вә онларын ишләндији мәтнләрлә (мисра вә бејтләрлә) вермишдир. Ч. Гәһрәманов сөзлүјә јаздығы киришдә һәмин сөзлүкдән чыхыш едәрәк шаирин ше'рләринин лексикасынын бир сыра хүсусијјәтләринә диггәти чәлб едир; милли вә әчнәби сөзләрин нисбәтини көстәрир, Азәрбајчан—әрәб, Азәрбајчан—фарс сөз синонимликләрини гејдә алыр вә белә һесаб едир ки, һәм кәмијјәтинә көрә, һәм фәаллығына көрә Азәрбајчан түрк сөзләри апарычы мөвгедә дајаныр. Мүәллиф бу бахымдан, фе'лләрин ролуну хүсуси олараг јада салыр.

Профессор Мурадхан Чаһанкировун «Милли тәшәккүл мәрһәләсиндә Азәрбајчан әдәби дилинин апарычы үслублары» (Б., 1989) китабында XIV—XV әсрләр Азәрбајчан түрк әдәби дилиндә Нәсими дилинин мөвгеји мүәјјәнләшдирилир. Мүәллиф бу әсрләри «Азәрбајчан јазылы әдәби дилинин илкин там формалашмасы вә функсионал үслуби диференсиаллашма кедишинин мүәјјәнлик алмаға башламасы» дөвру адландырыр (с. 74) вә бурада Нәсими дилини һәлледичи амил һесаб едир. Онун фикринчә, Нәсими дилинин әсас кејфијјәт көстәричиләриндән «биринчиси — Азәрбајчан халг дили материалындан кениш вә мәгсәдәујғун истифадә мүтәмадилијидир; ...Азәрбајчан шифаһи халг дили материалынын кениш өлчүдә јазылы әдәби дилә һопдурулмасыдыр; Нәсими ше'ри тимсалында чанлы халг дили үчүн сәчијјәви грамматик гурулушун көстәричиләринин јазылы әдәби дилә кәтирилмәси, јазы тәләбләринә ујғунлашдырылмаға, тәкмилләшдирилмәјә вә кеткедә сабитләндирилмәјә башланмасыдыр; азәрбајчан-

чалашма просесинин фәаллашмасы, сечмә халг дили, сөз вә ифадәләри һесабына јазылы әдәби дилдә лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсидир. Нәсими ше'ринин дили Нәсимијә гәдәр (...) тәкамүл кечирмиш Азәрбајҹан халг дилинин классик әдәби дил гәлибиндә јоғрулараг моделләшдирилиб долғунлашдырылмыш зирвәсидир. (...) Нәсиминин ше'р дили Азәрбајҹан јазылы әдәби дилинин XIV (сонлары) — XV (әввәлләри) әсрләрдә артыг «там» формалашдығыны, даһа дүрүстү, илкин формалашма мәрһәләсинин баша чатдығыны әјани олараг әкс етдирир» (с. 77—78).

Ҹ. Мурадханов Нәсими дилинин хәлгилијини ашағыдакы амилләрлә мүәјјәнләшдирир: а) «XV әсрә гәдәр исте'малда олан Азәрбајҹан халг дили материалындан кениш истифадә», б) «һикмәтли халг ифадәләриндән кениш вә мәгсәдјөнлү истифадә», в) бу дилин «өзүмлү-мүтәһәррик синтактик гурулушу», г) «истәр өзүмлү-гәбиләви, истәрсә дә, алынма һәммә'на сөз вә ифадәләрин синоним-мүвазилији, јә'ни синтактик мәтни шәраитдә мүвазиләшдирилмәси, бунунла да үмуманлам дил материалы васитәсилә чәтин анламлы (әсасән әрәб, фарс) лексик ваһидләрин шәрһи, һабелә өзүмлүләрин дә бирбирини ајдынлашдырмасы, ...әлагәдар лексик материалын «кәнду кәндујә тәрҹүман» олмасы — поетик јарадычылыг јолу илә бир нөв лингвистик иш көрүлмәси» (с. 78—80). Тезисләр шәклиндә тәгдим етдијимиз бу ифадә-фикирләр мүәллиф тәрәфиндән әтрафлы тәһлилдән кечирилир, дил фактлары илә нүмајиш етдирилир вә белә нәтиҹә чыхарылыр: «Нәсими јарадычылығы тимсалында өзкә вә өзүмлү дил ваһидләринин «мүбаризәсиндә» биринҹиләрин (өзкә дил материалындан еінән истифадәнин) мөвге үстүнлүјү сарсыјыр вә кет-кедә мәһдудлашыр; еіни заманда икинҹиләрин (азәрбајҹанҹалашмаларын) кенишләниб, үмумиләшмә просеси фәаллашыр» (с. 181—182).

М. Ҹаһанкиров Нәсими дили тимсалында «үслуби диференсиаллашма просесинин XIV—XV әсрләрдән е'тибарән ајдын ҹизкили мүәјјәнләшмәјә башламасы»ны бу дилин икинҹи әсас кејфијјәти һесаб едир (с. 182). Мүәллиф мүәјјәнләшән вә мүәјјәнләшмәдә олан һәмин үслублары садалајыр вә изаһ едир. О, Нәсими дилиндә ишләнән терминләрдән — Нәсими дилинин терминоложијасындан истифадә едәрәк, бу дөврдә һансы функсионал үслубларын јаранмаға башламасыны мүәјјәнләшдирир. Әдәби дил тарихи үчүн бунун әһәмијјәти чох ҹиддидир.

Нәсими дили һаггында сон тәдгигат профессор Низами Худијевә мәхсусдур. Н. Худијев «Азәрбајҹан әдәби дили тарихи» дәрслијиндә (Б., 1995) Нәсими дилинә хүсуси јер ајырмыш вә бурада шаирин дилинин һәм әдәбибәдии, һәм дә лүғәт-структур бахымындан әтрафлы тәһлилини вермишдир. Һәмин һиссә белә башланыр: «Азәрбајҹан әдәби дилинин үмумхалг дили әсасында формалашмасы дөврүнүн илк мәрһәләсини (XIII—XIV әсрләр) Нәсиминин јарадычылығы јекунлашдырыр — онун фәалијјәти илә әдәби-бәдии дил онун тарихи күчүнү бүтүнлүклә нүмајиш етдирир» (с. 179). Н. Худијев белә бир ифадә дә ишләдир: «Нәсиминин дили — ингилаби дилдир» (с. 180). Тәдгигатчы Нәсими дилинин лүғәтини мүхтәлиф ҹәһәтләрдән, хүсусән, онун түрк вә гејри-түрк тәркибини әтрафлы изаһ едир; онун епитетләр вә метафора системини, синтаксисиндәки өзүнәмәхсуслуғу, нитг һиссәләринин ишләнмә мөвгеләрини мараглы мисалларла тәһлил едир. Үмумән тәдгигатчы, XIV вә гисмән дә XV әср Азәрбајҹан түрк әдәби дили тарихиндә Нәсими дилинин мөвгејини елми әсасларла ајдынлашдырыр.

Нәсими дили һаггында дејилән вә бурада садаладығымыз фикирләр нә гәдәр мүхтәлиф ифадәләрдә мејдана чыхмыш олса да, онлар арасында бир сәсләшмә көр-

мәк олур. Мәгалә, дәрслик, дәрс васаити, монографија тәгдиматын формасына, дејим тәрзинә, елми сәвијјәсинә тә'сир көстәрир. Гаршыја гојулан мәгсәд дә фәргли ола билир. Бүтүн бунларла бәрабәр, Нәсиминин ше'р дилинә бахыш, истәр сырф бәдии дил бахымындан, истәр әдәби дил мөвгејиндән, истәрсә дә дил ганунлары бахымындан, тәхминән, ејнидир.

Бу онунла әлагәдардыр ки, Нәсими дили өзү һаггында күчлү вә ајдын информасија верир. Бу дил солғун дејил, образлы вә ифадәли дилдир, ејни заманда, чидди вә ганун-гајдалы дилдир. Бу дилдә дилчилик тәдгигаты үчүн һәр шеј вар; һәм дә бир шејә аид онларча нүмунә вар. Бу елә дилдир ки, тәдгигатчы онун даирәсинә дүшүр, онун тә'сиринә гапылыр вә өзү билдији кими һәрәкәт едә билмир, дил она һаким кәсилир, тәдгигатчыны истигамәтләндирир вә бурадан да тәдгигатчылар арасында фикир үмумилији мејдана кәлир.

Биз Нәсими дили һаггында олан фикирләрә тәнгиди мүнасибәт билдирмәдик. Бу о демәк дејил ки, бу фикирләрдә разылашмадығымыз чәһәтләр јохдур. Беләләри вар, һәм дә хејлидир. Үмуми мулаһизәләрдә дә, ајры-ајры фактларын изаһында да дәгигләшдирилмәјә еһтијачы олан чәһәт вар. Лакин бунлар Нәсими дилинә верилән үмуми гијмәтин мә'на вә маһијјәтини дәјишдирмир. Бүтүн һалларда Нәсими дили Азәрбајчан түрк әдәби дилинин мүәјјән мәрһәләсини тәмсил едән әдәби дил нүмунәси кими тәгдим едилир ки, бизим үчүн бу чәһәт әсасдыр.

Нәсиминин чох чәһәтдән зәнкин олан дили јени-јени тәдгигатларын објекти олачаг, бу дил һаггында монументал әсәрләр јаранaчагдыр. С. Әлизадәнин 1964-чү илдә јаздығы кими, «Нәсими јарадычылығынын дар кечидләри, доланбач јоллары вардыр. «Нәсими» анлајышы шүурумузда һәлә бундан сонра дурулачаг, дәгигләшәчәкдир». Бу сөзләр шаирин дилинә дә аиддир.

Мүәллифдән . . . . 3—5

Нәсиминин әсәрләри Азәрбајчан түрк әдәби дилинин тарихи абидәси кими . . . . . . 6—32

Нәсиминин хүсуси адлар аләми . . . . . 32—69

Нәсими дилинин морфолокијасы. Нитг һиссәләри . 70—187

Исим . . . . 71—91

Сај . . . . 91—133

Әвәзлик . . . . 133—153

Сифәт вә зәрф: Әламәт билдирән сөзләр . 153—157

Фе'л . . . . 157—169

Көмәкчи нитг һиссәләри вә ја көмәкчи сөзләр 169—187

Нәсими дилинин синтаксиси . . . . . . 188—259

Сөз бирләшмәләри . . . . . . 188—201

Садә чүмлә . . . . 201—245

Мүрәккәб чүмлә . . . . . . 245—259

Сон сөз . . . . 260—268

C 52(96)

Сејидов J. M. Нәсиминин дили. Монографија.—Бакы, «Азәрбајчан» нәшријјаты, 1996.—272 с.

C $\frac{4804000000-052(96)}{M\ 670(07)-96}$ Сифаришлә

JУСИФ СЕJИДОВ

НӘСИМИНИН ДИЛИ

Техники редактору
Е. Т а ғ ы ј е в а

Корректору
З. А б д у л л а ј е в а

Чапа имзаланмыш 25.10.96. Кағыз форматы 70×108 1/32. Шәрти ч. в
11,90. Учот-нәшр в. 11,04. Тиражы 500. Сифариш 1992.
Мүгавилә гијмәти илә.

«Азәрбајҹан» нәшријјаты,
370146 Бакы, Мәтбуат проспекти, 529-ҹу мәһәллә